

1909
кн 6

147/01.

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der
Wissenschaften in Kiew.

8 ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЄВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

*Мих. Грушевський, Вол. Лерети,
Кон. Михальчук.*

Книга VI.

КИЇВ.—1909.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der
Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЄВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Лєрєтц,
Кон. Михальчук.

Книга VI.

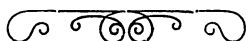

КИЇВ.—1909.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спідки. Трьохсвятительська, 5.

Зміст VI-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“.

1. Б. Бучинський: Змагання до унії руської церкви з Римом въ роках 1498—1506	Ст. 5
2. Проф. В. Перетц: Панегірик „Візерункъ цнотъ превел. о. Є. Плетенецкого“ року 1618	54
3. Іван Єрофеев: Українські думи і їх редакції . . .	69
4. Проф. М. Сумцов: Фільольогічна вага перекладу Потебні „Одисеї“	84
5. Іван Огієнко: Двійне число в українській мові . .	88
6. Н. Михальчук і Є. Тимченко: Програма до збираня діалектичних одмін української мови (в додатку)	48—96

Inhalt des 6-ten Bandes der „Mitteilungen der ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiev“.

1. Bestrebungen zur Einführung der Union der ruthenischen Kirche mit Rom in den Jahren 1498—1506, von Bogdan Bucynskyj	Ss. 5
2. Lobrede „Vizerunk cnot prevel. o. E. Pletenecoko“ vom Jahre 1618, von Prof. W. Peretz	54
3. Ukrainische „Dumen“ und ihre Redactionen, von J. Jerofejew	69
4. Philologische Bedeutung der Uebersetzung der „Odyssee“ von A. Potebnia, von Prof. M. Sumtzov	84
5. Dualis in der Ukrainischen Sprache, von J. Ohienko .	88
6) Programm einer Sammlung der dialektologischen Eigentümlichkeiten der ukrainischen Sprache, von Konstantin Mychalczuk und Eugen Tymcenko	49—96

Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 ¹⁾

Студія Богдана Вучинського.

XIII.

Війна почалась вже в маю 1550¹⁾ р.: воевода Яків Захаревич вийшов з мая з Москви, здобув Брянськ, відіслав у Москву полоненого намісника брянського та владику чернігівського і брянського, взяв Путивль; він же мабуть взяв також Почеп та Радогощ; другий воевода Юрий Захаревич взяв Дорогобуж, а з помічю другого війська, воеводи Данила Василевича Щеняти, побив гетмана князя Константина Івановича Острожского над Ведрошею 14 липня 1500 р. На тім покінчив ся перший рік кампанії. Оба правительства пильнують витиснути на війні печать боротьби за віру: в своїй грамоті, що нею виповідав великий князь московський війну, читаємо: „Олександр силує на латинський обряд велику княгию Олену, руських князів та панів, за для того великий князь Іван Василевич складає з себе присягу і хоче боронити християнство, скільки Бог допоможе“ ²⁾). Литовське правительство зі свого боку чинить те саме: воно домагається помочи від Володислава, короля чеського і угорського, не тільки з огляду на спорідненне і братську любов, але з огляду на святу віру християнську, заціплену свободно та закорінену на Литві великою працею та трудом славної пам'яті діда Володислава, короля польського та великого князя литовського. Бо від тих часів аж до нинішніх Русини стремлять її поцувати та знищити, — не тільки Москва, але деякі з князів земель великого князівства литовського, як свого часу задумали повстати проти щасливої пам'яті бать-

¹⁾ Див. кн. V „Записок“.

²⁾ Г. Карповъ: „Исторія борьбы московскаго государства съ польско-литовскимъ“, ч. II, ст. 63.

ка Володислава, короля Казимира і на його синів не задля інших причин, як тільки задля віри святої ¹⁾).

Свідомість сильного подразнення на точці релігійній подає нам „Елюцидарій“ Івана Сакрана ²⁾).

Твір сей писаний на Литві: „я прийшов в отсі твої сторони“, каже Сакран у присвяті єпископови виленському, Войтіхови Тоборови. „Ти знаєш, що я, пробуваючи в чужій землі та не вживаючи потрібних мені книжок, не міг нічого сказати рішучого“ каже він при кінці книжки. Вона повна різких нападів на руську віру. „Русини багато хулять обряд, порядки та повагу католицької церкви. Вони безуставно жадібні крові християнської не менше ніж вороги хреста Христового, змагають з усею силою, щоб з поміж себе прогнати вірних, щоб ім'я релігії католицької у них і поміж ними зовсім знищило ся й погинуло“. ³⁾ Одинокі цілі і воля руської схизми,—кипіти ненавистю проти римської церкви та переслідувати її своїми прокльонами. І її вірних та її послужних силкують ся довести до того, щоб вони у людей втратили довіру, матеріальні добра, і славу, і жите. Й воно не дивно. Коли вони не в єдності та в союзі з церквою, то вони не можуть нічого іншого робити з Христовим царством, тільки докучати Христовим вірним різними винаходами та переслідувати і хулити святу матір церков ⁴⁾).

„Вони кажуть, що заслужить ся і одержить велике прощєне за гріхи, кільки разів хто убіє католика, римського послушенства. Вони кажуть, що нема гріху, коли

¹⁾ Акты западной Россіи, т. I п. 188, ст. 222.

²⁾ Про час, в котрім написаний отсей твір, довідуємось ось з якої звістки. „Папа Олександр шостий позволив секретно задержати обряд, коли він оставатиме у послушенстві для папи, одному Русинови з Литви, прозвищем Сопізі, писарови великого князя литовського, котрий признав послушенство папі та просив, щоб він-остав ся при батьківським обряді, та привів в присутности священників чоловіка свого обряду, котрого мав при собі. Папа поручив останньому, а потім казав його в друге висвятити на священика“. (I. Sacranus—*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*, fol. XXI). Факт отсей дійсно мав місце в Римі 11 мая 1501 р., як виходить, коли звістки двох листів з папської канцелярії у Тайнера доповнити звісткою, виписаною мною із одної з тек Краківської Академії Наук. Час, в котрім Сакран скінчив писане свого твору, видний з того, що про Яна Ольбрехта говорить він, як про живого, а король помер 17 червня 1501 р.

³⁾ I. Sacranus. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* folio III.

⁴⁾ Ibidem, fol. III a t.

хто криво присягне проти противника, особливо проти католика, і так само, коли його хто обмане, зробить шкоду та виведе в поле“ ¹⁾. Русини лучать ся та еднають ся з Греками, щоб вчинить якось злочине або безбожність, а особливо щоб боротись із церквою“ ²⁾. „Яким чином не повинні боятись занепаду та помішаного і наглого погрому своїх королівств та володінь ті королі та князі, котрі Русинів, що безбожно хулять церков і її пресвяті Тайни, в своїх володіннях обсиплюють відзнаками та підносять в гору почесностями, обовязками та урядами, котрі вони мають сповняти над народом католицьким. Під їх страшним панованем Христові вірні гноблені вишуканими тягарями і мусять нікчемних невольницькою почесстю панувати на ганьбу свободи християнської та на понижене церковної та публичної чести. Ті королі і князі безсумнівно викликають те, що через таке каране католиків і поступованне з ними виходить бунт та зародки змагань політичних, що ростуть відважними змовами на знищене їх держав. Кому, прошу, можуть вірними бути ті люди, що не додержують вірності ні Богови ні церкви, що на скрізь повні гнили невіддячності того пристрасно жадають, до того змагають, про те гадають на яві і в сві і стремлять до того, щоб своїх володарів-католиків римського обряду силою, зручністю, хитрістю та зрадою зіпхнути у пропасть“ ³⁾.

Чи оба правительства видержали консеквентно при отсім надаваню війні релігійних прикмет? Московський воевода вважав потрібним відіслати у Москву полоненого в Брянську єпископа брянського та чернігівського Йону і потім всякий слід за отсим єпископом гине ⁴⁾. По Сіверщині та смоленським пограниччю здобутки Москви вривають ся; Смоленськ, хоча його важко облягали 1502 р., не дав ся Москві. Оборонці православної віри позабирали та вдержали за собою численні волости церковні смоленської катедрі „її ті маєтки, котрі оставали ся близько Смоленська, ті ворог до основ поруїнував“, каже грамота короля Жигимонта в

1) Iohan. Sacranus. Elucidarius errorum ritus Ruthenici, fol. V. a. t.

2) Ibid., fol. XX a. t.

3) Ibid., fol. XXX.

4) Полное собрание русских летописей, т. VI, ст. 45 і VIII, ст. 239.

16 липня 1507 р. ¹⁾. З другого боку ми бачимо, що 1500 р. вся сила литовська йде над Ведрошу під православним Константином Івановичем князем Острожським. 1501 р. бють ся війська литовські під Заславлем знов під проводом православних: князя Михайла Івановича Заславського та Остафія Дашковича. Дуже цінний по моїй думці вислів „Київської літописи“, писаної сучасником, що Семен Іванович, князь Можайський, перейшов на бік Москви, „измѣнивъ цѣлованіе“ ²⁾. Нemoжна також перейти мовчанем звістки ширшої русько-литовської літописи, котра каже, що великий князь московський задумав почати борбу з Олександром в змові з ханом кримським та воеводою волоцьким „czereż prysiahu, u wesznoie dokonczanie u krownoie zwiazanie“ ³⁾.

—Отже консеквентно витиснути на війні печати релігійної обом правительством так не вдало ся.

XIV.

Що тимчасом робив Йосиф? Слабість великої княгині Олени та небезпеченство війни з Москвою відбили ся мабуть на тім, що по маю 1499 р. всякі звістки про діяльність його на користь унії урвали ся знов майже на цілий рік, оскільки ми не будемо числитись з тим, що подає про нього заява Вільського. Коли одначе в ній є хоч дещо правди, в таким разі ми б мусіли прийняти, що Йосиф усю другу половину 1499 р. ділав в напрямі унії руської церкви з Римом. В тім часі, на початку 1500 р., він ще яко наречений митрополит посвятив церкву св. Івана Богослова у Супраслю ⁴⁾. Далі прийшло з Царгороду патріарше благословеніє для Йосифа, котре приніс посол патріарший хрестоносець Авраамій, і 10 мая 1500 р. всі єпископи, які були у великому князівстві Литовським: Лука полоцький, Кирило луцький та Василь турівський поставили Йосифа митрополитом ⁵⁾. Єпископа володимирського вже тоді не було в живих, а чернигівський, коли вже тоді не був у московському полоні, то задля війни не міг явити ся.

¹⁾ Акты Западной Россіи, т. II, № 24, ст. 27.

²⁾ Супрасльская рукопись, ст. 147.

³⁾ T. Narbutt. Pomniki do dziejów litewskich, ст. 67.

⁴⁾ Виленський археографический сборникъ, т. IX. ст. 2.

⁵⁾ Супрасльская рукопись, ст. 147.

З поставленем отсим вяжеть ся питане, чи ті три єпископи знали про закиди, які Йосифови робили грамота Шестакова та заява Більського? Василь турівський рішучо держав ся православя: служебник архиерейський, вживаний в його часах в його єпархії, викидає Ісидора з поміж митрополитів, котрих поминали на службі божій ¹⁾. Лука полоцький рівно тримав ся православя: Хроніка Яна з Коморова згадує про тяжку борбу за справи супружі, котру доводилось переходити Бернардинам у Полоцьку з Русинами ²⁾. Про Кирила луцького не вдалось мені знайти ніяких звісток з виїмком тої, що під час, коли в переговорах між Литвою й Московю безустанно згадуєть ся ім'я Йосифа, то про владиків не чуємо нічого — отже Москва не підозрівала їх в тому, що вони хотіли унії. Факт, що владики, рішучо православні, висвятили Йосифа на митрополита, можна толкувати двома способами: що вони знали про діяльність Йосифа, та мусіли вволити волю литовського правительства, або що вони знали про те, але поставили Йосифа, сподіваючись, що він в недовзі умре, бо по словах московських літописей його ставили в хоробі, від котрої він по році й помер.

Поставлена митрополитом розв'язувало Йосифови руки. Він не гаючись забираєть ся до діла. Так звана грамота Мисаїла, котру я приписую Йосифови, має отсей важний уступ: „Не годить ся, щоб християне виступали против себе, віддихали заїлістю сварки та гніву, щоб супроти себе були повні роздорів та хули і один другого за віру Христову нищили“. Сі слова можна прикласти до початкових хвиль боротьби між Литвою й Московю. Так отже лист отсей був би написаний в другій половині мая 1500 р., коли вже на Литву могли поприходити вісти про діяльність московських військ у Сіверщині, а перед 20 серпня 1500 р., з которого маємо новий лист Йосифа до папи. Лист писаний у Вильні: „будь милостив нам, що живемо у світлому городі руського племені“ читаємо в нім.

Митрополит говорить про Русинів великого князівства Литовського так: „Ми всі, розумні вівці того Христового стада, тут в стороні далекій, з його овечої загороди тої самої

¹⁾ Описаніє рукописей московской синодальной бібліотеки, т. III, ч. 1, ст. 223—224.

²⁾ Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 282.

святої соборної і апостольської церкви уставами, обичаями та традицією церковною грецькою чотирох вселенських Євангелістів, пресвятих грецьких патріархів породились в купелі святої животворящої Трійці, обновили ся купелею нового буття ласкою Святого Духа. Вони добре нас пасли в правдивій правовірності на пасовищах, що несуть жито, на горах північної країни, що гарно цвітуть. Нема в Христі ріжниць поміж Греками й Римлянами та нами руськими Слов'янами, всі одно і те саме. А в чім хто покликаний, най в тім останеть ся, кождий в своїм ряді, а для всіх нас Христос початком. Тому то Христові ті, що в Христі хрестили ся, та в Христі прибрали ся. Не самі ті, що слухають закон, оправдують ся, як дехт гадає, але ті праведні перед Богом, що виконують закон ділом, маючи закон виписаний у своїх серцях. А писали ми отсе до вашої найсвятійшої святости тому: зачули ми, що дехто говорив неправду перед вашою святістю, хулив нас та говорив, що ми не цілком, та не по правді Християне святої правовірної Христової віри, і багато хулили нас безосновними закидами, відзначаючи ся завистю... Вони обріжують людей віруючих, що живуть правовірно, що сотворені Святим Духом, по образу Божому, котрих перед віками покликали до тої ласки, Божим знанєм того, що буде, коли ще світа не було, щоб вийти в ту святу віру, маючи надію та любов до Господа. Ми маємо довіре до вашої пресвятої і многорозумної, вельми глибокої і розважної премудрости, що не ймете віри тим словам та їм подібним і иншим таким річам, котрими на нас брешуть не по правді, а щоб роззлобити вашу незлобну прихильність до нас. Ми бачимо в наших краях з боку західної церкви багато людей, що від тих, що зовуть ся пастирами, беруть той обичай, що думають здобувати стадо суворим поступованем, але через те радше його тратять. Людей гідних віддають недобрим судіям, зв'язують їх та мучать, инших силою тягнуть з правої віри у праву віру та зависним гнівом розривають союз мира і любови. Часом незручний пастир без причини кричить і скоро осуджує і від числа (вірних) відлучає, часом знов кидає кием, щоб настрашити противних, і вдарить по голові і бачить мертвого перед собою. Иншого знов штовхне люто ногою, та переломить хребет, або ребра, котрими охоронюють ся внутренности. Се все чуже милосерпному пастиреви! Він

лагідно дивить ся на своє стадо, тихим голосом приводить до того, що стадо збираєть ся в одно, що решта не розсходить ся, а хроне носить на рамени і позволяє оставати ся позаді. Будь, владико, милостив для нас, що живемо далеко, в північних краях, у світлому городі руського племені, що держимо ся під установою та порядками східної церкви сімох святих вселенських соборів, а до них прилучуємо і осьмий флорентийський і кріпко та ціло придержуємо ся, пильнуючи правди у святій вірі. Тому ми трудимо та благаємо у твого милостивого милосердя того, що воно звичайно робить: потруди ся за нас перед Богом, щоб задля тебе спас наші душі, щоб ми через твое благословеніє та доконечне прощенє прийняли розрішенє за всі наші гріхи і в сім житю і в тім будучім, а велике бажанє нашої віри, з котрим до тебе звертаємо ся, прийми, святійший отче, з любовю замість світлих дарів, виповни нашу просьбу і волю, як милосердний пастир. Бо в наших краях доходить нас слух, що тепер власне рік пятьдесятый в православному Римі, що має в собі милостиве літо на прощенє усіх гріхів, оставленє усіх довгів, на спасенє душ наших, на посвяченє змислів, на просвіченє умів, на спасенє від муки, на оправданє життя, щоб наново породитись у первісному синівстві, як невинні діти, що вийшли з лона своєї матери, пресвятої церкви: всі разом просвіщають ся освяченєм душ, всі на ново родять ся через посвяченє душ милосердем Божиим з гори; всі разом являють ся невинні і без гріху, оправдані завдяки теперішньому милостивому літови. Се писали ми не тому, щоб ваша святість не знала про те, але щоб ви були тим більше ласкаві та милосерні для нас, щоб і для нас явила ся Божа ласка, спасенна для всіх людей, починаючи від преславного Риму вашої пресвятої святости аж до послідних країн і аж там, де ми сидимо та чекаємо, що від вашої пресвятої святости приймемо присланє святих булярних листів до нас написаних. Буде там ваше пресвяте благословеніє та цілковите прощенє та розрішенє за всі гріхи, а сподіємо ся одержати їх вірою, любовю та блаженним довірем.

„Ми так віруємо, таку ісповідь віри складаємо: Бог Отець, що істнує сам від себе, а не від иншого, що не має початку і не родив ся. Син уродив ся перед всіми віками від Отця, Бог правдивий з правдивого Бога, рівний усім суще-

ством і волею з виїмком того, що уродив ся. А Дух Святий рівно одним подувом враз походить від Отця вперед та від Сина, і Господь наш Ісус Христос обильно подає та зливає його на всяке тіло. Все те, що має Отець, має і Син, з виїмком того, що перший не уродив ся, а що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походження, і тому Отець і Син і Дух—се не уроджене, походжене. Бо все те, що має Отець, має і Син, з виїмком того, що перший не уродив ся. Все, що має Син, має Дух з виїмком уродження. Все, що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походження, бо Дух не уродив ся, а походить від Отця. Так ті три імена—нероджене, роджене, походжене мають ті особи Божі. В трох особах одно Боже-ство, одна сила, одно существо, одна воля, рівні ті прикмети у всім, рівно ділають у всіх (тих особах Божих), як кому схотять, так творять. То наша віра і така по нашому ісповіданню свята Трійця. Тому най замкнуть ся уста тих, що неправду говорять на нас перед вашим святительським лицем та найсвятійшою особою та говорять, що ми інакше віруємо та ісповідуємо святу, живоначальну і нероздільну Трійцю; а ми не чинимо того інакше, але тільки так, як навчили ся від святих апостолів та святих Божих отців собору нікейського, що виложили православну віру: „Вірую в єдиного Бога“, що має в собі 12 глав святої соборної апостольської церкви. Отже ми за тим йдемо, так віруємо, таку ісповідь віри чинимо: Одно хрещене має вистарчити на відпущене гріхів, а не два, як деякі роблять в нашім краю, що силою декого відривають від нашої церкви, хрестять їх в друге та кажуть, що так каже їм робити пресвятий отець папа.

„Розглянь та розсуди те, премудрий пресвятий отче, чи гарно се, щоб так воно було, і чи годить ся робити таке? Та нащо діють ся ті незгоди, спори та розколи в одному тілі? Справедливо і се все розсуди, пресвятий отче. Чи Бог наказує, щоб була така незгода і зависть, яка дієть ся в Христовому тілі, а не радше любов, сполучниця всякого совершенства, що без неї ніхто не віїде до Бога, хоч би гадав, що має силу вчинків добрих коло себе, як тих 5 немудрих дів? Треба і дуже треба, щоб ваша пресвята батьківська святість добре, мудро і ласкаво, пильно потрудилась над таким ділом, щоб не було спору в однім Христовім тілі, щоб брат

братови не противив ся і через противлене в справах обрядових не завидів, один другого за Христову віру не хулив. Не можливо, щоб обставини ті уложились инакше, в звязи мира і в любви Христовій, як ваша пресвята многоблаженна святість не вишле в наш край сюди двох визначних розумних мужів, що добре знають закон і установи звичаїв обох держав та без підозріння тримають ся флорентійського собору, як тоді постановили і рішили мудрі люде з обох боків. То говоримо, щоб нам, що держимо ся обряду грецького східної грецької церкви, дали ви чоловіка, який придержуєть ся усього закону та установ та щиро тримаєть ся всіх установ її, і такого самого другого члена західної церкви, що держить ся свого римського обряду. А оба вони нехай будуть святителі премудрі такі, щоб других навчили, не заздрі, не лицемірні, не амбітні, що не будуть догоджувати людям, що не будуть збирати надгород, срібла, вї золота, що не дадуть себе застрашити і не будуть стидатись людей за правду Божу. Але най вони будуть справедливі, що люблять закон і мир, миротворці, покірні, а мудрі, тихі, не злісні, не горді, милосердні, ласкаві, що любитимуть Бога, мир і любов і пожите братів в супокою, і най вони мають від вашої пресвятої святости цілковиту (повновласть), щоб знову привести братню любов. А як кождий з них буде держатись обряду та установ своєї церкви непорушно, най кождий з них останеть ся при своїм і тим забороло ворогованя, котре є між нами, буде зруйноване і одні та другі заспокоїмо ся в одній любови Христовій. Тому ви, пресвятий отче, повинні над тим промишляти і трудитись, яко найстарший пастир над вівцями стада Христового, щоб не порозходились по горах, не поїли їх вовки та злодії і розбійники не розхопили до своїх обор. Говоримо про Турків, Татар і інших поган, що коли бачуть нашу незгоду та несупокійний роздор, багато країв християнських заняли, багато з поміж них на свій закон Магометів перевели і вже тепер близько коло нас самих. Бог оден знає, що готово близько з ними трапити ся, — ми не знаємо. Годить ся, щоб весь християнський світ разом мав з ними ворожнечу з ворогами хреста Христового і Христової віри. Не годить ся, щоб християне виступали супротив себе, віддыхали заїлістю сварки та гніву, щоб супроти себе були повні роздору, хули і один другого за віру нищив“.

Далі просить Йосиф, щоб папа уділив Руси шість дарів ласкавих та щоб відписав на його лист.

Так отже представляєть ся петент і його постуляти; спитаймось тепер, як представляє сей лист того, до котрого звертаєть ся, римського папу? Він не жалує пишних виразів, щоб змалювати зовнішній вигляд папи: „Ти царське освячене, святий язик, блаженне святительство, жива, Богом вибрана і чесна скала, що на ній Христос свою церков заложив, котрої ніколи ворота пекла одоліти не можуть. Тому твої ризи червоні від виноградного соку, явно представляють багрянницю царську, пімсту, побіду і носять на собі побідний образ здобичи Христової. Ти вінчаний на голові твоїй пресвятий потрійними коронами, окружений діядемою царською Пресвятого Духа, що представляє три степені почестий тих умів небесних та окружені ясним Божим світлом; всі ті пресвяті окраси твого визначного святительства з неба, з гори спливають вони та носять в собі всякий чин і образ. Ти все світиш ся серафимським лицем і всіх грієш огнем Святого Духа твоєю наукою святою, всіх душі чиниш ти м'якшми, мов віск, щоб прийняли образ печати та царський напис дару Духа Потішителя ті, що мають імена записані на небесах у книгах живота“¹⁾).

Так представляє наш пам'ятник зовнішній вигляд папи в понтифікальному строю. Спитаймось тепер, як він представляє власть папи і її атрибути? Він признає за папою найвищу власть: володаря, пастиря та вчителя. „Як тебе прославимо, як тебе похвалимо? бо ти володієш християнством по всему світу, і державою морською, і тими, що в них існують?“²⁾. В інвокації зове наш пам'ятник римського папу всенаціальним пастирем пастирів, великим пастирем пастирів, вселенським пастирем, говорить далі, що всі вони вірують та заявляють, що папа пресвятий пастир і всенаціальний вселенський старшина всіх священних батьків та верховний праотець православних патріархів³⁾. Папа має найвищу власть вчителя: „І посадив тебе (Христос) на престолі Риму великого, на столиці святих верховних своїх апостолів, щоб ти возвіщав правдиве слово Бога правдивого,

¹⁾ Архивь Югозападной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 228.

²⁾ Архивь Югозападной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 210.

³⁾ Ibid., ст. 200, 201, 203, 207.

проповідав у всю вселенну і її кінці спасеніє Боже, на свідоцтво всім, що схотять вірувати в правдивого Сина Божого“. „Ті всі слова духовні пишемо до вашої пресвятої святости і добре знаємо, що все те, що доторкаєть ся премудрости і розума глибоких наук філософічних і святого Божого Письма Богом натхнених богословських книг, все те явно і добре звисне вашій високоумній та пресвятій премудрости і все ясно бачиш ти твоїм ясним умом, а розумом тілесним та бистроумним бачиш таке, що виповісти годї, що про нього мовчить людський ум, бо не може того поняти“ ¹⁾. Де жерело тої власти? „Тобі віддані в руки ключі небесного царства, тобі що від самого Бога приймав власть вязати і рішати“ ²⁾. Папа—се наслідник Петра, котрому сам Христос дав в руки пасти свої вівці“ ³⁾. Папа—се жерело всіх церковних чинів і властей. „Ти від Бога просвічений світлим блеском світла, понад всі уряди церковні всім подаєш святе божою святовною святістю, кожному в міру розділюєш дари духовні—тим освячене, а всім враз доконечне прощене гріхів і совершенне благословеніє у всі і на всі церковні чини, начальства та власти, а через них на всякі духи і уми людські ти зливаєш світло пізнання Бога, щоб просвітили ся їх душі“ ⁴⁾. Папа—се остання інстанція у всіх спорах про віру: „розглянь, розсуди те, премудрий пресвятій отче, чи годить ся таке робити, взиває його наш лист при нагоді питання про друге хрещенє“ ⁵⁾. Папа завідує тайнами евхаристії, покути, священства, шістьма добрими християнськими вчинками і благодатями ювілея ⁶⁾.

Такі були б основні точки змісту нашого послання. Спитаємо ся тепер, які писані жерела мав під руками його автор. Крім текстів з Святого Письма, котрими переладований наш пам'ятник, користував ся він ще грамотою флорентийського собору. Про неї згадує він тими словами; „Будь, владико, милостив для нас, що живемо далеко, в північних краях, у світлому городі руського племені, що держимо ся під установою і порядками східної церкви сімох святих вселенських соборів, а до них прилучуємо в осьмий флорентийський“ ⁷⁾. Першу її точку, про походжене Св. Духа, наше

¹⁾ Ibid., ст. 201, 227 — 228. ²⁾ Ibid., ст. 211. ³⁾ Ibid., ст. 213. ⁴⁾ Ibid., ст. 201. ⁵⁾ Ibid., ст. 215. ⁶⁾ Ibid., ст. 203, 213, 201, 218 — 229, 211. ⁷⁾ Ibid., ст. 211.

посланіє зразу приймає зовсім, потім обмежує: „А Дух Святий рівно одним порядком разом походить від Отця вперед та від Сина і Господь наш Ісус Христос обильно подає та зливає його на всяке тіло“. А нижче читаємо: „Все що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походження, бо Дух не уродив ся, а походить від Отця“ ¹⁾. Що до другої точки, то наше посланіє великими похвалами, котрими обсипує службу божу, котру править папа, признає важною тайну евхаристії на хлібі не квашенім. Третю точку минає зовсім, питанням про чистилище зовсім не займається. Четверту точку, про примат римського папи, приймає вповні, п'ятої точки—про становище патріархів супротив папи і між собою—зовсім не доторкає ся. Отже ми бачимо, що автор заявив якесь дуже дивне становище в справі походження Св. Духа та в справі чистилища. Чи ті похвали, котрими він при кожній нагоді обсипує папу, не мають бути еквівалентом за те його нерішуче становище? За те зустрічаємо ся з двома дуже влучними думками. Перша думка—се гадка хрестоносного походку всього християнства на Турків і Татар ²⁾. Друга думка—се гадка, що через Русь готова унія сягнути далі: „Де покажуть ся невідомі правда про нас і про всіх, що домагають ся твого святого благословенства, ти наслідуй свого первоначального пастира Христа, що не жене геть від себе тих, що йдуть до нього, але всіх рівно ласкаво приймає до себе, від сходу і заходу, від півночі і від моря, щоб його славили всі покоління людські та всі народи хвалили його“ ³⁾. Друге місце держане у метафорі, але й його зрозуміти не тяжко: „Від тебе пливе жерело життя для всіх і жерело вічно плывучої живої води, в середині раю, що безустанно кипить Божою ласкою. А з нього плывуть чотири ріки, що поють всі ества, щоб оживити їх євангеліською благовістю через чотирох вселенських патріархів, святі стовпи вселенської церкви. Просимо тебе, владико, пошли нам воду тих чотирох потоків, щоб ми во вік не чули спраги, насичаючи ся нею, і споглядали на тебе, на джерело життя, що вічно від початку тече і всіх звертає до втіхи того вічного життя“ ⁴⁾.

¹⁾ Ibid. ст. 214. ²⁾ Ibid. ст. 217. ³⁾ Ibid. ст. 207, сов. 8—10. ⁴⁾ Ibid., ст. 219 — 220.

XV.

Послання подає мотивом свого написання ті закиди, які хтось перед папою починив вірі православної Руси, а ціль, з якою він писаний — се рішене питання про друге хрещеніє, прислане папських легатів на Русь та уділене Руси благодати ювілея 1500 р. Непевне становище Йосифа в справі головної точки — рішення флорентійського собору — не тривало довго. Він пише другий лист в Рим 20 серпня 1500 р. і в отсїм листі не кладе вже додатку, що Дух Святий походить від Отця, — додатку, що міг би дискредитувати його Credo перед папою і знищити все те прихильне вражінє, яке могли викликати його похвали для папи, та думки про хрестоносний похід на Турків і Татар. Листу давнішого Йосиф в Рим не вислав — видно від самого початку, коли його написав, він сумнівав ся, чи далі стояти на своїм ще трохи нерішучім становищу в справі походження Св. Духа.

Лист отсей з 20 серпня 1500 р., писаний у Вильні, се дальший стан в змаганнях Йосифа до унії з Римом. Крім зложеня листом отсим в руки папи зовсім вже католицького Credo, він формулує ще цілий ряд жадань, котрі його іменем мав предложити його посол Іван Сопіга.

Посольство в Рим Івана Сопіги. — се подія, получена невідлучно з посольством в Рим Еразма Вітелія; надто Вітелій реферував також перед папою справу Йосифа та робив свої уваги до папських рішень в отсій справі — тому я мушу бодай коротко сказати про тих обох послів в Рим, про Еразма Вітелія і Івана Сопігу.

Еразм Вітелій був родом з Кракова; мабуть не був шляхтичом. 1485 р. записав ся він на філософський виділ Краківського університету, 1487 р. став бакаляриєм, 1491 р. став магістром. З 28 липня 1495 р. маємо його перший підпис, яко великокняжого секретаря¹⁾. В році 1499-м 15 лютого став він каноніком виленським, 9 пвітня одержав деканство виленське, 2 мая став парохом виленським²⁾.

Іван Семенович Сопіжич був сином Семена Сопіги, що був від сорокових років XV ст. писаром короля Казимира і крім

1) St. Lukas, Erazm Ciolek. Warszawa, 1878, ст 2, 9, 11, 15.

2) L Birkenmajer. Zapiski historyczne wśród starych almanachów bibl. Jagiell. Kwartalnik historyczny 1902, ст. 44.

Івана мав ще трох синів і дві дочки. Вперше виступає Іван Семенович як писар господарський 1483 р., далі з літ 1495 по 1497 маємо звістки про чотири великокняжі потвердження заміни маєтностей та спадщин по матері та давнішого великокняжого надання. 10 мая 1497 р. вислав його вел. князь Олександр послом в Москву; що він говорив і з чим поїхав, се вже ми бачили вище. Вернувшись з Москви, дістає він 20 грудня 1497 р. великі привилеї, що потверджують попередні надання великого князя, записи його матері, землі, котрі Івашко покупував або виміняв, і надають села Івашкови. 11 марта 1498 р. великий князь надає йому волости у Бра-славському повіті, 1499 р. иншу маєтність в Бра-славщині, 16 мая 1499 р. знов надання в тих сторонах. 9 червня 1498 р. Івашко знов їде послом в Москву, разом з Станиславом Кишкою, маршалком та намісником лідським, — про се посольство була також мова вище, як і про нове його посольство 5 червня 1499 р. з маршалком і намісником витебським Станиславом Глібовичом. В 1499 р. Сопіжич робить нові контракти в Смоленщині. 21 грудня 1500 р. перед самою дорогою до Риму він одержав новий привилей на людей в Ковенському повіті ¹⁾).

Посли не поїхали разом до Риму; Сопігу бачимо ще 21 грудня 1500 р. на Литві, коли Еразм вже давно лишив Литву за собою. 16 липня 1500 р. Еразм виїхав до Кракова, 13 серпня 1500 р. станув в Кракові. 16 серпня він був на аудиєнції у Ява Ольбрахта, 20 серпня у кардинала Фридриха, 21 серпня 1500 р. був на аудиєнції у королеви Єлисавети ²⁾). Про що він умовляв ся — не можемо сказати: в Римі він ніде ні словом про свої зносини з польським правительством не згадував. Можливо, що дещо світла пролле на отсе питане той факт, що офіційно відпустили Еразма з Кракова того самого дня, котрого офіційно відпустили і турецьких послів, та факт (про його буду нижче говорити), що Еразм потім виступає в Венеції, на аудиєнції у дожа або сіньорії. З деякою правдоподібністю можна отже припускати, що він доторкав ся там відносин литовсько-татарських.

¹⁾ Sopińchowie, 1890, ст. 1, 6, 7, 8, 9.

²⁾ Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 448.

6 цвітня 1501 р. відпустив король Ян Ольбрехт турецьких послів, а пару годин пізнійше Еразма. 12 січня розпочав Еразм дальшу подорож. 14 лютого 1501 р. станув він у Венеції. 20 лютого покинув Венецію. 11 марта 1501 р. станув він у Римі. В днях від 20 до 26 марта мав він якісь неприємні пригоди, 27 марта „його потішили“, як записує він сам власноручно у своїм альманаху. По словах Івана Бурхарда, папського майстра церемоній, посол, доки прийшов до Риму, очікував в домі чи там винницї Олександра Нерона, поки прийдуть двори кардиналів Івана Ферарі архієпископа Капуї та Івана Орсіні і прийде година, визначена на візд. При візді посла повитали двораки інших кардиналів і самого папи; він їхав поміж губернатором Романії по правій руці і губернатором Риму по лівій руці, були при його візді і послы Венеції і Фльоренції. Папа був тоді в домі свого тайного шамбеляна, але вікна були закриті, щоб його не пізнали. Посол мав з собою дванадцятро людей, що несли щити, всі в довгих білих одежах, і дванадцятро малих хлопців — з поміж них найменший мав десять літ; вони були так само повбираві, їхали безпосередно перед послом та папським майстром церемонії. Товариство йшло з ним аж до дому, на *Vie Sanguinea*, в котрім його примістили ¹⁾).

В середу 17 марта рішив папа на тайній консисторії, що нетреба скликувати публичної консисторії, щоб прийняти посла великого князя литовського, і се зле стало ся, завважає папський майстер церемоній, бо для такого прийому годила ся публична консисторія. Але папа так вчинив на те, щоб йому не було треба пильнійше студіювати відповідь, котру мав дати послови. В четверг 31 марта 1501 р. шановний Еразм Вітелій, парох виленської церкви, посол великого князя Олександра, зі своїм окруженем, котрих, як вище говорилося, було дванадцять повбраних так, як були повбيرانі до візду в Рим, та в товаристві асисти високопреподобних кардиналів Ферарі і Орсіні, прийшов на годину консисторії в палату, в апартаменти високопреподобного кардинала Ферарі і там чекав, поки скінчить ся консисторія. Коли

¹⁾ I. Burchardus. Diarium, sive rerum urbanarum commentarii, Paris, 1885, т. III, ст. 120.

вона скінчила ся, губернатор Риму і інші прелати вийшли против посла аж до апартаментів кардинала Ферарі, де він чекав, і впровадили його аж до кімнати, в котрій папа вбирав ся, там zostавили його і самі вийшли до кімнати, в котрій відбувала ся консисторія і примістили ся ліворуч папи; було їх семеро. Потім покликали посла, а потім його окруженне, і деяких інших його приятелів, що йшли разом з ним. Посол приступив до папи, поцілував його в ногу і в руки і зістав прийнятий до поцілу в лице, знов впав на коліна і подав папі грамоту повище згаданого князя. Вона була відкрита, з печатю в долині прибитою; папа дав її своєму секретареві. Посол відступив поза круг консисторії напротив папи, там став на коліна, маючи перед собою лавочку, що замикає вхід до консисторії; ліворуч увесь час поруч нього стояв на колінах папський майстер церемоній. Секретар папський читав вищезгадану грамоту, на колінах ліворуч папи. По відчитаню посол, на колінах говорив мову, котру всі хвалили, котру дуже добре виголосив і дуже до річі. Папа відповідав йому, як схотів, а відповідь отсю скінчив з похвалою для посла і додавав, що чинить його відтепер апостольським протонотарієм. Посол приступив до папи, а за ним весь його двір, — цілували ногу папи. Посол став праворуч папи; коли двір посла поцілував ногу папи, папський майстер церемоній зняв із нього верхню одіж, котру посол, хоча вона належала ся папському дворові, дав одному з свого двору, сподіючись, що вони одержуть лучшу нагороду, і папський майстер вже вперед прилагодив для нього одіж без рукавів, плащ та покривало на голову — відзнаки протонотаряту. Всі кардинали сиділи, так як на консисторії, а папа повбирав посла в одно убрание по другим і вчинив протонотарієм. Посол встав, здіймив покривало з голови і плащ, прийняв плащ і пришиту до нього одіж на голову і за дозволом папи пішов до дому з двором високопреподобного кардинала Ферарі. На отсій консисторії було девятнадцять кардиналів ¹⁾.

Так описує папський майстер церемоній першу аудиєнцію Еразма, про Сопігу не згадуючи ні словом, але він

¹⁾ I. Burchardus. Diarium, ст. 121—122.

мабуť був поміж тими „приятелями“ Вітелія, котрих разом з його двором кликали до папи.

З чим поїхали обидва послы в Рим? Польсько-литовські послы говорили 3 цвітня 1503 р. в Москві, що великий князь литовський вислав послів своїх до Риму, щоб вести переговори з папою, бо той домагав ся, щоб велика княгиня піддала ся під послух римської церкви ¹⁾. Що Еразм дійсно порушив отсю справу в Римі, доказом того стають два папські бреве до великого князя литовського та до єпископа виленського з 8 червня 1501 р. ²⁾. Але вже місяць перед тим папа заняв ся справою Йосифа та звязаною з посольством Сопіги справою одного священника з київської дієцезії. ³⁾. Мова, котру виголосив Еразм Вітелій перед папою, каже, що великий князь литовський постановив його устами зложити т. зв. обєдєнцію папі Олександрови VI; але з другого боку говорить він там багато про небезпеку для Литви від Турків і Татар, та про те, що Олександр, великий князь литовський, вів би далі боротьбу проти Менглі Гірея, коли б скінчив війну з Москвою. Мова Еразма згадує про те, що великий князь литовський одержав з радістю лист папи Олександра VI, виданий в Римі 1499 р. та вислав послів до Риму, щоб радити над загальною виправою на Турків ⁴⁾.

Так отже ціль посольства Еразма і Сопіги була б ось така: вести переговори в справі унії руської церкви з Римом, в справі переходу великої княгині Олени на католицизм, в справі турецькій, і зложити т. зв. обєдєнцію папи.

Вже мова Еразма з 31 марта 1501 р. має при своїм кінці ось який уступ: „Так, блаженний отче, той пресвітлий князь з горячим та щирим почуттем обовязку ушанувати тебе, як тобі належить, признає тебе одиноким намісником Ісуса Христа та найвищим священником римської церкви та цілої християнської релігії, тому складає та у вік

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407.

²⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae, et Lithuaniae, т. II, № CCCX, CCCXI.

³⁾ Ibidem, № CCC, CCCIII.

⁴⁾ Ibidem т. II, № CCXCV, ст. 265, 267.

обічне кріпку вірність та правдиве послушенство. Хоча він се вчинив пізнійше, ніж був повинен, та віддаленне місце та непригідні часи оправдують припізненне. Те саме чинить вся церковна і світська старшина литовська, і ціла та густо населена держава; всі вони одними устами признають, що ти правдивий і правний наслідник Петра, і в покорі поручають себе його ласці¹⁾. Тому, що вище мова та говорить, що Русини заселяють половину великого князівства, ми можемо прийняти, що підчеркнені мною слова належать і до них і натякають на унію руської церкви з Римом.

Що далі робило посольство литовське в Римі? 4 цвітня 1501 р., в вербну неділю, папа звичайним способом благословив пальми в більшій каплиці Ватикану. Папський майстер церемоній визначив місце на ступенях папського трону по-за папськими урядниками Іванови Миколаєвичеви Радивиловичеви, маршалкови великого князя литовського, синові першого великокняжого дорадника, а за тим якомусь другому шляхтичеві, служі протонотарія. Посол вел. князя був також присутний, в уборі протонотарія, був перший в лавці протонотаріїв, звичайним способом одержав пальму, сидів за послами королів римського, французького та іспанського і держави Венецької, перед всіма, що за ним слідували. За те він істотно гнівав ся і за те, що папський майстер церемоній не дозволив хлопцеві в віку літ дванадцяти, або ~~а~~коло того віку, сидіти у каплиці у його ніг, як помічує папський майстер церемоній—проти всякої пошани та порядку каплиці. Папський майстер церемоній, котрий перше з спеціальної прихильности інформував його в усяких річах, тепер відчужив ся від Еразма. По службі божій папа вчинив Івана Миколаєвича маршалка лицарем св. Петра і вложив на нього золотий ланцюг і на груди дав йому ланцюг, на лівий бік.

В понеділок 5 цвітня 1501 р. Еразм протонотар, посол великого князя литовського, одержав приватну аудієнцію у папи, й іменем великого князя подарував йому чотири величаві хутра, одно з соболів, одно з кун, одно з горно-

¹⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № ССХСІХ, ст. 279.

стаїв, а одно з ріжних шкір; крім того пятьдесят прегарних шкірок соболів і два золоті предмети, що дуже папі подобались. В четверг 7 цвітня 1501 р. кардинал Орсіні правив велику службу божу, в присутности папи, звичайним робом. Коли служба божя скінчила ся, папа вложив золотий ланцюг на Івана Сопігу зі Спальху виленської дієцезії, писаря великого князя литовського, руської мови (шляхтича здавен давна, котрого його святість шляхтичем не вчинили, замічає Бурхард) і подарував йому ланцюг, примістивши його на лівій стороні грудей, але нічого при тім не говорив. Потім вложив на нього біле адамашкове убранне на праве плече, котре майстер церемоній звязав під його лівим раменем, коли папа говорив: „Прийми відзнаки лицарства в честь всехвальної Діви Марії і носи їх на її честь в днях, їй посвячених, в ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.“ ¹⁾.

XVI.

Під 13 цвітня нотує Еразм на своїм альманаху: *Maximi tractatus de fide* ²⁾. Отже посли литовські почали переговори в справі релігійній. Яка ся справа могла бути? З 22 цвітня і 7 мая маємо ми папські листи в справі Йосифа, а доперва з 7 червня 1501 р. маємо папські листи в справі Стени — отже на тій підставі можемо прийняти, що 13 цвітня 1501 р. були переговори в справі Йосифа. З чим стали литовські посли перед папою? Вони предложили папі три листи: київського митрополіта, латинського виленського єпископа та великого князя литовського. Іван Сопіга мав інструкції від Йосифа. Еразм ніяких інструкцій не мав.

Лист Йосифа не дістав ся до наших рук цілим, він видрукований Тайнером проміж папських реґестів, з скороченем „Вірую“, складеного Йосифом — слова *et caetera* вказують на те, що він скорочений; на скорочене ж вказують і деякі незрозумілі місця, приміром: „*in voluntate omnipotentis dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginem divini verbi sui*“. Так як його давніший лист, звісний досі під назвою „грамоти Мисаїла“, так і сей лист з 20 серпня 1500 р. при-

¹⁾ Burchardus. *Diarium*, ст. 123—125.

²⁾ *Kwartalnik historyczny*, 1902, ст. 449.

знає за папою найвищу власть царську, пастирську та вчительську. Першу признає йому словами: „Тобі, провидінем великого Бога, великому старшині цілого світа“. Другу власть признає словами: „Бо я вірую і ісповіду, що ти пастир усіх вірних і голова вселенської церкви і всіх святих отців і патріархів“. Третю власть признає, називаючи папу „вчителем світа“. „Вірую“, котре наш пам'ятник складає перед папою, се те саме „Вірую“, котре складає т. зв. грамота Місаїла, тільки той додаток „Дух не уродив ся, походить від Отця“ тут відкинений. Так само, як т. зв. грамота Місаїла, та і отсей пам'ятник обсипає папу пишними похвалами — так само як вона говорить про синод флорентійський: держимось та ділом виповнюємо сім святих вселенських соборів, а з ними рівно і восьмий флорентійський. Так само, як вона, він висловлює надію, що через Русь католицизм сягне і далі: „коли будуть бачити, що ми одержали благословеніє від вашої святости, численні чужинці пізнають безсмертного Бога і його Сина Ісуса Христа, що дав власть таку велику вашій святости чинити річі великі і чудесні з людьми по усій вселенній“. Другої влучної думки, а саме думки про солідарну акцію проти Турків і Татар, наш пам'ятник не підносить — мабуть тому, що нею спеціально мав зайняти ся головний посол литовський в Рим, Еразм. Так само, як т. зв. грамота Місаїла, так і наш пам'ятник просить папи, щоб дав благословеніє Руси. Пам'ятник сам підчеркує свій загальниковий характер. Про інші річі, котрі треба вашій святости спеціально представити, ми не писали...“ Пам'ятник наш не подає причин, за для котрих він повстав — він говорить тільки неясно про „огненну тугу“, про „ховане себе під опіку папи“.

Крім Йосифа писали в Рим ще латинський єпископ виленський Войтїх Табор та великий князь литовський Олександр. Єпископ виленський писав до папи, що йому трапила ся дуже добра нагода, щоб привести у послух римської церкви народ, що живе в митрополії київській, коли-то Іван Йосиф, котрого той народ бачить своїм пастирем і проповідником та йде за ним, зголосив ся перед ним, що зложить правдиве послушення папі і римській церкві і інших з того народу по змові приведе, згідно з святим флорентійським собором. Тому то він просив, щоб папа зволив

вислухати в отсій справі Івана Сопігу, писаря в руській канцелярії великого князя литовського Олександра, і відповісти єпископови, що робити в отсій справі. Для нас стає вельми важним те, що по словах Войтіха Йосиф зробив тільки діло його самого, а друге те, що Йосиф мусів про свою думку — зложити папі послушенство — донести неприхильно для унії настроєному єпископови виленському.

Далі, як я казав вище, писав в отсій справі в Рим і Олександр — він поручав папі Йосифа. Крім сих офіціальних писем, папа одержав ще, не знати звідки, відомости про різниці догматичні та обрядові між руською і латинською церквою: про них говорить він в загальникових висловах: ми одержали від усяких людей звістки, ми довідалися, ми зачули. Папа подає отсі різниці, переходячи всі точки флорентийського декрету унії. Отже папа почув, що руська церква не чинить ісповіди про Святого Духа, що походить від Батька і Сина, ані в символі віри, ані при відправі служб церковних. Що вони відбувають тайну евхаристії на хлібі кваснім, але під формою незаконною і недостойною, а подібно і кров посвячують на иншим пливі, не тільки на вині, і під обома видами, через змішане хліба і вина, посвячених по обряду, причащають навіть дітей, про що навіть говорити не годить ся. Що вони інакше думають, ніж собор, про очищене огнем чистилища та про молитви за померших. Що отсей народ уперто заперечує, що святий Петро одержав від Господа нашого Ісуса Христа першенство над усею вселенною та над усею церквою та повноту власти вязати і рішати, і що він ту власть переніс на своїх наступників і що римський первосвященник наступник блаженного Петра, правдивий вікарій Христа, голова всеї церкви та батько і вчитель усіх християн.

Хто звернув на се увагу папи? На разі можу я те тільки сказати, що тих інформацій не одержав папа з кругів виленської церковної єрархії — бо папа власне припоруває виленському єпископови, щоб звернув свою увагу на отсі точки, а Сакран, що був в близькім контакті з отсими сферами, вчисляючи 40 „руських ересий“, не підчеркує того, що підчеркує папа: закид, що Русини не вірують так в походжене Св. Духа, як церква католицька, подає він аж на

38 місці, а закиду, що Русини причащають дітей під обома видами, він зовсім не підносить.

В кінці Іван Сопіга мав інструкції від Йосифа: „Про інші речі, котрі треба вашій святости спеціально представити, ми не писали, але припоручили нашому синові, братови та своякови, шляхетному Іванові, і в його справі вашу святість благаємо та просимо покірно, щоб зволили з огляду на наші прошення ласкаво вислухати його з усім тим, що треба йому буде представити, і отсе нам ласкаво уділити“. Папа дійсно в своїх листах до виленського латинського єпископа згадує про цілий ряд точок, про котрі посол руського митрополита просив, тільки що до одної точки говорить ся, що він жадав. Перша точка була така: „Просив наш вище згаданий писар Іван Сопіга, щоб ми припоручили Івана Йосифа, про котрого вже говорило ся, яко правдивого архієпископа, митрополита та примаса по обряду грецькому любому синові вищезгаданому Олександрові, князеві литовському, і зволили дати йому власть давати індульгенції так Грекам, як Латинянам, присутним при богослуженнях, котрі він відправлятиме“. Отже сей постулат Йосифа мав на ціли усилити його становище і супротив Олександра і супротив єпископа виленського і супротив Риму. Папа кладе отсю точку на першому місці і мабуть дійсно на першому місці була вона в постулатах Йосифа. Отсей постулат, коли б папа його виповнив, відвертав би усі ті закиди, що робила католицька литовська єрархія правосильности тайн, сповнюваних руськими священниками. „А що вони не мають тайни священства, виходить з того, що не можуть виконувати та завідувати тайнами“, каже Сакран в своїм Елюцідарії. Вельми було б інтересним знати, чи дійсно можна слово „*primatem*“ переложити, як я вище вчинив, словом „примаса“— в такім разі показувало б ся, що Йосиф стремів зайняти у великому князівстві литовським становище єрархічне вище від становища єпископа виленського.

Дальшим постулатом Йосифа було ось що: „Просив також той сам Іван, щоб ми йому дали те, щоб охрещені по обряду грецькому, приходячи в послушенство римської церкви, не потребували в друге хреститись“. Постулат отсей був викликаний довголітною практикою латинської церкви — практикою, против якої дармо виступав Ісидор в своїм бу-

динським маніфесті. Практики отсеї придержувались на Литві репрезентанти світської церковної ерархії, против Бернардинів, що опираючись на грамоті фльорентийського собору з 22 падолиста 1439 р., ждали, щоб Русинів приймано в латинську церкву без нового хрещення. Йосифови грамота фльорентийського собору мусіла бути звісна — чейже супружество Олександра з Оленою дало власне товчок до спору між Бернардинами і світськими ерархами латинськими. Отже він, віддаючи папі до рішення те, що було вже раз рішене грамотою фльорентийського собору, заразом і здобував собі ласку папи: одержував запоруку, що бодай оден його постулят буде вислуханий.

Третій постулат Йосифа не носить в листі папи до виленського єпископа назви просьби, а назву жадання: „він висловив жадане в справі будованя з муру руських церков“. Що спонукало його висловити отсей постулат? Ми маємо з кінця XV ст. і з початку XVI ст. цілу низку звісток про заказ будови руських церков. Тільки лист папського нунція Пізона, писаний у Вильні 26 вересня 1514 р., говорить про заказ будови церков мурованих: „Володислав Ягайло, що перший з тої родини панував між Сарматами, був першим сіячем християнської віри і релігії і від початку свято та релігійно беріг правовірної віри в цілій Сарматії. Секта Русинів відбувала свої обряди завсїди в деревляних святинях: того потім свято пильновано“ ¹⁾. Інші звістки, котрі маємо про отсей заказ, прикладають його до всіх руських церков. В роках 1492—1498 пише до Миколая, єпископа латинського в Перемишлі, якийсь латинський священник перемиський, що Русини виставили нову церкву, не зважаючи на той статут права земського, що заказує будувати яку небудь руську церкву в краях руських ²⁾, а лиш направляти ті, котрі грозять упадком або руїною“ ³⁾. В лютім 1495 р. заявив великий князь литовський Олександр особисто послам московським: князі наші і панове, вся земля мають на то права від наших предків і нашого батька і від нас, і то в правах записане, щоб більше не прибільшувати числа церков грецького

¹⁾ Pistorius. Polonicae historiae scriptores, т. III, ст. 322.

²⁾ Synagoga de cetero in partibus Russie.

³⁾ Archivum Komisji historycznej, т. VIII, ст. 451.

обряду, тому нам тих прав наших предків і отця нашого і наших не годить ся рухати, а її милости княгині нашій церква обряду грецького є близько в городі, коли її милость схоче до церкви, ми їй не заказуємо ¹⁾. Третю звістку про отсей заказ маємо в короткім житю св. Казимира, виданім у Вильні 22 падолиста 1520 р. папським легатом Захарієм Ферері, в присутности трох латинських єпископів: Яна виленського, Яна київського, та Якова кафінського. „В нїм була така велика пошана Богови, рірність Христови, пошановане для святої римської церкви, вчительки вселенної“, — читаємо тут, — „що Русинів, які, вчинивши розрив в непитій ризі нашого Спасителя, ріжними блудами окружені, зовсім не слухають святої апостольської столиці, — а їх в Литві є вельми велике число, — такою святою ненавистю переслїдував, що короля польського часом з добрим часом і з злим наслідком намовляв, щоб їх старинні святині або зі старости занепадаючі церкви, в котрих забобонні збирають ся, супротивляючись католицькій єдности, наказав публичним едиктом відновлювати; і се згодом своїм зусилем осягнув“ ²⁾.

На основі даних папських листів до Олександра і до єпископа виленського мусимо наші звістки про заказ будови руських церков віднести до заказу будувати церкви муровані. Далі, звістки отєї папських листів чинять дуже правдоподібною думку Макарія, що заказ отсей був виданий не без призову папи ³⁾. Прямий висказ папського легата треба по моїй думці прийняти проти вислову Олександра: грамоти, що заказували будувати нові церкви, були видані його батьком і його предками; мусимо прийняти, що як раз Казимир видав згаданий заказ. Чи заказу того придержувались кріпко? Ми маємо цілий ряд фактів, що тому противорічать. „За короля (Казимира) Солтан поставив церков у Вильні, зробив приділ до церкви Благовіщення, і в своїй маєтности поставив церкву“, мали сказати посли московські в Литві — таку дано їм в серпні 1495 р. інструкцію ⁴⁾. 1494 р. відновив єпископ володимирсько-берестовський Васіян спалену Татарами цер-

1) Сборникъ русскаго историческаго общества, т. XXXV, ст. 187.

2) Acta Sanctorum, Martius, II, ст. 349, caput. 8.

3) Исторія русской церкви, т. IX, ст. 85.

4) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 211.

кву Богородиці у Володимирі¹⁾. 1497 р. згинув митрополіт Макарій на дорозі в Київ, куди він їхав, щоб допомогти церкві св. Софії, зруйнованій Татарами²⁾. 1500 р. повстає мурована церква св. Івана Богослова в Супраслю³⁾.

Четвертий постулат висловив іменем Йосифа Іван Сопіга „в справі припущення до послуху римській церкві всіх, що схотять придержувати ся руського обряду“. Сей постулат натискав на те, щоб тим, які схотять сполучитись з католицькою церквою, zostавити їх обряд грецький: він був потрібний супроти того, що в тім часі, як бачимо з звістки хроніки Яна з Коморова, не тільки латинські світські єрархи, але й Бернардини не займали ся переведенем православних прозелітів на унію, а переводили їх просто на римський католицизм.

З деякою певністю до сих чотирох точок, предложених Сопігою папі, можемо приложити ще дві. Папа в своєму листі до великого князя Олександра каже, що він позволить, щоб не потреба було нового хрещення хрещеним в третій особі згідно з грецьким обрядом, що тайна Евхаристії може відбувати ся на квасному хлібі та що можуть в їх церквах причащатись і люде світські під обома видами, та що грецькі священники можуть задержати жінок, з котрими одружили ся, перше ніж поодержували духовні степені.

Тільки всього папа вважав потрібним переповісти. Не можна заперечити, що думка подати деякі з отсих постулатів під рішене папи була доволі влучною: в справі нового хрещення папа мусів рішити так, як рішила грамота флорентийського собору з 22 падолиста 1439 р., і тим чином Йосиф легко прихилив до себе папу. Так само з'єднавав він собі папу, жадаючи затверження своєї митрополичої почести від папи, а не від титулярного патріарха царгородського, та піддаючи під його рішене правний акт, виданий великокняжим литовським правительством.

XVII.

Так виглядає те, з чим посла литовські виступили перед папою. Як прийняв се папа? Щоб оцінити його стано-

1) Супрасльская рукопись, ст. 140. 2) Ibidem ст. 145.

3) Виленскій археографическій Сборникъ, т. IX, ст. 1—3.

вище, огляньмо ті зносини, які були між Литовською Русією і римським престолом в другій половині XV віку.

До такого приведення в послух папи і римської церкви брали ся часто, каже папа Олександр VI в своєму листі до великого князя литовського, згадуючи про „найлучшу охоту Йосифа“, — „та стільки разів, коли ворог людського рода шкодив та сіяв куколь, воно переривалось“. Досі звісна нам одна велика проба привести Русь в послух римської церкви та факти переходу поодиноких лиць на католицизм. Ся велика проба відновити унію — то справа поставлення Григорія руським митрополітом у Римі. Папа виступає тут яко головний діяч; він приймає зречення Ісидора з київської митрополії, він ділить київську митрополію на дві частини, він іменував Григорія київським митрополітом, він затвердив його своєю грамотою в 11 вересня 1548 р. Обі папські грамоти не згадують при тим ні словом про те, щоб з Григорієм висилали ще кого на Русь, а против можливої опозиції знають вони тільки одну раду: ломити непослух тяжкими карами ¹⁾. Проба отся закінчила ся цілковитою невдачею, сам Григорій покинув унію. Сталось се між р. 1464, в котрім єпископ чернігівський Евтимій втік до Москви, і між осеню 1471 р., коли помер архієпископ новгородський Йона, до котрого ми маємо послання великого князя Івана Василевича, що говорить про успішні змагання Григорія в Царгороді та благословення від патріарха царгородського ²⁾. Про дальші того рода великі проби ми не знаємо, бо т. зв. „грамоту Місаїла“ я прикладаю до 1500 року.

Згадаю тепер про переходи поодиноких осіб на католицизм. „Хоча міг би я правдомовно посвідчити про численні особи, котрих легкість апостольського приему вчинила більше супротивними, то вистане згадати про двох“, каже Сакран в своїм Елюцідарію. „Олександр-Солтан, оден з бояр князівства Литовського, папою Павлом II в Римі прийнятий був до унії без хрещення, листу папського одначе не дістав, там вирік ся грецьких ересей та присягою ствердив, що повинен бути послухним та вірним римській церкві і по-

¹⁾ Полное собрание русских летописей, т. VI, ст. 167 — 169 і 319 — 320.

²⁾ Ibidem, т. VI, ст. 190 і VIII, ст. 151.

тим запричащав ся з рук того папи. Отсю присягу він повторив при Вожім Гробі, щоб одержати відзнаку ерусалимську. Та у Вильні в катедральній церкві, коли він не мав посвідки того, що його прийняли, публично з амвону виступали проти нього. Псом навіть там його нерозважно називали. Він тоді доперва відпав назад і викликав велику соблазнь, Русинів в князівстві в їх ересях потвердив, казав, що папа прийняв його в вірі грецькій без хрещення і запричащав його, удавав послушенство, зложене папі і наступникам римської церкви і інші присяги, бо повинен був все ходити до латинських церков та від латинських священників приймати тайни. В часі своєї смерті казав закликати до себе Бернардинів, але в тім його здурили руські слуги“.

Звістку отсю взяв я з недатованої записки папських регестів, виписаної мною з тек Краківської Академії. Перехід сей на католицтво відбув ся в рр. 1464 — 1471. Від православного зажадали тоді в Римі двох присяг: одною він вирікав ся „грецьких ересей“, другою присяг послушенство і вірність римській церкві. Обряду грецького він таки в цілості не вдержав: він мусів ходити до церков латинських та приймати тайни від латинських священників. Другий факт звісний нам з р. 1471. Зараз в першому році понтифікату папи Сикста IV з'явив ся в Римі Іван Олександрович, власник села Поганів, в великім князівстві Литовськім. Він прийняв унію, в папському листі, виданім для нього, говорить ся двічі про щирість віри, єдність з святою римською церквою, і послух та слухняність папі Сикстови та його правним наступникам, римським первосвященникам, а напис над отсим папським актом звучить: „Ruteni (sic) Ivanko Alexandrowicz suscepto“. Іван став просити папу, щоб папа дав йому дозвіл вибрати собі сповідника. Папа своїм бреве з дня 18 падолиста 1471 р. рішив, що він може собі вибрати відповідного сповідника, і той може в випадках, полишених для апостольського престолу, дати йому розгрішене раз, в інших випадках — завсїди. Папа, як бачимо, віддавав під розгрішене сповідника Івана Олександровича ті випадки, що були полишені для єпископів, отже рахував ся з тим, що Іван Олександрович не буде належати під юрисдикцію латинського виленського єпископа. За те мав Іван цілий рік раз на тиждень в п'ятницю постити. Папа приймає за можли-

ве, що Іван покине унію,— в таких разі той лист папи тра-
тить своє значінє. Лист отсей виписав я також із тек Кра-
ківської Академії Наук. Сакран в своїм Елюцідарію каже,
що Солтан і Івашко одержали від папи отверті булі, котри-
ми їм дозволяв папа zostати ся в їх обряді, але як ми ба-
чили — отся звістка рішучо минаєть ся з правдою з огляду
на Солтана, так з огляду на те, чи він дістав посвідку, як
з огляду на те, що йому дозволили zostати ся в його обря-
ді. Чи Івашко дістав таку булю чи ні, сього рішити не можу.
За те звістка, виписана мною з тек Краківської Академії,
потверджує що до Солтана слова Сакрана: „показалось, що
вони, вернувшись до своїх, стали більше уперті, більше не-
прихильні для церкви та більше хулили її“.

1475 р. появил ся в Римі руський священник Павло,
син Самона „de Cizuwa“; він хоча до сього часу придержу-
вав ся обряду грецького, прийшов до Риму, щоб стати учас-
ником ласк ювілею. Папа дозволив йому вибрати собі свя-
щенника латинського, сповідника, що міг йому дати розгрі-
шенє з усіх гріхів, з виїмком гріхів, застережених для сто-
лиці апостольської. Свое рішенє в отсій справі видав папа
Сикст в Римі 14. I. 1475 р.¹⁾. Трудно рішити, чи маємо тут
до діла з чоловіком, що був уніятим, чи з православним, що
в Римі прийняв католицизм. В сїм другім випадку важне те,
що про нове хрещенє нічого не чуємо.

Дальшу звістку маємо за р. 1491. Іван Сопіга, королів-
ський дворянин, явив ся в Римі. Як каже папський лист
з 13 мая 1491 р., він під присягою вирік ся ереси, зкинув
всю її злобу з себе та вернув ся до віри католицької та до
єдности з святою матір'ю церквою. Він одержав від папи
благословенство і хоче вертатись до короля. Та він боїть ся,
щоб сим своїм приходом до папи в Рим та відреченєм від ереси
він не образив деяких приятелів короля Казимира, та щоб
не подразнив деяких православних своїх противників та со-
перників, що при нагоді можуть дошкулювати та непокоїти
Івана і його майно. Тому папа просить короля, щоб він бо-
ронив перед кривдою та насильством з боку православних,
та деяких інших людей Івана і його майно²⁾. Чи Іван Со-

¹⁾ Theiner, Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № ССХІ,
ст. 179 — 180.

²⁾ Monumenta medii aevi, т. XIV, № 571, ст. 390.

піга перейшов на унію чи на латинство? Я гадаю, що такі вислови, як „*ad catholicam fidem et unionem sancte matris ecclesie rediit*“, „*ut se catholice fidei restitutum et altissimo deo conciliatum gaudere merito possit*“, промовляють за першим.

Стільки удалось мені зібрати про зносини між Русію литовською і римським престолом в другій половині XV віку.

В своїм листі до виленського єпископа, писанім в Римі 26 цвітня 1501 р., папа Олександр VI оцінює вчинок Йосифа ось так: Йосиф своїм листом та через свого посла зложив папі і римській церкві правдиве послушенство. Мотив сього, по думці папи, був чисто психічний: Йосиф вчинив те „діткнений Духом Божим“. По думці папи те „правдиве послушенство“ се ще не сполученє з католицькою церквою: „Ми віримо, каже папа, що Іван Йосиф бажає з найбільшою душевною тугою вернути ся на лоно своєї матери римської церкви і ми благаємо Всемогучого Бога, щоб до бр у о х о т у його серця задержав та збільшив“. На другому місці читаємо: „Ми охоче прихилили ся б до його желаня, колиб ми переконались, що він щирим серцем навернений до правдивої нашої віри, змагає до єдності з римською церквою“. Папа висилає разом з отсим листом декрет флорентийського собору, переходить всі його точки, щоб виленський єпископ пильно прослідив, яким способом ті, що предкладають послушенство римському престолови, розуміють, ісповідають та придержують ся точок, обнятих рішенем собору.

Далі папа переходить постуляти Йосифа і заявляє ось що: Першого постуляту Йосифа папа не може вдоволити, доки він не зречеть ся заряду київської митрополії та старшинства над нею, одержаних иншим способом, та не одержить заряду митрополії від папи або від титулярного царгородського патріарха. Що до другого постуляту, то папа легко вдоволить його, коли довідає ся, під якою формою та які функціонарі хрестять тих, що охрещені по обряду грецькому, а хочуть прийти до послуху римській церкві. Постуляти третій і четвертий полагоджує папа ось таким загальником: коли довідаємо ся, що вони держать ся рішення флорентийського собору, що годять ся з римською церквою в тайнах церковних та инших точках віри,— пізнають вони нашу побожну охоту прийняти з батьківською любовю їх, охочих вернутись на лоно римської церкви.

Се подає папа до відомости самого виленського єпископа. З огляду на Йосифа і тих, що разом з ним добре думають про віру папи і римської церкви, папа припоручає єпископови виленському, щоб він їх наказував, щоб за прикладом батьків своїх, зібраних на соборі у Фльоренції, прибігли і звернулись до римської церкви і її пошанували. А папа з свого боку прийме їх і сам через себе і через своїх послів, коли справа буде того вимагати. Для ужитку папи мав єпископ виленський зібрати докладні звістки про всі ті різниці між руським обрядом і римською церквою, подані вже папою, і інші, папою не подані, щоб папа був в спромозі ті досі розпущені вівці тих країв, при помочи божої ласки та пильности єпископа, прийняти до своєї та римської церкви овечарні.

XVIII.

2 мая 1501 р. знов бачимо литовських послів на римським торжественнім обході. Папський майстер церемоній описує сей обхід так: Річницю закладин Риму, день 20 цвітня ¹⁾, звичайно кожного року славили поети; оскільки добре памятаю, впровадив сей звичай Помпоній Лет, лавром вінчаний поет, перший від недавна. В згаданім двю не славили річниці, бо призначеної комедії не можна було виконати як слід і приготувати потрібних для неї річей, тому перенесли її на неділю 21 мая, в котрій Франціск, єпископ фльорентийський, правив торжественну службу божу при більшім престолі церкви конвенту Богородиці Арацелі. Співаки папські співали службу божу. Були присутні: намісник Риму, що стояв на хорі братів, перший в горішній частині, за ним сенатор, протонотар та посол великого князя литовського, посол фльорентийський, консерватори *cameræ Urbis* та інші Римляне. По службі божій якийсь молодець римський в своїм буденнім одягу держав мову, котру вельми хвалили. Коли він скінчив мову, зголосив репрезентантів товариства літературного. Звідси пішли ми до палати консерваторів, де запрошені їли снідане в чоти-рокутній льоджії, в котрій стояли два довгі столи вздовж двох стін, получені з собою кінцями, так що чинили трикут-

¹⁾ Властиво день 21 цвітня; Бурхард або копіст починили похибку,

ник. Між иншими гістьми був таки Еразм та Іван Сопіга, затитулований: *miles et orator archiepiscopi Chiomensis*. Снідане було доволі скромне і без доброго вина. По сніданню в однім з забудовань тої палати грали якусь комедію, та в таким стиску народу, що в неладі ніхто не міг бачити її. Не було місць, застережених для запрошених або для шляхти, але все було помішане; тому Бурхард пішов до дому і не знав, як далі торжество відбувалося¹⁾.

Переговори велись тим часом далі; з 7 мая 1501 р. маємо лист папи до Олександра. Погляд папи на ситуацію став трохи менше оптимістичний, ніж передше. Папа тут ще більше рішучо, ніж у попереднім листі, підчеркує, що те, що досі вчинено для унії з руського боку, се діло самого тільки Йосифа: „Щоб не здавалося, що ми з якогось боку замикаємо дорогу спасення і самому Іванови-Йосифови і народам, о котрих говорилося, тобі, дорогий сину, заявляємо, щоб через тебе (а багато в Бозі сподіємося по твоїй вірності та святому намірі) прийшла до згадуваного Івана Йосифа мова, та до решти руського народу наше упіснене та потішене, що з найбільшою радістю приймали ми і приймаємо поворот самого Івана Йосифа та послушенство, що нам і святій римській церкві зложив його посол“. А на другому місці читаємо: „Коли (Іван Йосиф) обіцяє і оскільки буде в його силі — буде трудитись і силувати ся, щоб клир та народ руський під його старшинством з дійсним виконанем прийняли рішене флорентийського собору і вирікли ся всіх ересей, котрі відкинув той собор й інші вселенські собори, та обіцяли, що во він будуть їх вирікати ся...“ Те, що вчинив Йосиф, папа оцінює більш критично ніж передше: „Ми вислухали те, що дорогий син Еразм Вителій та Іван Сопіга, твій писар, свояк та заступник Івана Йосифа, донесли нам про його найлучшу охоту в справі повороту його і народу повіреного йому в послух наш та пошановане апостольського престолу згідно з означенем флорентийського собору і поручали нам твоє велике зусилля та добру охоту Івана Йосифа“. На другому місці читаємо: „Просимо Всемогучого Бога, щоб його утвердив в тим, що вже розпочав робити, та вчинив, щоб він того консеквентно держав ся, щоб не міг під впливом

1) I. Burchardus. Diarium, ст. 131 — 133.

якоїсь противної ради зійти з простої дороги, котру почав". Папа припоручав Олександрови заявити в своїм імені Йосифови: „Папа з радістю прийняв і приймає поворот Йосифа та послушенство, зложене ним через його заступника папі та святий римській церкві“.

Що до Йосифових постулятів, то папа на перший та третій постулат відповідає дуже баламутно та неясно: „Ми рішилися зріло подумати про затверджене його авторитету та почеси і уділене йому ласки апостольського престолу в індульгенціях, котрі він мав би роздавати, та про будоване руських церков з муру і інші постуляти, котрі виложив його заступник, поки докладно не пізнаємо міри його досконалости (в унії). Коли вині нема по правді іншого патріарха з виїмком всечесного нашого брата, Івана єпископа з Порто, кардинала святого Ангела, що правно одержав той уряд по прелатах руським, нікейським та критським, — то ми не знаємо, на якій підставі ми на тім пресвятім престолі яким нібудь способом можемо потвердити надане, вчинене Йоахимом еретиком, котрого тиран турецький насильством посадив на царгородським престолі. Як Іван Йосиф готов прийняти рішене флорентийського собору, котрого булю пересиляємо вашій світлости, і інші вселенські собори прийняти, придержуючись грецького обряду, дозволеного латинською і вселенською церквою на вселенських соборах — а руська церква його тримаючи ся в нічим не відступатиме від католицької віри, — тоді ми будемо стреміти увільнити Івана, Йосифа від усіх давних закидів та недотач і потвердити його на уряді митрополитим через нас самих або через Івана, патріарха царгородського. Се вчинимо, коли він обіцяє та, оскільки буде се в його силі, буде трудитись і силкуватись, щоб клир та народ руський під його старшинством з дійсним виповненем приняв рішене флорентийського собору і вирік ся ересей, котрі відкинув той собор й інші вселенські собори, та обіцяє, що во вік їх буде вирікатись, — се правдиве послушенство, пошановане та придержуване святої римської церкви, миле Богови і людям“. Докладнійше говорить папа про решту постулятів: „Коли той старшина церкви і вони пропозитять святої римській церкві і нам та вчинять таке прилучене на ділі та послух і пізнають та приймуть всі члени про походжене Святого Духа від Батька і Сина,

про єдність церкви в послуху першенства апостольського і римського престолу, про чистилище, нагороду і кару добрих і злих по смерті,— ми дозволяємо, щоб охрещені в третій особі в обряді грецькому, коли не буде перебивати ніяка инша перешкода, не були повинні хреститись в друге, щоб тайна евхаристії могла відбувати ся на кваснім хлібі, і щоб могли причащати ся люде світські в їх церквах під обома видами і щоб грецькі священники могли задержати жінки, з котрими подружили ся, перше ніж одержали духовні степені⁴. Папа ще раз підчеркує, що то все великий князь має заявити Йосифові і взяти собі до помочи єпископа виленського.

Папа хотів зразу вислати в Литву свого нунція, „котрий мав би разом з Олександром працювати над спасенієм Йосифа і цілого руського народа“, як дословно каже папський лист до Олександра, не згадуючи зовсім про повновласть того легата. Посол Олександра — видно Еразм Вітелій—просив папу, щоб почекав з іменованем того нунція, щоб князь московський з тої причини не загадав вести далі війну з Олександром, доки Олександр не донесе папі в листі, котра думка лучша. Папа вислухав думку посла і повдержить ся в справі нунція, поки Олександр не донесе папі про те, що буде в отсїм часі відповідне, коли вчинити там добрий лад з справами. Папа просить Олександра, щоб про все те, що він буде робити і доведе до кінця, доніс папі, щоб папа відповідно до тих інформацій від нього зарядив або виправити нунція з повновластію довести до цілковитого переходу на лоно католицької церкви або вислати булі та згадану повновласть єпископови виленському.

Чи єпископ виленський та Олександр відповіли на отсі листи папи? З заяви Петра Мишковского, вчиненої в Москві 2 цвітня 1503 р., довідуємо ся, що коли Олександр став королем польським, папа прислав до нього свого посла, щоб велів Олені бути в послушенстві папі — і ще тоді, коли Мишковський говорив свою заяву, папський посол був у Олександра¹⁾. Чи він був висланий наслідком відповіді Олександра на отсей лист папи, чи папа прислав його сам — сього рішати не беру ся.

1) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407

XIX.

Що далі робилось в Римі в справі унії? В виписці, зробленій мною з тек Краківської Академії Наук, читаємо: „Сопіга мав з собою руського священника, з котрим папа казав вчинити іспит з обряду служби божої, так щоб він в церкві святого Петра відправляв добре цілу службу божу в присутности численних єпископів латинських і грецьких. Коли зложено справоздане з отсєї справи на публичній консисторії, папа казав на ново висвятити латинському єпископови того руського священника, як з листу поданого нижче можна яснійше пізнати“. І за тим слідує давнійше вже видрукований Тайнером документ. В ній папа переказує ось таке оповідане Григорія „de Loszko“ (в иншій документі „de Lohoszko“). „Він уроджений в правнім супружестві руського священника, охрещений в третій особі звичаєм грецьким, не одержавши ще тайни миропомазання, одержав всі степені духовні від Васиана, єпископа володимирського, про котрого він гадав, що він зістав правно іменованим та висвяченим на єпископа. Висвятив його Васиан тому, що київська церква,— а Григорій належив до київської дієцезії,— була без пастира. Одержавши ті степені, Григорій правив службу божу та уділював тайн церковних. Потім — говорило отсе оповідане Григорія,—він вернув ся до єдности з римською церквою і просив помочи папи в отсій справі, бо сумнівав ся, чи висвячене його було правне. Папа увільнив його від всяких закидів, які з того могли для його виходити, і дозволив йому, щоб він в одним дню одержав всі духовні степені від якого небудь католицького єпископа, що мешкає при римській курії. Наш документ має дату 10 мая 1501 р., але зовсім подібне рішене, влучене в документ єпископа, що висвячував Григорія, носить дату 27 цвітня 1501 р. Григорій звернув ся до Петра, єпископа з Кальві, в долішній Італії, що резидував при римській курії. 9 мая 1501 р. одержав з його рук тайну миропомазання, а 11 мая єпископ висвятив Григорія на всі степені духовні в своїй каплиці при церкві св. Петра. Того самого дня видав єпископ посвідчене того всього, в присутности трох свідків ¹⁾.

¹⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCVI, ст. 286 і CCCVII, ст. 287, 288.

27 цвітня 1501 р. маємо акт папський, виписаний мною з тек краківської Академії, що має титул: „*Bulla ad Episcopum Vilmensem super consecratione Ecclesie pro eodem presbitero rite ordinato*“. Папа рішає нею, що латинський єпископ вилєнський або инший єпископ латинський через єпископа вилєнського виделегований, над котрим папа застерігає єпископови вилєнському повну власть, може посвятити по обряду латинському парохіальну церкву, котру задумує збудувати Іван Сопіга, писар великого князя литовського, в своїй маєтності Іказни, в браславськім повіті. Всі священники латинські та руські, висвячені по латинському обряду, можуть в ній відправляти служби божі та инші богослужєня. Вірні Латиняне та Русини, що живуть під послушенством римської церкви, можуть там вільно і свобідно слухати служєб божих та инших богослужєнь. Папа, щоб причинити ся до задержання первісного стану тої церкви та допомгти їй придбати річи потрібні до богослужєня, і щоб вірні до неї в великому числі напливали, всім вірним обох полів, що правдиво будуть покутувати та ісповідати свої гріхи і оту церкву в днях Зелених Свят, Преображенія Ісуса Христа, Успенія Богородиці та святих апостолів Петра і Павла та в день посвячення тої церкви, від першої вечірні аж по захід сонця в отсих днях святочних і в день посвячення побожно відвідають та приложать ся до її відновлення, задержання в первісному стані та придбання всяких церковних річей,— папа опускає 10 літ та 400 днів з визначеної для них покути. Рішене отсе видав папа наслідком прошеня Івана Сопіги.

Характеристика в отсій цілій справі та, що ні Григорий, ні Іван Сопіга не чекали з полагодженням їх власних справ до успішного переведєня переговорів з Йосифом, а поспішились одержати просто від папи рішене в своїх справах. Другий характеристичний факт се те, що як Григория святить латинський єпископ, так і тих священників руських, що мали правити богослужєня в церкві в Іказни, мали висвячувати латинським обрядом. Чи се мало б означувати повний перехід на римський католицизм? Папська буля, подаючи проект Івана Сопіги, каже, що він хотів „заложити канонічно та фундувати, і як годить ся наділив з свого майна парохіальну церкву Святого Духа в Іказни, так щоб там руські священники, правдиві католики, під послухом римської цер-

кви могли завсїди бути і відбувати богослуження звичаєм грецьким або обрядом". Та подаючи папське рішене в отсій справі, вона згадує про участь священників латинських в богослуженнях, крім священників руських, висвячених латинським обрядом, а не згадує зовсїм, в якому обряді мають відбувати ся богослуження в отсій церкві. Правда, Ян з Коморова, що в своїй хронїці згадує про отсю папську булю, називаючи її бреве, каже, що в отсій церкві мали бути читані служби божі грецьким звичаєм, але в тїм текстї булі, що я маю під руками, се згадуєть-ся, як я сказав вище, тільки в проєкті, який мав Сопїга, а не в тій частинї, де папа подає своє рішене в отсій справі ¹⁾.

Дальша звістка, яку маємо,—то лист Бернардина Карваяля, кардинала св. Хреста, посла Фердинанда католицького в Римі, до великого князя литовського Олександра. Кардинал, котрого бачимо разом з титулярним патріархом царгородським на урочистій авдієнції литовського посольства 31 марта 1501 р., пише 18 мая 1501 р. ось що: „Усі ми бачили та основно пізнали те, що нам представив в справі Русинів той посол (Еразм) та Іван, ваш руський писар, і його святість нічого більше не хоче, як правдивого та досконалого повороту того народу на лоно святої та римської церкви, щоб Господь, з'єднаний унією та щирістю нашої віри, дав нам на побїду над королівствами невірних... Нехай ваша світлість далі змагає у своїм пресвятим рішеню сїяти єдність правдивої віри у всіх своїх державах, бо се буде перед всїм нездобутим щитом проти Татар і Турків,—я сподїюсь, що заслонений ним разом з своєю надзвичайною розвагою, силою свого війська та помічю своїх братів тай інших християн, так, як з князїв литовських в короткий час по прийнятю правдивої віри вийшли королї Польщі, Чехії та Угорщини — здобуде великий князь пановане над цілим руським краєм та володіне Сарматії навіт поза Дон, з думкою збільшити правдиву віру, коли Бог уложив се влучно та щасливо ²⁾.

XX.

На отсій звістці уривають ся наші прямі звістки про переговори в Римі в справі увії. Лист папський з 7 мая

¹⁾ Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 235.

²⁾ Monumenta medii aevi. XIV. № 474 ст. 494.

1501 р. чинить дальші кроки папи в отсій справі залежними від відомостей, котрі папа одержить від Олександра. Сі відомости мали основуватись на переговорах Олександра та єпископа виленського з Йосифом. Та як кажуть московські літописи, Йосиф тільки один рік провів на престолі митрополічім — отже, коли його висвячено 10 мая 1500 р., то смерть його мусіла б прийти десь не довго по 10 мая 1501 р. Другою причиною, що на довший час мусіла викликати перерву в справі унії, була смерть Яна Ольбрехта 17 червня 1501 р. В Римі довідав ся Еразм про неї 2 липня 1501 р. ¹⁾ Для 25 червня писав Олександр до кардинала Фридриха в справі своєї кандидатури на польський престол. 26 червня писав він в отсій справі до пруського магістра, 28 червня вислав Олександр в отсій справі спеціального посла до кардинала ²⁾. Великі користи, які новий акт унії з 3 жовтня 1501 р. запоручив Польщі, вказують також, як сильно інтересував Олександра його вибір польським королем.

Посольство литовське одначе не дармувало. Еразм за-
няв ся справою великої княгині Олени. Він заявив перед папою, що Олександр обіцяв батькови Олени і посли його в його імени потвердили то присягою, що він ніколи не буде силувати Олени, щоб приняла римський обряд, але оставляє її волі, коли вона добровільно схоче пристати до римської церкви, і того придержував ся пять літ. Світські та монаші духовні латинські не мало упоминали її спасенними навішуваннями, щоб задля більшої любови та прихильности, подібно як Олександр, придержувалась латинського обряду, але показалось, що вона в отсій справі її спасення ніколи не дасть себе просьбами спонукати, так що великому князеви оставалось мало надії, що вона схоче виректись руських ересей та йти за римською церквою. Тому великий князь радити ся папи, що йому по думці папи чинити задля їх спасеня.

Папа на те увільняє Олександра від отсеї присяги та рішає, щоб він на ново силував ся і чинив все те, що буде йому здаватись потрібним, щоб його жінка покинула найгіршу руську секту та вже раз прийшли до розуму, пізнала

1) Kwartalnik historyczny. 1902, ст. 449.

2) J. Caro, — Geschichte Polens, т. V. часть 2. ст. 852, 853.

святу християнську релігію та її придержувалась. А коли знов вона не схоче прийняти здорового погляду і взагалі не можна буде переломити її упертості, папа поручає єпископови виленському своїм брове, котрого примірник прилучає до свого листу до великого князя, щоб Олену всіма намовами, якими тільки зможе, намовляв та уговорював, а коли буде треба — то й церковними карами та иншими способами правними силував та привів до того, щоб вона виреклась своїх ересей і прийшла єдність католицької віри, щоб, коли вона буде далі упертою і легковажитиме його батьківське умовлюване, відлучив її від ложа великого князя, звільнив її від инших супружних обов'язків і зовсім її відокремив від Олександра. В своїм листі до єпископа виленського папа подає мотив, що його спонукав виступити в отсій справі. Папа бачить небезпеку, що наслідком того, що Олена держить ся свого, грозить душі її самої, її мужа та всіх, з котрими її трапить ся зноситись. Тактика, котру треба прилжити до Олени, має бути така: насамперед намова та усовіщування. Коли вони не придадуть ся на віщо, покликати перед себе її та инших, кого треба буде визвати, і не вживаючи форми суду, пильно спитати Олену та инших свідків, як вона думає про віру католицьку і в чім вона не годить ся з установами та обрядами римської церкви і йде за руськими блудами. Коли єпископ знайде, що Олена не держить ся віри, котрої держить ся римська церква та принципів флорентийського собору, а обнята руськими ересями,—він має її присилувати та привести карами церковними і иншими правними способами, вживаючи навіть, коли буде треба, світської влади до того, щоб пізнала віру католицьку та відрекла ся руських ересей. Коли вона уперто схоче оставатись в отсех ересях, єпископ має, не рушаючи звязи супружеської поміж ними, заявити, що Олександр не обов'язаний мешкати разом з нею та додержувати инших супружних обов'язків, та на тепер і на будучність розлучити ложе, спільне мешкане та й иншу супружню спільність між Олександром і Оленою, та в імені папи дати дозволене Олександрови виключити Олену з ложа, дому і всякої співучасті супружної. Єпископ має покарати Олену оголошенням, що її посаг та все майно конфіскуєть ся, і має власть присилувати всіх і виповнити се, що він розпорядив супроти

Олени і всіх інших, що схочуть противитись і бунтуватись, вище згаданими карами та способами ¹⁾).

Що спонукало Еразма подати папі рішучо хибний текст заporуки, котру Олександр видав грамотою з 26 жовтня 1494 р. в Ковні? Він хибний з двох причин: посли зовсім в імені Олександра не присягали, а грамота, котру Москва прийняла від Олександра, поручала Олені свободне ісповідане православної віри, без того, що їй можна добровільно перейти на латинський обряд. Становище Еразма в отсій справі тим важче зрозуміти, що він, коли папа хотів вислати свого нунція на Русь, тому рішучо супротивив ся, з огляду на те, що то спонукало б великого князя московського далі вести війну з Олександром. А тут той сам чоловік мав би подати папі хибні відомости про заporуку, котру Олександр дав батькови Олені. Питане отсе останеть ся мабуть на завсїгди нерозв'язаним.

Потім папа в дечому уступив. В листі своїм до кардинала Фридриха з 26 падолиста 1501 р. він приporучає кардиналови намовлювати Олену, а коли се не pomoже — заявити їй, що папа позволить, щоб супроти неї ужити форми права та щоб покарати її за уперте придержуване ересей ²⁾). Отже папа грозить фактичними карами аж в будучности.

В листі отсім папа згадує тільки про участь Еразма в висланю листа до єпископа виленського, з 8 червня 1501 р., а не згадує зовсім про його участь в висланю отсього листу з 26 падолиста; отже можемо прийняти, що не змагання Еразма, що тоді аж до 11 грудня 1501 р. сидів в Римі ³⁾), спонукали папу обмежити свої погрози, а якийсь инший факт. Чи отсим фактом не була звістка про смерть Йосифа, що клала величезні перепони дальшим переговорам про унію, а заравом чинила ще більше важким намовлювання Олени, щоб перейшла на латинський обряд.

Як ми вже бачили, лист папи до Олександра з 7 мая 1501 р. чинить дальші кроки папи залежними від відомостей, які папа одержить від Олександра. Так само лист папи до Олександра з 8 червня 1501 р. заповідає, що папа

¹⁾ Theiner, Vetera monumenta Poloniae. т. II № CCCX, ст. 288, 289 № CCCI ст. 289, 290.

²⁾ Ibid, т. II, № CCCXII, ст. 290.

³⁾ Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 449

рішив ся з усіх сил змагати до того, щоб Русинів перевести на католицизм, коли одержить вісти від єпископа виленського. Отже власне на якесь таке справоздане вказує папське бреве з 22 серпня 1501 р. Воно каже: з великою душевною втіхою довідали ся ми, що деякі Русини, що живуть у (великому) князівстві Литовьскім та інші (люде), що живуть в грецькім обряді, але инакше ісповідують християнську віру, що живуть в містах та дієцезіях виленській, київській, лудькій та медницькій і інших місцевостях того князівства, в грецькім обряді та обичаю,—вони освічені помічю Святого Духа, деяких блудів, що їх досі придержували ся, стремлять та обіцюють виректись і жити по обряду латинської церкви в єдності віри з тою церквою. Згадані люде були хрещені в третій особі, грецьким обичаєм, і дехто каже, що вони наново повинні хреститись, а вони, що жили досі в обряді грецькім і живуть досі, як уже перед тим так як годить ся охрещені, не хочуть наново приймати хрещенія.

Отже до папи прийшла реляція; прийшла від того, до котрого звернене отсе бреве. Ті люде живуть крім виленської латинської дієцезії ще в дієцезіях київській, лудькій та жмудський, а папа припоручає їх приймати до католицької церкви латинському єпископови виленському та тим, котрих він до сього виделегує. Видно реляція отся прийшла від латинського виленського єпископа. Отже в ній говорилося не про перехід на католицизм всього руського народу, а тільки про перехід деяких людей — по моїй думці се вказує найліпше на те, що митрополіта Йосифа тоді не було вже в живих, а разом з тим упала надія перевести весь руський народ на унію. Важне далі і се, що папське бреве зовсім не говорить про те, що воно виходить наслідком прохань людей, заінтересованих справою нового хрещеня, значить не вони самі, а хтось инший в отсій справі удав ся до Риму.

Папа видає в отсій справі своє рішене словами: *discernimus atque declaramus*, на основі свого авторитету (*auctoritate apostolica*), порадившись з кардиналами та беручи під розвагу рішене собору флорентийського. Яке рішене має тут папа на думці? Як з Коморова каже, що бреве „*Altitude divini consilii*“ було подібним до бреве: „*Fide dig-*

porum relatione“, виданого папою Олександром VI кардиналови Фридрихови, архієпископови гнєзненському та єпископови краківському, що потвержувало рішене собору флорентийського в справі хрещення та приймання до католицької церкви Греків ¹⁾). В самім тексті бреве „*altitudo divini consilii*“ маємо згадку, що на соборі флорентийським „були Греки та Вірмени, які згідно думали з римською церквою“ і бреве подає дефініцію тайни хрещення у тих самих словах, в котрих подає ту дефініцію буля папи Євгенія IV, видана 22 падолиста 1439 р. на публичній сесії собору, при нагоді сполучення Вірмен з латинською церквою — і я прийняв, що влісне отсю дефініцію булі з 22. IX. 1439 р. ²⁾ взяв папа Олександр VI під розвагу. Папа рішає: всіх хрещених в третій особі, що хочать з грецького обряду перейти на обряд і обичай латинської церкви, треба прийняти просто, без умов, зобовязання та силування, щоб тимчасом охрестилися, а навіть з тою думкою, щоб могли далі придержуватись обрядів, котрих держуться східні церкви, а обряди ті не помішані з єретицькою злобою, але вперед вони мають під присягою виректись всіх єресей обрядів грецьких, що відхиляють ся від римської церкви, від її обряду та святих уставов. Щоб їх свята думка ніяким способом не могла припізнитись, папа припоручає, щоб усіх так охрещених, що хочать вийти в церковну єдність та виректись вище згаданих єресей, прийняв сам або через інших світських священників латинських, або через домініканів та міноритів вчених, чесних та з інших поглядів до того здатних, котрим він задумує отсе поручити,— в єдність з католицькою церквою, щоб вони присягою вирекли ся тих єресей. Усі вони одержуть від папи повновласть. Тому, що важко було б отсей лист папи занести у всі місця, де буде треба, папа рішає, що копія отсього листу, вчинена яким небудь публичним нотарем та скріплена печатю єпископа виленського або иншого єпископа чи прелата ³⁾, має мати таке саме значіне, як отсей папський оригінал.

¹⁾ Monumenta Poloniae historica, т. V.

²⁾ Mansi. Sacrorum conciliorum nova et ampissima collectio. Venetiis, 1798, т. XXI, ст. 1055.

³⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCXIX, ст. 295, 296.

Подібне бреве вийшло на руки Фридриха кардинала і архієпископа гнєзненського та єпископа краківського: по словах Яна з Коморова воно припоручало йому приймати без нового хрещення людей грецького обряду, або припоручувати приймати їх архієпископови львівському, єпископови виленському та єпископови жмудському або їх священникам та братам бернардинам. По думці Яна з Коморова отсими папськими бреве одержала латинська світська єрархія власть приймати людей грецького обряду до католицької церкви ¹⁾.

Чи бреве отсі були точно виповнювані? 21 марта 1508 р. Федір Колонтай заявив перед королем Жигимонтом, що він зовсім не говорив слів, котрі йому в уста вложив кн. Михайло Глинський. Князь Михайло, їдучи з Новгороду литовського, казав перед многими людьми, котрих скликав, що те повстане, котре він підняв, сталось через Федора Колонтая. Коли кн. Михайло був на весіллі в Білиці, прийшов до нього Федір Колонтай і впав навхрест перед ним і казав йому, що маршалок Іван Сопіга йому напевно говорив, що на соймі, що має бути у Вильні на громниціях (був дійсно в лютім 1507 р.), всіх Русинів мають хрестити в латинську віру, а хто б не хотів на неї перейти, тих мають стинати ²⁾. Я думаю, що отсі слова, котрі Глинський вложив в уста Колонтая, рішучо вказують на те, що практика хрестити Русинів при переході на латинську віру зовсім ще в Литві не перевела ся.

XXI.

11 грудня 1501 р. покинули послы литовські Рим. Іван Сопіга одержав відзнаку лицарську. Еразм Вітелій одержав почесьт папського протонотарія 31 марта 1501 р. ³⁾, а 15 мая дістав дозвіл стати каноніком та одержати пребенди, почеси, завідування або обовязки в церквах краківській, гнєзненській познанській або плоцькій проти установ тамошніх ⁴⁾ та дозвіл, щоб від якого небудь католицького єпископа в однім дню одержав всі церковні степені ⁵⁾.

1) Monumenta Poloniae historica, т V, ст. 265.

2) Акты Южной и Западной России, т. I, № 46, ст. 35.

3) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, № CCXCIX, ст. 277.

4) Акт виписаний мною з тек краківської академії.

5) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, № CCCVIII, ст. 287.

Що далі діяло ся з змаганням до унії? Як я вже казав, можна їх прослідити від смерти Йосифа тільки фрагментарно. Отже насамперед ми бачимо, що київська митрополія від смерти Йосифа в половині 1501 р. аж по жовтень 1503 р., два роки оставала ся необсаджена, аж в жовтні 1503 р. бачимо ми нареченого митрополіта Йону ¹⁾. Далі вже 1502 р. бачимо в Смоленську на місці Йосифа, під час московської облоги, нареченим владикою Йосифа Солтана, чоловіка, котрого обидва стрії прийняли в XV в. унію з Римом ²⁾. Далі 2 цвітня 1503 р. казав Москві Петро Мишковський, посол польський, що коли Олександр став королем польським, папа прислав до нього посла, котрий домагав ся, щоб Олена була в єдності з римською церквою, згідно з рішенням флорентийського собору. З цвітня додали ще інші послы, що те посольство прийшло по коронації Олександра, що папа не домагаєть ся, щоб Олена переходила на латинський обряд і хрестилась вдруге, — вона може держатись обряду та обичаїв грецьких, ходити до грецьких церков та держати на своїм дворі грецьких священників, тільки щоб віддала послушенство папі. І не тільки вона, але й усі люде грецької віри, котрі б хотіли віддати папі послух, не потребують хреститись і можуть держатись свого грецького обряду, згідно з установами східної церкви. Король на се папі ще не відповів, бажаючи вперед повідомити про се свого тестя. „Віруюча“ грамота Олександра вислана з тими послами, видана в Вильні 9. І. 1503 р., отже посол папський мусів стати у Вильні вже при кінці 1502 р. Литовські послы пропонували Іванови, щоб він в отсій справі переказав угорським послом, що тоді говорив в Москві також в імені папи, або вислав осібю в тій справі свого посла в Рим до папи.

Коли ми будемо памятати, що перша наша звістка про діяльність Йосифа в користь унії вяже її з іменем Олени, і по словах отсих самих послів посольство в Рим було спонукане змаганням папи перевести Олену на латинський обряд, то мусимо в отсій звістці про побут папського легата на Литві бачити доказ дальшої для нас закритої діяльності в справі унії.

¹⁾ Макарій. Исторія русской церкви, т. IX, ст. 152.

²⁾ Археографическій виленскій сборникъ, т. IX, ст. 8 і 28.

Великий князь на се відповів коротко: „А нам в тій справі по що висилати свого посла до папи? В тій справі не треба нам посилати до папи“. Цікаво, що ні в тім, що мав від великого князя переказати Олені Іван Сопіга, ні в листі великого князя до Олени ми не зустрічаємось з згадкою про посла римського папи у Олександра ¹⁾.

Дальша звістка, яку можемо рішучо вязати з справою унії—се факт, що 15 марта 1504 р. на вольнім соймі в Петрові король Олександр потвердив грамоту Володислава III, з 22 марта 1443 р. Видав він отсю конфірмацію на просьбу одного руського владика. Про грамоту Володислава III говорив я вже на початку; тут підчеркну тільки, що вона видана, як саме на своїм початку підчеркнув — з огляду на унію у Фльоренції. Акт конфірмації крім инших свідків підписав і гнєзненський архієпископ, а видав його канцлер корони польської, Ян Лаский ²⁾.

Знаємо далі, що 20 грудня 1504 р. король Олександр вислав Еразма Вітелія до Риму на чолі посольства, зложеного з трох членів, щоб зложити обєдєнцію папі Юлієви II. Посли були в Римі від 1 марта до 12 вересня 1505 р. і папа приймав їх п'ятнадцять разів ³⁾. По чотирнадцятій авдїєнції, 18 серпня 1505 р. Олександр одержав листа папи з 22 серпня 1505 р. Папа видав його на просьби послів Олександра, що просили в його імені, щоб Олександр міг оставити Олену при її обрядї, поки не помре її старий батько. Папа дозволив Олександрови мешкати з нею, як з жіякою, доки не позволить який корисний випадок инакше в сїй справі рішити,—коли Олена буде придержуватись рішень фльорентийського собору, не буде погорджувати латинськими обрядами та не буде стреміти, щоб кого намовою або иншим способом прихилити для руської секти ⁴⁾. Отже Олена навіть коли б приняла і придержувалась рішень фльорентийського собору, оставалаб ся „в руській секті“, і колиб вона хотїла кого до неї привернути, Олександр по-

1) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407—412.

2) Harasiewicz. Annales ecclesiae ruthenae, ст. 80 і 81. Макарій подає на ст. 153, що отсей владика був владикою холмським, та його цитат хибний.

3) Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 452, 453.

4) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCLI, ст. 319.

винен би був перестати поводитись з нею мов з жінкою. Таке крайнє неприхильне становище папи супротив справі унії муїло чимало причинитись до її занепаду.

Одначе сліди дальших змагань до унії таки можна ще прослідити: 7 грудня 1506 р. видав в. князь Жигимонт в Городні привілей, котрого перша точка звучить: „Насамперед обіцуюмо, що не зменшимо почестей та відзнак прелатів, князів, панів рад наших великого князівства литовського, жмудського і руського і т. д. панів і шляхти литовських і руських, але в отсих почестях та відзнаках посувати будемо впередта підносити відповідно до здібностей та заслуг¹⁾. Професор Чермак в своїй розправі під заголовком: „Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1566)“ підносить, що в привілею Жигимонта нема згадки про схизматиків, а згадані тільки „Русини“, отже можна би з огляду на городельський привілей інтерпретувати отсі слова Жигимонта так, що він допускав до почестей та урядів тільки тих шляхтичів руської народности, що належали до католицької церкви. Проф. Чермак спирає таку свою інтерпретацію на основі привілею короля Жигимонта, виданого в Городні 25 марта 1522 р., та привілею короля Жигимонта, виданого у Вильні 18 жовтня 1529 р. На основі того останнього привілею з 18. X. 1529 р. він рішучо констатує, що Жигимонт в своїм привілею з 25. III. 1522 р. не відбирав права держати почести та уряди всім без виїмків Русинам, але мав на думці тільки Русинів — православних²⁾. Дотичний уступ того привілею звучить: „Тих почестей, воеводств, каштелянств, сталих урядів земських і двірських не будемо ми аві наші наслідники вікому надавати, тільки тим, що ісповідують віру католицьку і підвласні римській церкві, а згаданих почестей та урядів, або держав, або дібр, дідичних не будемо надавати чужинцям, а лиш правдивим осілим обивателям того великого князівства, і до нашої ради, коли будуть радити над добром держави, допустимо лиш самих католиків та обивателів того великого князівства, бо часть незгоди в вірі та ріжність в народности викликає незгоду в умах, і постанови, таким людям повірені, що мали б оста-

1) Archiwum komisji prawniczej, т. VII, стр. 271.

2) Rozprawy Akademii Umijętności, wydz. hist. fil. т. XLIV, стр. 383—392.

вати ся в тайні, виходять на яв“ ¹⁾). Але тут власне біда з висловами акту з 25 марта 1522 р. В тім акті читаємо такі вислови: „воеводства троцького, згідно з розпорядженням земського привилею великого князівства, котрий признали і виставили благої памяти наш дід Володислав, король польський, та Олександр Витовт, великий князь литовський, не повинні ми надавати жадному Русинowi і схизматикови, а маємо вибирати на то воеводство та інші почеси тільки когось з підданих наших римської і католицької віри“. „Ми і наші наслідники, великі князі литовські, на всі будучі часи не повинні тих почесей та урядів давати і припоручувати жадному Русинowi, без згоди старших панів рад, але повинні віддавати ті почеси лиш Литовцям католицької і римської віри“ ²⁾). Акт отсей маємо лиш в копіях: в витягу, уміщеним „Acte Torniciana, т. VI, ст. 43—44, № XXXVII та в великім земськім привилею Жигимонта Августа, виданім 3 падолиста 1551 р. у Вильні. Але в обох актах читаємо в другім вислові: „non debemus atque debebunt ejusmodi dignitates atque officia cuicunque Ruteno dare aut conferre“. Але ми маємо в першому вислові підчеркнене, що документ має на думці лиш Русинів православних. Колиб дійсно ми з огляду на сей перший вислів з акту з 25 марта 1522 р. та з огляду на акт з 18 жовтня 1529 р. признали, що отсей другий вислів треба толкувати тільки недокладною стилізацією акту, то ми б могли в заяві акту з 7 грудня 1506 р. бачити думку пособляти церковній унії через заяву уніятam спромогу одержувати уряди та почеси, до котрих по 11 параграфу городельського привилею мали право тільки католики.

XXII.

Дальші роки плили для православної церкви зовсім супокійно. Собор виленський з 1509 р. не оставив нам ніякого рішення, котре б можна вводити хоч у далеку звязь з унією. І з боку правительства литовського не можемо помітити жадного кроку в користь унії. 1511 р. потвердив король Жигимонт всі права грецької церкви на вальному

1) Archiwum komisji prawniczej, т. VII, ст. 280, 281.

2) Ibid., ст. 273, 274.

соймі в Берестю, а й колишній посол в Рим Іван Сопіга підписав ся на отсім актї з 2 липня 1511 р. ¹⁾ На доконечне покінчене з справою унії вказує документ предложений на сесію латеранського собору 5 цвітня 1514 р. Яном Ласким, архієпископом гнєзненським, та послом короля Жигимонта I до папи Льва X, тим самим чоловіком, що 1504 р. видав потвержене грамоти кор. Володислава III. По заголовку — се опис народів руських та їх ересей. Автор подає насамперед опис народів руських. Вперед описує Москву — згадує коротко про границі великого князівства Московського, про його силу военну, про торгівлю з Сходом. Далі йде мова про Волохів, про їх князівство та його границі. Далі говорять ся про „червоних Русинів“ (*Rutheni rubri*). Вони мали колись власних королів та своїх великих князів, тепер з них вірні піддані короля, вони входять в склад польського королівства та великого князівства Литовського. Королі польські фундавали у них одну митрополію і 7 катедр єпископських і багато церков парохіальних латинських. Але далеко більше руських церков. Далі є мова про Татар; автор числить тринадцять ханів татарських. По тім переходить автор до опису руських ересей. Ті всі народи руські говорять, що вони віри грецької, але нижче позбиграні блуди їх вірві. Тут автор дослівно виписує 40 руських ересей з другої глави Елюцідарія Сакрана, навіть у тім самім порядку, в котрім їх подає Елюцідарій. Автор подає їх на підставі першого видання Елюцідарія, а не на підставі його другого видання з 1507 р. — про се можна наглядно переконатися, порівнюючи 31 руську ересь, подану нашим памятником з 31 ересею в обох виданнях Сакранового твору: першим без дати та другим з 1507 р. ²⁾ Меморіал Яна Лєскокого констатує отже за Сакраном: насамперед перечуть Русинам тому, що св. Петро був правдивим папою і правдивим старшиною римського престолу, вони кажуть, що він не одержав цілковитої власти від Христа, то говорять і про кожного папу римського його наслідника — кажуть, що він рівний иншому єпископови. Вони хулять всі тайни церкви римської, а особливо тайну св. євхаристії, бо

¹⁾ Акты Западной России, т. II, № 65, ст. 81—82.

²⁾ A. Turgeniew. *Historica Russiae monumenta*, т. I, № CXXIII, ст. 123—127.

вона не відбувається по форми їх обряду. Вони говорять, що нема чистилища, а тільки два прибутки для душі—небо і пекло. Вони кажуть, що Святий Дух не йде від особи Сина, а лиш від особи Вітця, отже є два початки і два подуви, що вже достаточного виявило ся на соборі флорентійським. Втім факті, що голова польської церкви в своїм меморалі, предложенім вселенському соборови, сконстатував, за Сакраном, що Русини рішучо православні, можна бачити доконечний занепад всіх змагань до унії руської церкви з Римом.

XXIII.

Як ми бачили, (від смерти митрополіта Йосифа можемо прослідити долю змагань до унії лиш фрагментарно, але все таки факт, що вони з його смертю не урвали ся зовсім, вказує, що були фактори, котрі далі їх вели, отже що вони їх були б повели і без Йосифа. Отсими факторами не могли бути члени латинської церковної ерархії у Польщі і Литві. Ян з Коморова каже в своїй хроніці бернардинського ордена, що єпископи одержали через брєве папи Олександра VI повновласть приймати православних на лоно і в послух католицької церкви, але вони отих брєве не вводять в діло, — по думці Яна тому, що вони не бачать з того грошового хісна, а мусіли б покинути призвичаєне до розкішного життя тай притягати тих, що блукають ся не лиш словами проповіді, але приміром доброго життя ¹⁾. Слова ті з першої редакції хроніки з літ 1503—1506 перейшли без ніякої переміни в другу редакцію хроніки, котру скінчив аж 1535 р.

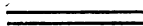
Фактором отим було литовсько-польське правительство. Акти, як конфірмація з 1504 р. або привилей з 1506 р. — се правительственні акти.

Які наслідки лишили по собі ті змагання до унії руської церкви з Римом? Одиноким наслідком, що по них трєвало оставав ся, були згадані папські брєве, що наказували приймати Русинів в послух римської церкви без нового хрещення — і через те на будучність улекшували справу переговорів про унію. Традиції по отсих змаганнях у нас не лишило ся ніякої. Митрополита Йосифа вписали в списи

¹⁾ Monumenta Poloniae historica, т. V, стр. 265.

православних митрополитів, як от в памятнику лаври Супрасльської або в владичнім туровопинськім Служебнику, та в памятнику київського печерського монастиря, в „роді“ князя Константина Острожського ¹⁾, і т. и. А Іпатій Потій в своєму листі до Острожського з 3 червня 1598 р. писав що „благодатію Бога Вседержителя, без котрого волі нічого для чоловіка неможливе, настала унія між церквою грецькою і римською в державі його королівської милости, папа нашого милостивого, котра по так довгім часі проклятої схизми мало не півторасти літ, через недбальство старшини церковної, лежала відлогом по соборі флорентийськім, а тепер за наших часів її відновили, постановили і утвердили“ ²⁾. Але і в Римі не осталось ніякої традиції: 23 грудня 1595 року казав в Римі папський секретар Сильвій Антонін, що руські єпископи вернулись до римської церкви по 150 літах ³⁾. А папа Климентій VIII 23 грудня 1595 р. заявляє також, що руські єпископи рішили вернути ся до римської церкви та римського папи по довгім часі, майже по 150-ти літах і більше, потім як їх приняв та погодив з церквою благої памяти папа Євгеній IV на соборі флорентийськім“ ⁴⁾.

Про унію Йосифа не памятав ніхто.

¹⁾ Чтенія въ историческомъ обществѣ Несторалѣтописца, т. VI, ст. 79. (Дружескоу)

²⁾ Акты Западной Россіи, т. I, № 224, ст. 281.

³⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. III, № CLXXXV. ст. 247.

⁴⁾ Ibid, ст. 241.

Панегірик

„ВЪЗЕРУНКЪ ЦНОТЪ ПРЕСВ. О. С. ПЛЕТЕНЕЦКОГО“

року 1618.

Подав В. Церетц.

Обороняючи святощі православних, що їх зібрано в Києво-Печерській Лаврі, Афанасій Кальнофойський в книзі „Тератургія lubo Cuda“... р. 1638 серед інших цікавих подробиць давнього Києва зберіг низку надгробків над домовинами діячів стародавньої України. Між тих надгробків знаходимо такий, присвячений архимандритови Лаври, Єлисеєви Плетенецькому (стор. 45 — 46, № XXVI): „Świętey Duszy swietobliwego | staruszka | ELISEIA PLETENIECKIEGO | Archimandrita Pieczarskiego | Pamięć; | Ten odpoczywa zmarszy zewnątrz Cerkwie w Kapelli | tey, którą żyjąc za trunnę zmurował sobie. | Roku P. 1624. Octob. 19 d. godziny 19“.

„TU POLOZONY WIELKI, NIE POMPEIVS, | BO NIE SIGIEYSKIE BREGI | WIELKI | TU POLOZONY | JELISEY PLETENIECKI. | Archimandryta Pieczarski | który cerkiew tego Monastyra (d ruin ciężkich uleczywszy, w majetnosciach zastarzale odmłodziwszy: | gdzie nie były nowe postawiwszy | Apparatami przystoynemi opatrzywszy, praesbyterow osadziwszy, | Electa po sobie zostawiwszy: | Ociec zakonnikom | Miły Pan y Pasterz dobry | sługom y poddanym | Z pokoju doczesnego w wieczne postąpił mieszkania“ ¹⁾.

¹⁾ М. Максимович в статі—„О надгробіяхъ въ Печерскомъ монастырѣ“ подає з „Тератургіями“ надгробок Ел. Плетенецького в такому виді: „Святой души благочестиваго старца, Елисея Плетенецкаго, архимандрита Печерскаго, память: по кончинѣ своей опочи внутрь церкви въ придѣлѣ, его же при жизни своей для гроба себѣ устрои. Року 1624, окт. 29-го д., часа 19“. Твори, т. II. К. 1877, ст. 236.

Той, хто заслужив на сей бучний надгробок, був не дрібною постатю в культурному житті стародавньої України, і не дурно (вчені вважають його за безпосереднього предтечу відновителя просвіти — Петра Могили). Ще за життя Елисея Плетенецького вийшов в світ присвячений йому панеґірик: „Вѣзерункъ цноть“ р. 1618¹⁾, що видаємо його нижче; по смерті його було сказано і потім надруковано — „Казанье на честномъ погребѣ блаженного мужа и превелебного отца кврѣ Елисея въ іеромонасѣхъ Евѣимія Плетенецкого, архимандрита мон. Печерского Кіевского, преставленного въ року въ 1624 въ октобру дня 29 (sic!) презъ іеромонаха Захарію Копистенского, тогды нареченого, а теперъ милостію Божією Архимандрита тогоже монастыря Печерского Кіевского, творенное и проповѣданное“ (Київ, р. 1625). Рік по тому той само наступник Е. Плетенецького сказав „Омилию“ на роковини небіжчика архимандрита; „Омилія“ ся тепер друкується і незабаром вийде в світ в томі 8-му ч. I-ої „Архива Ю. З. Росіи“ під ред. проф. С. Голубева.

Зазначені три стародруковані брошури — перші джерела до характеризування Елисея Плетенецького і його діяльності. Не всі вони одної ваги. Найменше значінне має „Омилія“ Копистенського, де головною частиною є розправа про потребу поминати небіжчиків і про вагу третин, девятих, сороковин і роковин. Се більше зразок великої вчености автора, знавця теорій казань і грецької мови, ніж матеріал для житєпису згаданого діяча. Настільки ж скупе і „Казанье“ того самого автора, — тут самий дрібязок. Далеко більше певних даних має „Вѣзерункъ“, що нижче подаємо до уваги читачеві. На підставі отсих даних і інших, що зібрали головним чином С. Голубев ¹⁾, К. Харлампович ²⁾, М. Грушевський ³⁾, житте і діяльність Ел. Плетенецького так можна коротко нарисувати.

Елисей Михайлович Плетенецький був з роду шляхтич; про се свідчить його герб, описаний в панеґірику. Рід його

¹⁾ С. Голубевъ, — „Петръ Могила“, т. I; „Исторія Кіевской Духовной Академіи“, т. I.

²⁾ К. Харламповичъ, — „Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII в.“ Казань, 1898 р.

³⁾ М. Грушевський, — „Истор. України-Руси“, т. VII, 40 і т. д.

з Плетенич, поблизу Золочева. Православний з роду, він, маючи вже за 40 років, року 1595 став за архимандрита в Пинському Лещинському монастирі, а в сентябрі року 1599 Київ-Печерська братія обрала його собі за архимандрита. Тут Ел. Плетенецький показує велику енергію. Він стає на чолі культурного руху другого десятиліття XVII віку: купує стрятинську друкарню, перевозить її до Києва і починає новий період Київського культурного життя; закладає папірню, ливарню й ритовню, друкує книжки й листи. Разом з тим дбає, щоб утворити казначейство, притягаючи до Лаври і до лаврської школи тогочасні літературні й наукові сили, стаючи, як справді каже „Омилія“, — „ученыхъ людей прибѣжищемъ, науки любячихъ промоторомъ и школъ на разныхъ мѣстцахъ зычливымъ фундаторомъ“ (стор. 48).

Не спиняючись більше на отсих сторонах діяльності Ел. Плетенецького, ми подамо ще кілька витягів з „Тератургіми“ Кальнофойського, з яких ще й досі не скористували біографи Плетенецького, що шукали грубих контурів і обминали ті сутіни, які проте теж характерні і для діяча і для його оточення. Маю на оці ті деталі, що їх можна витягти з опису чуд, де брав посередню участь і цікавий нам Ел. Плетенецький. Кальнофойський перелічує і описує чуда, що сталися за архимандритства Плетенецького; в одніх — тільки споминаєть ся про його, в других — він виступає як діяч. „Тератургіма“ вийшла в світ року 1638, себ-то всього 14 років по смерті Плетенецького і посвідчення Кальнофойського можна вважати начеб за сучасні.

Зазначивши (ст. 65, другий § 1-го трактату) в лічбі „чулих архимандритов Печерского монастыря“ і Ел. Плетенецького, автор в чуді VII-му (1603 року) згадує про його як про свідка. Було ж воно так: один німець — хірург, Сінна Нанус, на дорозі з військом до Москви, зайшов до Лаври, одірвав ногу св. Антонію і, прийшовши на стацію, поклав ногу на полицю. Вночі господарка прокинулася, наче від пожежи: се світилася дивним огнем нога святого, і ясність її була подібна до блискавки. І трейчі показувалось се сяйво. Втрачену ногу святого віднайдено, „церулик“ кають ся, господар, Богдан Скачко, чинить шану мощам і вертає їх синклітови духовних, з Елисеєм Плетенецьким на чолі.

В чуді IX, що стало ся року 1616 (ст. 121—123), оповідаєть ся, як оден Іван зо Шклову прийшов до Лаври на прощу; його випадково замкнули у церкві; він простяг руку, щоб украсти коштовний образ Богородиці, але сама Богородиця одкинула його до амбони. Упертий злодій, покинувши „zły obraz“, йде в оферторіум, бере срібні чарки і йде далі, щоб грабувати, в великий вівтар; але йому заступає дорогу „szedziwy u świętobliwie poważny staruszek ieden u rzecze: „A któż cię takowym panamarem, o człowiecze, postanowił“—що в рабуванні кохаєть ся? Розпинаєть ся бряк ланцюгів в вівтарі арх. Михаїла і злодій падає мертво. Вранці сторожа знаходить його коло порогу, підводить, обшукує, знаходить за пааухою срібло і веде до архимандрита—Елисея Плетенецького. На допиті злодій каже, що його лихий попутав. Архимандрита наказує його закувати і спровадити на публічну роботу у Васильківський монастир. Але злодій збив кандали і, не відбувши наложеної покути, похопивсь додому, де швидко й помер. Розповідок характеризує стосунки, але, звичайно, все оповідання повинно брати cum grano salis.

В чуді XII, що сталось року 1617-го (ст. 129—130), теж згадуєть ся про Елисея Плетенецького. Оден аріанин, на призиві Василь, прийшов до ієродіакона Ліверія Пятницького, прохаючи одімкнути труну св. Юліани, княжни Гольшанської, щоб поклонитись її нетлінним мощам. Наслідуючи православних, він поділював мощі, і влучивши хвилину, коли ієродіакон одвернув ся, стяг персня з пальця в святої та й подав ся собі; але вийшовши за двері, впав і тут без сповіди віддав свою грішную душу. Тоді прийшов з братією Елисей Плетенецький; бажаючи довідатись, з чого стала ся така нагла смерть, казав потрусити небіжчика, чи не взяв він часом чого з мощей. Оглянули і знайшли в кишені персня—„za czym spyta Ociec Wielebny Paraecclesiarcha: „z którego by Obrazu był ten złupiony“; ten policzy, wszystkie nąydzie y iakoby tkniony otworzy trunienkę świętey Xieźny na ktorey ręce prawey świeżo zdięty obaczył kosztowny pierścień y powie Wielebnieyszemu Oycu Archimandrytowi: „Komu by z Błogosławionych zdarciem tego pierścionka zmarły ten człowiek uczynił gwałt?“ Gdy ta się dzieie tragoedia, przybył Bartłomiej Skoroński, który o imieniu iego, conditiei i sekcie plugawej powiedział. Świadom iey zaś był nocuiąc u niego, gdy do Kiowa

pielgrzymował. Pasterz dobry (Елисей Плет.) wziąwszy pierścienek na Ikonie Naśw. Panny między wielą kleynotow przypina, Świętokraycę za monastyrem zagrześć przykazuje, mówiąc: „Weycież, iak wielóść obrazy iako iakowość ukazuje“.

В оповіданні про XV чудо (ст. 138 — 140) Елисей Плетенецький бере вже більш активну участь. Автор, в душі свого часу, так малює обстанову чуда:

„Powiał Aquilo z gor Hyperboreyskich y zimney poddany Dniepr Kiiowski Cynosurze zkliwszy, konnemu mostem postął, skrzepił, poburkował, powarzył drzewa, postrzygł listową ich ozdobe, starosiwym ie przyodział grzonem, powietrze scisnął, domowe poskwarzył ptastwo, podrożnym pilny dech odiał, innych z ludzi pomroził, innych do ciepłego przyrpiął komina“. В сей час вся печерська братія, лякаючись холоду, що був тоді в великій церкві, зібралась в церкві Петра і Павла і в суміжній трапезні, де завжди топлять і тому там тепло. Але під час служби разом і в великій церкві засвітились самі свічки, закадив ладан, заспівали янголі... Про сї події в великій церкві сповістили арх. Елисея Плетенецького. Він скочив хутко, як олень, щоб почути небесних (gornych) музикантів, і застав церковні двері замкнені і за ними почув спів, що вже стихав. Він покликав параекхлесіарха, той одімкнув двері, і архимандрита побачив, що свічки горіли, засвічені небесним огнем, і церкву наповнено небесними пахощами. Елисей Плетенецький, зрозумівши чудо, впав на лице своє, покропив підлогу потюками сліз і сказав братії, що зібралась: „Отці і братія, ми согрішили перед небом, що вийшли для морозу з сеї церкви... Молимо в Тебе, Господи, пробач, дай відпуст, дай нам його. Ми согрішили, посковзнулись...“ і т. д. По довгій молитві архимандрита поцілував образ Спасителя, Богородиці, щоб ствердити обітницю, що відтепер, як і перед тим, служба Божа буде правитись в великій церкві ¹⁾.

Ще одне чудо (XIX-е, ст. 149 — 151) сталося за архимандрита Елисея Плетенецького, — року 1621, в великій піст. Але тут архимандрита не бере жадної участі.

¹⁾ Див. се чудо і в Галятовського, — „Небо Новое“, 1665, Львів, к. 120, чудо 35; діялось чудо року 1618.

II.

Текст „Възерунка“ подаємо докладно, але лишаючи надрядкові знаки через те, що вони не мають для нас значіння і не всюди додержані в оригіналі.

К. 1. ВЪЗЕРУНКЪ ЦНОТЪ
 прекелебного в' Бзѣ
 Его милости, Гдѣа ѿца
 БЛИСЕИ ПЛЕТЕНЕЦКОГО,
 Архімандрита Киевского
 Монастыря Печѣрского. и прѣ:
 Матвей глава ѣ, зачало аї.

Їко да просвѣтитѣя свѣтъ вашъ предъ чѣки, яко да видѣтъ
 каша двѣраа дѣла, и прослабѣтъ ѿца вашего иже на ѿбсѣхъ.

Дрѣковано

к ѿтой великой лабѣрѣ Киевопечерскоѣ.

Рокѣ аѿн.

К. 2 відв. На клеино^т ихъ М. Панѣвѣ

Плѣтенецкихъ.

1 На крѣтѣ на^ш Бѣ в' тѣлѣ вѣ^а збавѣ^е справилъ.

И прѣ^з него оупадо^к нашъ в' ран' направилъ.

Ты иже тежъ пышного шатана ꙗвилъ,

Кгда мѣ тоѣ орѣжѣ в' ерѣце его вразилъ.

5 Того и на звита^зство подалъ Квинста^нтѣнѣ,

Прѣ^з которого до вѣры взвѣжо^н былъ причинѣ.

Тымъ и вшелкихъ ересей мѣры оупадають

А сыны Православны^х сличне проквитають.

До которого и Мѣ з' звѣздою посполѣ

10 Приданыи^ѣ: свѣтачѣи земномѣ падоѣ.

То^т клеиноѣ немысловный да^н е за гербъ домѣ

Плетенецкѣ: кѣтрыи впро^д нѣкгда нѣком^ѣ

И вѣрѣ, цнотѣ и ме^нзствѣ, житю стѣбликом^ѣ,

Иѣстца нѣкгда не дали, ре^ю и тѣ дѣло^ѣ.

15 То ѣ бронь была и ѣ^т, кѣтомъ звѣтажати,

И прикла^ннымъ жи^темъ свѣ^ѣмъ са^к слѣнце сѣати.

Нехай прето слаба ихъ доতোль не вѣтѣдѣтъ,

Поколь мѣ^ѣ з^ѣ звѣ^ѣдами бѣ^ѣт екои ѣправдѣ^ѣ.

К. 2.

На 8 роже^ѣ.

Певными сѣ^ѣткѣками нѣныи знаки

20 Слѣ^нны мѣ^ѣ з^ѣ звѣ^ѣдою, з ними крѣ чвора^ѣ:

Урожена твоего, ѣче, цнѣ великихъ,

Же^ѣ вышо^н з фамиліи про^дкѣ^ѣ знаменитѣ^ѣ.

Кѣтрыѣ ѣ не дармо тотъ Клейно^ѣ даровано,

Кгдаѣ ихъ вѣры и цноты за^ѣше дознавано.

25 Тотъ значи^ѣт побожно^ѣ, и етатечность в вѣре

Проти^ѣ Бѣ^ѣ и Панѣ и до ближнихъ ширѣ.

Тѣ^ѣ побожныѣ про^дкѣ^ѣ свѣ^ѣ, потому^ѣ побожный

Наслѣдовца zostалесѣ: и дѣди^ѣ острожны

Цнѣтѣ ѣ знаменитѣ^ѣ: ѣ котрыѣ вѣрми^ѣт слаба

30 И вѣрѣти пото^н вѣдѣ^ѣ, поко^н аже Нака

Звѣ^ѣт выстропрѣ^ѣнныѣ бѣ^ѣт екой вѣдѣ^ѣт справовати

По морѣ неувѣшлѣ: она вѣдѣ^ѣт трѣвати.

Бо памѣтка побѣ^ѣныхъ нѣкгда не оустаетѣ,

Иѣне к то^ѣ Проро^ѣ Бѣ^ѣтѣ свѣдоцтво выдѣ^ѣт. ||

К. 2 видѣ.

Етатечность в вѣрѣ.

35 Ѣ корена доброго, овоцъ оговливый,

Былъ родите^н побѣ^ѣный, сы^н ѣ^ѣт екатовливый.

Кгдаѣ са жѣ^нныѣ не хочешъ вѣтрѣ^ѣ оуносити,

И вѣры правдивои нѣкгда ѣтѣдѣ^ѣти

- Нѣзѧ маешъ намыкы, не даешъ подаркѡ,
 40 Легче важишъ бѣво^жны^х глѡпы^х и^х покаркѡ.
 Стои^ш правѣ якъ фѣларъ моцнѣ ккгрѡ^нтованѣ,
 Вѣтрѡ жѧны^ѧ прѡти^нны^ѧ намы^ѧ не захванѣ.
 Звѡдокѧ тѧ абовѣмъ архітектонъ собѣ,
 Прѣтѡ кѣтеръ прѡтикы не зашкѡди^т тобѣ.
 45 Маешъ майстра доброго кѡ по^ѧпорѣ домѡ
 Небѡшѧ злы^х звѣрѡ^в, выхѡдчи^х зломѡ
 (моваю смѡкѡ^в пекарны^х), а рачей накинѣ,
 Ёко^л ѡни вѣалиѧ, и матка и^х гордынѣ.
 А чѣмѡжъ ѧ не боишъ; бѡ естѣ фѡндѡканы
 50 На камени, не пѣскѡ: ѡ Пѧ презраный. ||

ж. з. Праца и Стара^нѣ ѡ Рѣлѣи Старожи^{тнѡ}.

- По^ѧчасъ правѣ оутискѡ^в, по^ѧча^с вѣ^л цѣрквены^х
 По^ѧчасъ ей тѡрбацѣи, и невчасѡ пѡлны^х
 Тебѣ Ёчѣ Бѣ^ж прѣнзрѣлѣз опекѡномъ быти
 Тобѣ цѣркѡвъ порѡчи^л ѡ злы^х боронити.
 55 Икожъ видимъ на ѡко хѣнтное стара^нѣ,
 Види^м коштѡ, здѡрова, збы^т нешанѡка^нѣ
 Не в часъ собѣ за рѡкошъ покладаешъ быти,
 Жебы Правѡславѣа моглѣсь боронити.
 Не глади^шѧ на вѣкѣхъ своѣ шѣдикѡсти полны^ѧ,
 60 Не борони^шѧ працы нѣкѡгда быти колный.
 Ико вѣрны^ѧ слѡжебникъ оу Пана своего,
 В день и в нѡчи вѣтавичнѣ чѡючѣй до него.
 Который тѧ Пастыремъ до своего стада
 Обралъ быти: жаднаѧ абовѣ^м закада
 65 В пастѣѣ ѧ не находитѣ сторожи твоеѣ:
 За цѡ дастѣ ти Корѡнѡ Бѣ^ж хвалы своеѣ. ||

К. 3 відв. ФѸндова^{нѣ} Монастырѣ^і и Цр̑квѣ.

Що тежъ в повожності треба прекладати
СлѸхи слѸшне оукривши, в чо^м волю дати.
Абы іакне шныи тоє огладали

70 И збожності дѣлз твоѣ^ѣ свѣдо^уство выдали.

Свѣдчи^т Пана^н Монастыр^ѣ, прѣ^з тебе зражений
В Монастырѣ^ѣ Печарско^м: пм^нкне споражены
Свѣдчи^т не мнѣй и Городъ Кіевско^{го} Мѣста,
Сличне з ко^што^м в вѣды^нкѣ цр̑ковнѣ мѣстц^а.

75 Не мнѣй свѣдчи^т Радомышль, з^і ни^м Городо^к спо^лне,

Іакъ двмы^ѣ к^ѣ ни^ѣ Бжїи збѣдовале^с гоїне,

И всюдъ гдѣ по колбекъ естєсь преложонымъ,

Цр̑ковъ, шпита^л, оубогїй, не ѣ^т сѣнажоны^м.

То бо кѣмъ твоѣ рокошъ, то твоє стара^{нѣ},

80 Абы цр̑кви, оубогимъ, было выхова^{нѣ}.

За що высь з хр̑то^м дал на^с оубоги^м, спочива^л,

Котрый любачи^м его нѣо наготовалъ. ||

К. 4. Преложєнство.

Здалося ми тежъ ещє в томъ припомнѣти,

На іакомъ Бж̑ зєзволиаъ преложоны^м мѣти

85 Мѣстцѣ: тебе в Ѣчѣ, цнѣ^т високолетныхъ,

Которого сѣлашки прѣчъ минаютъ лєстны^ѣ.

А на іакѣ^ѣ же; свѣдчитъ онъ патери^к славный

За шны^ѣ стѣ^ѣ мѣжекъ, в хр̑тїа^нствѣ давный

Котрыхъ тѣла стѣи за скарбъ повѣрено

90 Не змѣроный в Ѣчѣ: и в опекѣть дано.

За котры^ѣ цнѣ^ѣ житїємъ ѣ^т тежъ збѣдованный

Цнѣ^ѣ Монастыр^ѣ Печарскїй: дикне фѸндованный

А за твоимъ оуилны^ѣ стара^{нѣ}jemъ зражений

И кѡ хѣ^ндо^зствѣ Црѣке сличне оздобленый.
 95 Котраа естз презз колю Бозекю зржана,
 Гисторіа пекнаа ѡ томз шкѣдчена.
 Ононѣ оумиловалз сличню оздоб^з
 За цю козмыш ѡ Бѣ к' Нѣѣ нагородѣ. ||

К. 4 відв. ФѢдокаѣ Дрѣкарнѣ.

И тоѣн тежз цноты молчать не годитѣа,
 100 Хтобы протикз того бы^л, глѣпѣ подобитѣа,
 Котѡрыне бы наминѣй ѡ тоѣ не дбаютз,
 Же мѣдрше пѣлаѣ славѣ ихз вкидаютз.
 Ты такз велце потенжный в оучинкѣ гораниѣ,
 Веде^ш (яко мовѣ^т) речі в дѣлѣ свѣтоблиѣ^ѡ
 105 Бось повскресилз Дрѣкарню припалѣю пыломз
 Балабана, цнѡтз ве^лкѣ, речю и тежз дѣлѣ.
 Снз за благоговѣнствѣ^ѡ Ѣца намз єтого,
 Удаляса до ремесла (могѣ речі) цного.
 Ты засѣ яко милостни^к Црѣки збытз ревниѣ,
 110 Хотѣлз и допалесѣ то, яко не лѣниѣый.
 По зестю єго з свѣта, Дрѣкарню вскресити,
 И пре^з выдѣканье Книгз Црѣковз оукрасити,
 Кгдамж са Црѣковз Бѣаа пре^з ню помножаетз:
 И в Дѡгматѣ^х ѡце^вски^х сличне проквитаѣ^т.
 115 Нехай же ти стокротне Бѣ то нагородитз:
 А цѣстѣе противное не^х нѣвѣомз не шкодит. ||

К. 5. Промока.

Збытней ской смѣлости велцесл дивю,
 Жесл речей великихз простакз подеймю:
 Цноты тѡи, ѡ Ѣче, всемѣ свѣтѣ такны,

- 120 А в кѣмѣне Православны^х велице похваляны.
 Границею обвести в' аркѣшѣ папѣрѣ,
 Котры^м до выличен^а нѣх^тъ не найде^т мѣрѣ.
 А власне подобенство в той мѣрѣ найдю,
 И собѣ то за властно^ѣ слѣшне припишю.
- 125 Иако бы хто в долѣ море вылатиса важилъ,
 Того нѣкгда не допне^т, бы яки^х штѣ^к зажи^т.
 Овшемъ еще при слова не оуйдетъ за тое,
 Бо розѣмоу чловеки^м не понато тое.
 И тежъ праче на^ѣ гнаѣ, и мѣлкости доктѣпѣ
- 130 Котрый певне не вѣѣлъ бы^м здолати и цѣпѣ
 Цноты твои в ѿче важилъ вписати,
 Чого^б и самъ Цицеро не могаъ доказати. ||
- К. 5
вѣдв. Але що за причина смѣлости моеи.
 Безпечности дѣри до словы твои
- 135 Створила мнѣ: талъ, в запевне талъ,
 Свѣдчитъ Твоа персона в' шедивости цнаа:
 Же нѣки^м не погордишъ, вѣѣхъ в ласце ховаешъ
 С кажды^м пиѣ^нкне рѣ^ѣ живе^ш и те^ж в любви маи^ш
 То ма на то оубело, то ма побѣдило,
- 140 То само и огонь тотъ въ мнѣ ро^зжарило.
 Абымъ те^ж на^ѣ чимъ коле^к стави^лса прѣ^ѣ тебе,
 Хочъ же праче на^ѣ слѣшно^ѣ, вѣмъ то до себе.
 Лечъ золота не мѣвши, те^ж не потребуешъ,
 Овшемъ его потребны^м обфите даруешъ.
- 145 Ставитимъса оумыслиа прѣ^ѣ Персонѣ цнѣю
 Твою в ѿче, и працѣ тѣю то мааю,
 Иако першій мой Колодокъ не рѣ^ѣного жника,
 Котрогѣ в' некмѣетность свѣфита ѿ^ѣ ника. ||
- К. 6. За колладѣть ѿдати Милостивый Пана,

- 150 Хочъ же то ѿ и назбы^т, вѣ^м, оу тебе тане,
 Лечъ какъ оный Монарха, котрый воды троха
 Не гордѣвши, ра^а приня^л, хочай была плоха
 За даръ ем⁸ принять, вчинилъ то хентанке
 Кгда^и оубогій по^данный чини^л то зычливѣ.
 155 И ты прош⁸ оуслане, вѣдъ м⁸ в то^м подобный
 Принати рачъ то^т дар⁸кз, хо^ч же не ѿ го^нный
 Уговы твоѣи: лечъ самая сердечность
 Прината нехъ вѣдетъ, а прощена бѣ³ печно^ѡ.

В: М: мое^т М: Пана и добродѣл

поколаныи и наннизишн гл҃га

Александръ МитѢра. ||

К. 6 відв.

К о л а д а.

- Кождый вѣрный сего дна дѣомъ веселелъ:
 160 А напристыѣ Хви пиане готовилъ.
 Онъ к' на^м з' Нѣа на землю по³воли^л зѣтѣпити:
 Бы ѿ владзы шатана могаз съскаводити
 Людз: творѣ^ніе рѣкз своѣ, и такъ сѧ понижи^л
 Же сѧ до на^с не^ндзникѡ^в ведлѣ^ѡ тѣла зближи^л
 165 Икожъ его витати, о то сѧ стараймо,
 Икз може бы^т напѣ^нкнѣ в тоѣ потрафлѣмо.
 Дакъ чинѣмъ вѣ^ѣ сполне за то навѣ^ѣжѣ^ніе,
 Же прѣ³ пристыѣ на землю справи^л на^м збавѣ^ніе.
 Абы тежъ день тотъ сѣтый сего Нарожена
 170 В весѣлю далъ ѡправи^т, прѡсѣмъ оузыченъ.

III.

Українське панеґіричне письменство XVII століття далеко ще не можна мати за досліджене літературно. В значній мірі воно лишаєть ся цілком невідомим, бо історики, що ступіювали його, звертали всю свою увагу на історичний бік тих памяток, а видаючи їх, часто навіть і не дбали, щоб заховати непоручно їх зверхність, їх мову, не кажучи вже про правопис. Лічба панеґіриків в українській літературі досить значна: наведемо „Вѣзерункъ Цвотъ“ р. 1618, що видаємо, „Вѣршѣ на погреб Сагайдачного“ р. 1622, „Имнологію“ р. 1630, „Евхаристиріонъ“ р. 1632, „Евфонію“ р. 1633, „Анатему“ р. 1641, „Еводію“ р. 1642, „Столпъ цвотъ“ р. 1658, а проте питання про генезу, літературні відносини українського віршового панеґірику, як одмінного модного в XVII столітті літературного жанру, може вважатись поки ледве зазначеним в історії української літератури, не вважаючи на праці проф. Голубева, проф. Студинського, видання Петербурзької Археографічної комісії. Коли ми придивимось до широко розрослої панеґіричної літератури на Україні XVI—XVII віків, то побачимо, що слідом за польськими та латинськими зразками українські письменники почали писати вірші на герби різних меценатів, що давали засоби на видання їх праць, а пізнійше — ріжним значним діячам, шануючи їх заслуги, за життя (Петру Могилі), чи по смерті (П. Сагайдачному і інш.). В одних випадках, залежно від заміру і більшої чи меншої ерудиції автора, — панеґірик відзначав ся більшою змістовістю, в других — меншою, проте загальний літературний вигляд сього жанру може вже в початку XVII віку вважатись за усталений. Взагалі кажучи, рівняючи до польських зразків, українські панеґірики не стільки багаті на міфологічні ремінісценції й реторику, вони багатші на почуттє міри; проте все ж таки сучасному нам читачеві вірші сї здадуть ся занадто нудними. Щасливим винятком з того доречністю й простотою, поважністю й розмірною яснотою фактичного матеріялу, а також короткістю (всього 150 віршів) є вище виданий панеґірик Елисею Плетенецькому р. 1618, що написав його якийсь Олександр Митура. Хто був сей Митура, ще й досі дізнати ся не пощастило. М. Макарії свого часу ставив питання,

„чи не був то оден з учителів Київської братської школи“ ¹⁾. Проф. Голубев запевняє, що сей Митура „відбував (поки прибув до Києва) у Львові наставничий уряд“ ²⁾. К. Харламович навіть не певний, чи вчителював Митура в Києві, і гадає, що його учительська діяльність закінчила ся ще у Львові ³⁾.

Хто б не був автором „Възерунку цнотъ“, — се був без сумніву для свого часу досить освічений і авторитетний настільки, що близькі до його люди і може статись — товариші по учителюванню обрали його висловити їх настрої. Разом з тим се був заступник покоління розмірно нового: він не женеться за висотою славянської мови і стилю, пише „простою мовою“, причепуряючи її часто в полонізми без крайньої потреби (потенжний, напр., і т. п.). Вважаючи на рими: стобливым^а — дѣло^а ^{13/14}, вѣре — щире ^{25/26}, пыломъ — дѣло^а 106, прѣковны^ѣ — полныхъ ^{51/52}, а також по таких випадках, як от: нѣвчомъ 116, в кгмѣне 120, золота 143, колосокъ 147, нагороду 98, нагородить 115, вступаеъ 17 — зам. уступаеъ, вставичне 62 — зам. уставичне, невмѣетность 148, частое що 68, 98 і інш., — можна висновувати, що А. Митура був українцем, який не цурав ся живих прикмет рідної мови; він не нехтував до речі вжити й приповідки, з пісні взятої: „добрую славу кинула под лаву“ — порівн. вірш. 102: „...мѣдрѣ по^а лавѣ славѣ ихъ вкидають“.

Характеризуючи мову віршів Митури, можна порівняти її з мовою „Вѣршъ по Р. Хр.“ Памви Беринди р. 1616.

Що до правильности віршу, то панегірик Митури показує в авторови досвідного віршовника. Звичайно, вірш йому 13-ти складовий, що де-не-де тільки проти того хибує, але хиби ті можна пояснити і усправедливити. Так, вірш 2—12-ти складовий, але він стає 13-ти складовим, коли читати не „рай“, а „раи“. Вірш 25 — 12-ти складовий, але може треба читати „побожности“. Вірш 29 теж 12-ти складовий, проте певно його можна виправити, зробивши з „котры^ѣ“ — „которыхъ“, або краще вважати за склад *p* в слови „брми^ѣ“. В віршу

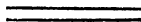
¹⁾ М. Макарій, — „Исторія русск. Церкви“, т. X, 1881 р., ст. 476.

²⁾ С. Голубев, — „Петръ Могिला“, т. I, 1883 р., ст. 281.

³⁾ К. Харламович, — „Западнорусскія православныя школы XVI — нач. XVII в.“, 1898 р., ст. 351.

48-м 14 склавив, але оден зникає, коли читати по українськи не „и“, а „й“. В віршах 65 і 56 тринадцятий склад одержимо, коли читати не „своей“, „твоей“, а „своеи“, „твоеи“ (порівн. в.в. 133—134). Вірш 140 стане 13-ти складовим, коли читати „во“ замість „въ“. В 12-ти складовим в. 142-м повинно читати замість „то“—„тое“ (порівн. в.в. 127—128). В віршу 146-м зайвий склад пропадає, коли читати „й“ замість „и“.

„Коляда“, що нею кінчить ся панегірик, цілком не з'я-зана з ним. Можна догадуватись, що автор прилучив її до панегірику мехавічно, почасти певне вважаючи за звичайне призначення колядки — вихвалити того, в чий оселі коля-дують. Може „коляда“ ся показує на час, коли подано сього панегірика Єлизєєви Плетенецькому?

Українські думи і їх редакції.

Студія Івана Брoffeeва.

Памяти незабутнього навчителя, академіка Миколи Дашкевича († 20 янв. 1908 р.) присвячує автор.

Тільки великий поет може збагнути поезію свого часу. Поезію минулого легше збагнути.

(Гейне.)

І. Вступ. Історичні згадування про думи.

Ще декільки десятків років тому по ярмарках українських губерній разом з лірниками можна було почути інших народніх співців — кобзарів-бандуристів, що прозивають ся так по назві інструменту — бандури чи кобзи, на якому вони пригравали, співаючи речитативом особливих пісень. Пісні ці відрізнялись від інших номерів їх репертуару своїм змістом, формою і настроєм. Зміст їх переносив слухачів в добу боротьби України з Польщею, Татарами і Турками, подаючи їм історичні й побутові малюнки тієї пори. В українській етнографії пісні ці „думами“ прозивають.

Перші відомости про думи знаходимо в XVI віці в літопису Сарницького під роком 1506: „Per idem tempus duo Strusii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque parte matantium, id, quod canitur, exprimentes; quin et tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus haec eadem imitando exprimit ¹⁾).

¹⁾ Annales, sive de origine et gestis Polonorum et Lithuanorum, 1587, III, 379.

В статі д. Брикнера ²⁾ знаходимо звістку про те, що року 1547 київарист воеводи троцького Яндрух (Jędrech) одержав золотий за співання руської (української) думи.

Польський історик XVII віку Станислав Темберський в праці своїй ³⁾ під р. 1564 подає зміст одної „думи“ про Байду, відносячи її до Дмитра Вишневецького.

Д. Третяк ⁴⁾ в бібліотеці кн. Чарторийських в Кракові, в рукопису під титулом: „Silva rerum z XVII wieku“ (по каталогу бібліотеки № 377) знайшов вірш, близький до народньої пісні (по деяких рядках) і названий українською „думою“ (duma ukrainska); по думці Третяка вірш написані в 1585—1632 роках. Тон віршу — любовно-елегічний.

В „Bicolis Parnassus“ р. 1670-го (наукова піїтика, рукопис И. П. Б—ки, разнор. Q. XV, № 97) на питання: quid est poësis? даєть ся відповідь: „...duplex est in sui prima divisione, scilicet, quod sit naturalis et sola facilitate ingenii et felicitate comparata, ut sunt nonnulli Peanes, dumy Kozackie, non artificio sed natura laborante“ ⁵⁾.

В віршу польського піїти XVI—XVII в. Ієронима Морштина: „Swiatowa roskosz“ (р. 1606) згадуєть ся про думи, як про річ козацького вжитку: „obok przeraźliwe stado kozactwa... tym surmacze graię wojnopamiętne dumy“ Далі Морштин каже: „kozakam też' surmacze przazliwie grają psalmi wojenne, których tak trzewo słuchają“ ⁶⁾. Останні рядки наводимо, щоб поправити думку п. Житецького, ⁷⁾ ніби воєнні псалми — теж думи. Можна думати, навпаки, що думи в данному разі відрізняють ся, по Морштину, від воєнних псалм. Більш правдива на наш погляд думка Ягіча ⁸⁾, що „psalmi wojenne“ — се поспівані українські пісні, які, правда, могли в дальшій своїй розвитку наблизитись до дум.

²⁾ „Pamiętnik literacki, czasopismo kwartalne poświęcone historyi i krytyce literatury polskiej“, Брикнер: „Z dziejów dawnego teatru polskiego“, Lwów, 1902, ст. 554.

³⁾ Chronologia Synoptica Palmitis Coributei.

⁴⁾ Ateneum, 1899, II, ст. 317—327 і „Кієвск. Стар.“ 1899, IV,—Докум., изв. и зам., ст. 123—125.

⁵⁾ В. Н. Перетц, — „Изслѣдованія и матеріали“, I, 45.

⁶⁾ П. Житецький, — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, Київ, 1893, ст. 129.

⁷⁾ Ibid.

⁸⁾ „Слав. Ежегодникъ“, 1877, ст. 231.

Польський філософ Petrusy ⁹⁾ відносить думи (Подільські) до жіночих жалібних пісень: „Insze jest śpiewanie piezcone, jako są lamenty, dumy; insze śpiewanie męzke jak na wojnie. Dawali im Graecy pewne przewiska od powiatow Doryka, Frygica, jak u nas Ruskie lamenty, Podolskie dumy“.

Польський поет XVI в. Czachrowski ¹⁰⁾ так звертається до своєї музи:

„Powiedź wdzięczna kobzo moja,
Umie li co дума twoja?“

П. Житецький ¹¹⁾ наводить вірш (з книжки, надрукованої в Брюсселі в pp. 1627—1630): „De militia equestri, antiquâ et novâ a P. Hermanno Hugone“; вірш сей було написано на порожніх сторінках зазначеної книжки латинськими буквами. Титул її: „Duma kozackaja o wojni z kozakamy nad rikoju Styru na te nute: „oy postył bym ia sim ponedilkow osmuja nediŕenku“, w roku 1651“.

Наводимо се свідоцтво, як вказівку сучасника на існування в козацькім оточенні слова „дума“, може як раз як особливої пісні історичного змісту. До того ж Linde ¹²⁾, пояснюючи значіння слова „дума“, показує, що у давніх польських письменників XVI—XVII віку думи мали назву лицарських елегій (elegia rycerska, niby zamysłona pieśń).

Польський письменник Rakowski, сучасник Сигизмунда III, назвав свою пісню про татарські розрухи в землі польській, з покликом до помсти, думою ¹³⁾.

Костомаров повідомляє, що коли син Богдана Хмельницького, Тимофей, одружився з дочкою молдавського господаря, то теща, щоб догодити йому, справила весілля по українські, а молода розпустила ввечері коси і наказала співати їй козацьких дум ¹⁴⁾.

Наведемо ще вказівку п. Житецького в його праці про народні українські думи ¹⁵⁾ на існування у Величка терміну „дума“, щоб визначити вірші „пісенного складу, призначені для співання: Іосиф Шумлянський, єпископ львівський, що

⁹⁾ Petrusy, — Ruskie lamenty, Podolskie dumy, ст. 204.

¹⁰⁾ Слав. Ежегодникъ. 1877, ст. 107.

¹¹⁾ Мысли..., ст. 125 і далі.

¹²⁾ Słownik języka polskiego, 1807, I, 559, „Duma“.

¹³⁾ Житецький, Мысли..., ст. 125, і далі.

¹⁴⁾ Ibid, ¹⁵⁾ Ibid., ст. 130.

був при Яні Собієськім під час його виправи на Турків під Відень „на досаду гетману Самойловичу зложили собою думу альбо п'єсню таку“.

Наведені нами звістки XVI—XVII віків свідчать, як можна бачити, про безсумнівне існування терміну „дума“ в той час.

На жаль, ми не мали змоги скористати з піітик XVI—XVII віків, де, певне, подибують ся згадування про думи.

В XIX в. починають ся вже збирання, видання і дослідди дум, а разом з тим ставить ся питання про те, що таке дума, які відміни її від інших родів української людкової поезії.

II.

Визначення „дум“ російськими, українськими і польськими етнографами в XIX—XX віках.

Перший запис українських дум належить Ломиковському, титул його такий: „Малорусскія думы и п'єсни, записанныя въ 1805 г. Ломиковскимъ изъ устъ народнаго п'ѣвца Ивана, лучшаго рапсоидисты, котораго онъ засталъ въ началѣ XIX в.“ Не дивлючись на те, що в записови сьому не одні тільки думи, відокремлення дум від пісень у Ломиковського нема. Очевидячки він не мав певних даних, щоб по їх відокремити думу від піснї.

Нема розгравичення дум від пісень і у А. Котляревського, в його рукописови 1819 року: „Повѣсти малороссійскія числомъ 16. Списаны изъ устъ слѣпца Ивана, лучшаго рапсодія, засталъ я котораго въ Малороссіи въ началѣ XIX вѣка“¹⁶⁾. В записови сьому, крім всяких пісень, знаходять ся й думи; проте в титулі стоїть тільки „повѣсти“.

Перше друковане видане дум князя Цертелєва має титул: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ п'єсней“. В передмові автор називає думи „поемами“.

Року 1827 вийшов збірник Максимовича¹⁷⁾. Визначене терміну „дума“ до сього збірника в його окремії статті

¹⁶⁾ Варіанти А. А. Котляревського — одна з копій запису Ломиковського, як думає Драгоманов („Жите і Слово“, 1895, III, 267—268). Варіанти обох записів, справді, сливе буква до букви між собою подібні.

¹⁷⁾ Максимович,—„Малороссійскія п'єсни“, М., 1827.

(„Собраніе сочиненій“, 1877, II, 441): „Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю или лицу,—въ особенности Хмельницкому, Палію, Мазепѣ и др.“ В самім збірникови 1827 року думи визначені словом „дума“, але одна з дум, „Вотчимъ“, не має сеї назви. Певне Максимович вважав її не за думу, а за пісню.

І Максимович, як знати, не мав певних і вірних даних на визначення дум. Проте він вже завважає на зміст дум, як переважно історичний.

Максимович вперше вводить в українську етнографію слово „дума“.

Коли згодити ся з тим, що Максимовичеві була відомою стаття К. Бродзинського, 1823 року, в руськім перекладі р. 1826 ¹⁸⁾, де подибуємо слово „дума“, то можна гадати, що Максимович взяв сей термін з зазначеного тільки що джерела. В статі Бродзинського про елегії — „Ob elegiach“ — думи характеризують ся як пісні, „що мають в собі більше солодкої меланхолії, ніж пісні сербські“.

Дальша за сим збірка дум припадає на рік 1833. Се перша книжка „Запорожской Старины“ Срезневського. Визначення дум, яке робить тут Срезневський ¹⁹⁾, показує на те, що його цікавив крім змісту дум і літературний бік їх, їх стилістичні властивості. За характерну рису дум Срезневський вважає їх епизм; він ділить думи по змістови їх на „історичні“ та „етнографічні“; до останніх він залічує і „навчаючі“ та „релігійні“. В іншому місці ²⁰⁾, пояснюючи, чому думи він записав прозою, каже: „дума не пѣсня, хоть и поется, подобно пѣснѣ, подъ звуки бандуры; риѣмы не составляютъ въ думѣ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію выраженій, и, придающая слогу болѣе плавности и благозвучія. Чѣмъ болѣе риѣмъ, чѣмъ чаще риѣма, тѣмъ лучше слогъ думы: таково

¹⁸⁾ К. Арабажин, „К. Бродзинскій и его литературная дѣятельность“.

¹⁹⁾ Срезневський, — „Запорожская Старина“, 1833. кн. I, передмова.

²⁰⁾ Ibid., прим., 126—129.

требуваніе вкуса народнаго; таково правило народної пітики“...

На літературний бік дум звертає особливу увагу і Максимович, при своєму виданні українських пісень 1834 року ²¹⁾. В передмові до першої книжки пісень ²²⁾ він каже; „Думи суть пѣснопѣнія исключительно принадлежація бандуристамъ. Огъ пѣсень отличаюся характеромъ болѣе повѣствовательнымъ или эпическимъ и вольнымъ размѣромъ, состоящимъ въ опредѣленномъ числѣ тоническихъ стопъ, хотя иногда (по лирическому характеру украинской народной поэзіи) онѣ вдаются въ пѣсню; тогда и размѣръ принимаютъ опредѣленный, пѣсенный. Стихи почти всегда римоуваные. Содержаніе ихъ, большей частью, историческое“.

Те, що Максимович звертав пильну увагу на літературну форму дум, виникло, певне, під впливом праці Срезневського з одного боку, з другого — і сам Максимович певне те помітив.

Визначенне дум, яке дав Максимович в своїм третім збірникови українських пісень ²³⁾, показує, що автор вважає можливим прикладати назву „дума“ і до пісень епічного складу, що малюють не тільки військові подвиги козацьких лицарів, але й родинне життє України того часу. За літературні властивості дум Максимович вважає, як і року 1834-го, особливий склад, будову вірша, особливе чергування рим.

По працях Максимовича в українській етнографії де далі частій подибуєть ся слово „дума“; характер визначення сього терміну, як назви оригінального твору української народної поезії, залежить від того, на що збирачі та дослідувачі звертали увагу — чи на зміст думи чи на їх форму. Бували випадки, що термін „дума“ збирачі прикладали сливе до кожної пісні; звичку сю вони переймали від сучасних їм польських етнографів. Так, від року 1836-го ми маємо збірник Лукашевича ²⁴⁾, де теж знаходимо визначенне

21) Максимовичъ, — „Украинскія народныя пѣсни.“ Київ, 1834.

22) Ibid., передмова, ст. 2.

23) „Сборникъ Украинскихъ пѣсень.“ Максимович. 1849, Київ; передмова.

24) Лукашевичъ, — „Малороссійскія и Червонорусскія думы и пѣсни.“ СПб., 1836.

дум, тільки не таке виразне, як у Максимовича та Срезневського: „Важнѣйшія изъ пѣсенъ Червонорусскихъ — Малороссійскія думы. Извѣстно, что содержаніе ихъ есть исторія южноруссовъ противъ угнетателей ихъ Поляковъ“. ...„Благодаря почтеннымъ нашимъ собирателямъ народныхъ малороссійскихъ эпосей, мы имѣемъ теперь почти обо всѣхъ герояхъ южнаго нашего отечества прекрасныя думы... Голоса древнихъ думъ Малороссіи проникають душу какимъ-то неизъяснимо-томнымъ впечатлѣніемъ,—онѣ соединяють въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть славянина, когда его несчастія перешли мѣру челоувѣческаго терпѣнія. Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди Русинъ такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самыя нѣжныя романсы Жуковского или Пушкина; въ нихъ различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ „ляцкая кровь“ течетъ рѣками“.

Крім того, що кожному відразу спадає на очі пишність зазначених рядків, тут зовсім не знати, щоб Лукашевич звернув увагу на задовольняюче свій час визначення дум, яке подав Максимович; нарешті, ознайомлення з збірником польських пісень Вацлава з Олеска спричинилось до того, що він кожену історичну пісню вважав за думу, як взагалі польські етнографи того часу.

Року 1838-го вийшла книжка О. Бодяньського: „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“. Тут думи порівнюють ся з сербськими юнацькими піснями, при чому останні українським думам „уступають въ силѣ, драматическомъ изложеніи и разнообразіи картинъ пѣтическихъ, потому что дѣйствіе въ этихъ сербскихъ пѣсняхъ всегда почти разсказывается, излагается, а не представляется на самомъ дѣлѣ, какъ это бываетъ въ южнорусскихъ пѣсняхъ. Эпическая ткань первыхъ своимъ составомъ всегда больше подходитъ къ одѣ, героидѣ, хотя нерѣдко и онѣ отличаются драматическимъ вопросомъ (иногда и аллегоріей), между тѣмъ какъ въ послѣднихъ видите вездѣ и во всемъ драму“. У Бодяньського, як бачимо, нема виразного визначання дум, нема певне тому, що він міркував про їх з наперед собі взятого погляду сучасної йому піітики.

Такі визначення дум українських етнографів 30—40 років. Видатніші з їх признають за думами історичний та побутовий зміст — з доби козацьких війн, оригінальну поетичну форму і ліроепічний склад.

Разом з записами дум Ломиковського р. 1805-го — з'явила ся і праця польського етнографа Колонтана в часописі „Pamiętnik Warszawski“ того ж року (про народню поезію). Про думи тут спомину нема.

Перший спомин про думи в польській етнографії знаходимо у К. Бродзинського, в його статті „Ob elegiach“²⁵⁾. Тут за думу автор вважає кожную українську пісню; по його думці, кожна пісня українська — елегія, як і взагалі вся українська поезія — поезія сумного елегійного характеру. Коли ще скажемо про його поділ елегій на елегії кохання, героїчні, або історичні та філософські, — мимо волі споминать ся давнє польське визначення дум, подане нами вище (елегія липарська, сумна пісня).

Ми такої думки, що коли визначення дум К. Бродзинського і має який там зв'язок з давнім визначенням, то у всякому разі, користуючись з нього, не можна виділити думу з інших пісень української народньої поезії.

Другий раз Бродзинський споминає про думи в листі своєму до редактора „Dziennika Warszawskiego“ року 1826²⁶⁾. „Українські думи — каже він — відомі більше, ніж пісні сербські. В їх далеко більше солодкої меланхолії“. І тут нема визначення дум. Максимович, певне взявши звідси термін „дума“, подав для свого часу задовольняюче пояснення.

Теж неясне визначення дум Вацлава з Олеска в передмові до його: „Pieśni ludu Galicyjskiego“ р. 1833: „кожний нарід — читаємо в його — має думи-пісні; але польський нарід не має дум через лихі обставини. Він не мав на те часу, щоб в грудях його повстали гарні думи та пісні“. В кращих обставинах, на думку Вацлава з Олеска, пробував Русин: „На самоті думав Русин про свою нужду, думала дівчина про своє кохання, і тоді мріялись і повставали

²⁵⁾ К. А р а б а ж и н, „Казимиръ Бродзинскій и его литературная дѣятельность“, Кіевъ.

²⁶⁾ Ibidem.

в їх грудях ті думи, що й по сей час чуто їх по всій Україні“.

Знову несамохить згадуєть ся давнє польське визначенне думи: „*zamysłona pieśń*“.

Жегота Паулі в своїм збірникови пісень ²⁷⁾ каже про думи: „*Dumami zwie się na Rasi wszecki rodzaj pieśni różniący się od innych swym przedmiotem epicznym, aczkolwiek, nie we wszystkich dumach wykończonym... Do dum historycznych liczymy wszelkie pieśni, które albo osoby jakiej w dziejach naszych znakomitej opiewają..*“.

Се вже виразнійше визначенне дум. На далі його держують польські етнографи. В „Русальці Дністровій“ року 1837-го Руслана Пашкевича читаємо: „В думах розвиває лицарськими дѣлами буйність, звязана з перепоўненим внутреним призраком: они сѹт найчестнѣйшим образом борющихся и загибающих стратепцѣв... Русин всьо що видѣў, що терпѣў и що дѣяў виливаў словами, а виливаў з поўної души... Мужацькіѣ думи сѹт по найбільшій часті биличними и воўнюють буйною та дикою силою“.

Сим визначенем, що власно не дає нічого нового, закінчуємо визначення дум в українській то польській етнографії до 30-х років включно. Не можна не заважити, що в Польщі і Галичині думами звали кожну історичну пісню епічного характеру. Оскільки сї визначення одрізняють ся од визначень української етнографії, ми бачили давнійше.

До 40-х років належить вище зазначена праця Максимовичева—1849 року. Нових визначень дум тут не знаходимо. В польській етнографії сього десятиліття спостерігаєть ся теж саме.

В 50-х роках з'являєть ся більше число збірників, присвячених українській народній поезії. Зазначимо праці Метлинського, Руліковського, Куліша, Костомарова.

В працях Руліковського ²⁸⁾ визначення дум нема. Того-ж 1853-го року в „Етнографич. Обзор.“ священник Базилевич надрукував одну думу, що записав її од відомого кобзаря А. Шута. Думу сю назвав він „історичною піснею“.

²⁷⁾ „Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi“, Lwów, 1839, ст. 130.

²⁸⁾ „Opis powiatu Wasilkowskiego“. Київ, 1853.

Метлинський в своїм збірникові р. 1854-го ²⁹⁾ в передмові каже: „Пѣсни правоучительныя иногда являются въ формѣ думы или стиховъ вольнаго, неровнаго размѣра, близкаго къ благозвучной прозѣ съ римами, и этимъ сближаются съ отдѣломъ пѣсенъ былевыхъ, изображающихъ внѣшнія событія народнои жизни... Здѣсь изображается яркими картинами борьба Украины за христіанство и православіе съ западомъ, стремившимся расторгнуть родственныи союзъ славянорусскаго племеннаго единства, и постоянными врагами христіанства, Турками и Татарами. Здѣсь подвиги и мученичество народныхъ витязей, побѣды и битвы, торжество и страданія въ шумѣ, въ шумѣ оружія и потокахъ своей и вражьей крови, и памятники изъ костей по степямъ, оставившіе (?) враговъ, стремившихся на истребленіе христіанскаго просвѣщенія“ (ст. XVII передмови).

Куліш в „Запискахъ о Южной Руси“ подає декільки визначень дум: думи — „старинныя римованныя, или поэтическія сказанія“ (т. I, ст. 194), „славословія“ (I, ст. 197), „римованныя лѣтописи“ (I, 198),

В „Отечеств. Запискахъ“ з'явилась року 1857-го ³⁰⁾ рецензія Костомарова на працю Кулішову. В ній Костомаров визначає думу так: „Слово дума въ народѣ, сколько мы знаемъ, не употребительно: это слово сочиненное, но такъ какъ оно получило гражданство въ литературѣ, то мы оставляемъ его... Думою называется такое повѣствованіе, которое излагается мѣрною рѣчью съ римами, расположенными такъ, что одна повторяется нѣсколько разъ сряду. Количество слоговъ между римами неравномѣрное. Нельзя думу называть стихами въ нашемъ смыслѣ, но нельзя назвать и прозою: когда дума поется, тотчасъ видно, что это не проза, и раздѣленіе рѣчи на стихи опредѣляется интонаціею пѣнія. Думы поють только слѣпцы, сопровождая звуками бандуры, или кобзы; этому учатся какъ себому искусству. Свойственныя эпической поезіи повторенія очень обычны въ думахъ. Думы проникнуты одной мыслью и представляютъ нѣкоторую стройность, но развѣтвляются на варианты, какъ и пѣсни. Способъ ихъ пѣнія склоняется къ речитативу, но не

²⁹⁾ А. Метлинскій, — „Народныя южнорусскія пѣсни“. Київ, 1854. ³⁰⁾ Кн. 5,

отличается монотонностью великорусских былин — это все таки пѣніе; бандуристы не всѣ думы поють однимъ и тѣмъ же голосомъ и стараются придать различную экспрессию повышеніемъ и пониженіемъ голоса, скоростью и медленностью пѣнія. Съ сказкою думы не имѣютъ ничего общаго: въ нихъ господствуетъ историческая жизненная стихія; чудеснаго и преувеличеннаго нѣтъ, исключая вариантовъ явно съ позднѣйшими передѣлками. Хотя многое отличаетъ ихъ отъ остальныхъ пѣсень, но еще больше признаковъ, побуждающихъ причислить ихъ къ пѣснямъ. Самъ народъ отличаетъ ихъ отъ другихъ пѣсень настолько же, насколько иные роды пѣсень... Самый важнѣйшій признакъ, побуждающій признать думы пѣснями, есть тотъ, что всѣ они проникнуты чувствомъ и главной ихъ цѣлью — возбуждать чувство. Этотъ признакъ бросается въ глаза даже болѣе, чѣмъ въ пѣсняхъ, гдѣ иногда чувство скрывается подъ свойственными народной поэзіи символическими изображеніями“. Далі (там-же) Костомаровъ зазначає прикмети дум: „къ нимъ (къ бытовымъ) пѣснямъ подходятъ и нѣкоторыя думы, которыя хотя и воспѣвають опредѣленное событіе, но такое, которое слишкомъ часто могло повторяться... Предметомъ содержанія думъ могутъ быть или историческія событія, или мысли, или же событія изъ обыкновенной жизни, обыкновенно съ нравственнымъ смысломъ“.

Костомарове визначення дум не дає нічого нового і не має виразності та точності. Почуття викликає в нас кожна пісня, не тільки дума. Більше до речі булоб сказати Костомарову, що їх почуття надто велике, особливо коли порівняти його з почуттям звичайних пісень. Помилка Костомарова, на наш погляд, була помилкою етнографів-романтиків взагалі, романтиків, що пильнували збагнути „внутренній дух пѣсни, народа“ не докладними науковими дослідями, а часто нехтуючи ними, кермуючись почуттям, тим, що підкаже настрої.

Кінець 40-х і початок 50-х років в українській етнографії важний тим, що в сей час зацікавились думами і російські вчені. Так, Буслаяв,³¹⁾ визнаючи за думами їх стародавнє існування, намагаєть ся знайти в їх стару епіч-

³¹⁾ „Москвитянинъ“ 1850 р., № 18, кн. II, ст. 19—47.

ну (биліану) творчість. Потім Ламанський³²⁾ в 50-х роках вважає думи за український епос.

Пробуджене цікавості до дум серед російських вчених показало їм великий зміст українських дум, показало їм епос український зо всіма його характерними властивостями. На жаль, дослідники сі не ставили собі питання про визначення дум. Питання се на який там час було полишено.

В 60-х роках Я. Головацький в своїй праці: „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“³³⁾ дає два визначення дум—свое і людове. На думку Головацького думами повинно вважати пісні „преимущественно эпического характера“, люд же Галичанський називає думу „убогой, по важной пѣснью“. На літературний бік дум Головацький уваги не звернув.

Року 1874 вийшла в світ відома праця В. Антоновича та М. Драгоманова: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (Київ, два томи). Була се вже справді наукова праця. Проте і тут нема визначення дум, хоч в першій томі й обіцяно подати в дальшому томі визначення дум. Вказівки на те, що думи „принадлежатъ къ поэзіи вѣка козацкаго“³⁴⁾, чи те, що „дума украинская по своему болѣе мѣрному прозаическому, нежели стихотворному изложенію, сходна со „Словомъ о полку Игоревѣ“³⁵⁾, яке „можно считать южно-рускою думою XII в.“³⁶⁾ — не визначення.

На третім археологічному з'їзді (Київ, р. 1875) О. Міллер прочитав реферат: „Великорусскія былины и украинскія думы“. Українські думи Міллер вважає за історичний епос козащини. Сей епос можна вважати ближчим „къ дѣйствительности крайне суровой и тяжелой поры“, але він зберіг „ту же печать человечности и свободы, какая уже въ свое время налегла і на старыя историческія образы“.

Року 1885-го з'явилась стаття Ч. Неймана: „Dumy ukraїnськіє“³⁷⁾ Автор, беручи на увагу думи, що їх уміщено

32). Вѣстн. И. Р. Г. Общ., 1854, кн. 5.

33). Розд. II, ст. 10—11.

34) Т. I, передмова, ст. III.

35) Ibid., ст. XV. З „Словом“ трохи пізнійше порівнював думи П. Житецький, див. „Arhiv f. slav. Phil.“ II B. 1877.

36) Ibid. 37) Ateneum, т. IV, 1885, ст. 107—127.

в збірникови Антоновича і Драгоманова, і теж думи, записані по 1874 році, подає таке визначення дум: „Думи... досить великі поеми, по декільки сот віршів... В теперішній час вони належать до репертуару спеціальних співців-кобзарів, бандуристів... Зміст їх присвячено подіям та звичаям козачої доби (wypadkom dziejowem, obyczajowo historycznym)“. Вони мають характерний, їм тільки власний, віршевий розмір. Се не одної міри вірші, з не завжди сталою римою. Суб'єктивність в їх помітно. Надто характерне в їх часте вживання діалогічної форми викладу, такі вирази, як от: „на поталу не подайте, добре дбайте, словами промовляе“; так звані „отрицательныя“ порівняння туг подибують ся завжди; кінець теж оригінальний — дума часто кінчається „славою“ лицареві.

Досить відома в українській етнографії книжка п. П. Житецького про українські народні думи ³⁸⁾ звертає особливу увагу на літературну форму дум. Характерні літературні властивості такі: а) нерівномірність віршів ³⁹⁾, в) рима переважно речівникова ⁴⁰⁾; періодичність мови ⁴¹⁾; ліризм ⁴²⁾. Змістом дум може бути „продуманий розказ о событіяхъ козацкой эпохи“ ⁴³⁾, зміст дум завжди реальний ⁴⁴⁾. Провідна ідея дум — „идея свободы отъ насилій всякаго рода надъ личностью челоѣка“ ⁴⁵⁾. Конечне визначення дум у Житецького таке: „Думы не простыя пѣсни, навѣяныя мимо-летными впечатлѣніями жизни, пропѣтыя для того, чтобы выразить приливъ или отливъ субъективныхъ ощущеній въ данную минуту. Думы предназначались для широкаго круга слушателей, которые искали въ нихъ серіознаго отвѣта на вопросы жизни семейной и общественной“ ⁴⁶⁾.

На працю п. Житецького було декільки рецензій. Рецензія проф. Сумцова ⁴⁷⁾, зазначивши вагу праці, зазначає ненауковість визначення дум, яке подав шановний український вчений; проте сам рецензент не дає свого власного визначення.

³⁸⁾ П. І. Житецький, — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“. Київ, 1893.

³⁹⁾ Ibid., ст. 4. ⁴⁰⁾ Ibid., ст. 5. ⁴¹⁾ Ibid., ст. 15. ⁴²⁾ ст. 20. ⁴³⁾ ст. 4, 153. ⁴⁴⁾ ст. 153. ⁴⁵⁾ Ibid.

⁴⁶⁾ Ibid., ст. 11, 151. Докладнійше див. „Записки Укр. Н. Тов. в Києві“ кн II, ст 29—34.

⁴⁷⁾ „Кіевская Старина“, 1895, кн. I.

Рецензія проф. Соболевського ⁴⁸) ставить ся неприхильно до зазначеної праці. Проф. Соболевський, між іншим, зазначає, що п. Житецький не спроміг розмежувати думи та пісні. По думці рецензента, дума—се людова епічна пісня з несталою римою; належить вона співцям бандуристам.

Д-р І. Франко ⁴⁹) вважає українські думи за козачий епос.

М. Драгоманов ⁵⁰) каже про думи: „Думи аналогічні сербським пісням, еспанським романсам і шкотським балладам, різнять ся від в.-руських билін історичним змістом, який говорить головно про війни українського народу з Татарами, Турками та Поляками у піснадцятому та сімнадцятому століттю. Деякі думи мають особливий моральний характер“.

Останнє з визначень дум, які мали ми змогу розглянути, належить небіжчикови ⁵¹) академікови М. Дашкевичеві ⁵²). Думи, по думці його, не тільки козацькі, але й інші історичні пісні, що визначають ся „елегическимъ характеромъ и напряженіємъ скорбнаго чувства“ ⁵³). Головний предмет дум — „бѣдствія времени, когда онѣ слагались“ ⁵⁴). Характерний тон їх — „грустный“ ⁵⁵). На таке визначення можна завважити, що сумний тон — прикмета більшости українських пісень взагалі, а не тільки дум; в іншому тут ми теж не знаходимо виразности визначення.

Поданий нами огляд визначень українських дум в російській, українській та польській етнографії ХІХ і початку ХХ віку показує, що польські етнографи, а з ними й галичанські, за думу вважали кожену пісню історичного змісту і елегійного складу. Російські вчені намагають ся наблизити їх до велико-російського епосу; вчені українці пильнують відокремити думи від історичних пісень і вважають їх за

⁴⁸) „Живая Старина“, 1895, вип. II, 249—253.

⁴⁹) „Жите і слово“, 1895, Львів, кн. I, ст. 300.

⁵⁰) „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“, т. III, 1906 р., ст. 24

⁵¹) Помер 20 Янв. 1908 р. в Києві.

⁵²) „Київскій Изборникъ“, стаття: „Нѣсколько слѣдовъ общенія Южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ, между прочимъ — въ думахъ“. Київ, 1905.

⁵³) Ibid., ст. 4. ⁵⁴) Ibid., ст. 16. ⁵⁵) Ibid., ст. 17.

особливі пісні відомої доби українського народу, пісні, що визначають ся характерними літературними властивостями.

З сього боку ми згоджуємось з історико-фільольогічним визначенням дум П. Житецького. Романтичний настрій, що ним перейнято працю поважного вченого про думи, не пошкодив ділу. Його визначення дум зазначає як раз найхарактернійше в думах, найбільше властиві прикмети, що відокремлюють сі оригінальні твори української народньої поезії від інших родів її. Багато, звичайно, ще скаже дослід мови дум, дослід, тепер так дуже бажаний.

(Кінець буде).

Фільологічна вага перекладу Потебні „Одисеї“

Замітка проф. М. Сумцова.

Часом буває за рідного брата
Той товариш, що вміє добру пораду нам
дати.
«Одисея», VIII, 585.

Мало кому відоме дуже цікаве з'явище української літератури — се ті шматочки з перекладу „Одисеї“ українською мовою, які лишилися опісля небіжчика Потебні; їх надруковано року 1905 в книзі: „Изъ записокъ по теоріи словесности“ (видане М. Потебньовою), ст. 532—583, з коротенькою передмовою д. Русова, цікавою тим, що д. Русов дає вказівки, яким чином йшов переклад, як щиро автор пильнував, щоб найближче підійти до чудового по красі оригіналу і зробити все до речі.

Перекладено третю рапсодію — 275 віршів, сьому — 347 в. і восьму — 586 в., всього 1208 віршів, — праця не мала і тут є з чого скористати. На жаль переклад заховано в книжці дуже дорогій по ціні (5 карб.) і досить важкій до читання. Добре б сей переклад „Одисеї“ видати окремо.

В кінці свого життя взяв ся Потебня за се діло, маючи багато наукового знання, багато величезних по вартості фільологічних праць, і все ж таки Потебня дуже турбував ся про найкращу мову, знов перечитував народні твори й оповідання українських письменників, роблячи багато виписів поодиноких слів і цілих виразів, які здавались йому найкращими для перекладу „Одисеї“. Таких виписів більше 2500, — тут і синоніми, й епітети й влучні порівняння,

напр.: 1) бідолаха, бідаха, горопах; 2) скоро, швидко, хутко, шпарко, мерщій; 3) бігти, чвалати, чесати, чухрати, чимчикувати, попхати ся. Або такі приклади, як от: качечка, качуриста, раду складати, золота брама — срібні оддвірки, дівчина чемна, старець божий.

В перекладі дуже часто під текстом показано синоніми, напр., — набіг, настиг, препишний пир пирувати — славною учту справляти, і т. ин.

Відома річ, як по постати перекладача, здебільшого з його наукових заходів і багатого лексичного змісту, переклад Потебні має вагу, особливо в останні часи українського відродження і тісно з ним злучених суперечок про мову; маємо на оці не ті суперечки, що завжди знимають вороги української мови, де шкода шукати правди, але ті, що зворушені людьми, до української мови прихильними. Здається, буде корисним приглянутись до того, як працювала на сім полі така велика наукова людина, як Потебня, куди схилились його думки і бажання.

Маючи на оці тільки практичну мету, ми не будемо вдаватись в фільольогічні подробиці загального наукового значіння і помітимо тут тільки таке, що за останні роки викликало найбільше суперечок поміж українськими письменниками.

Перше нехай йдуть *од* і *від*; дехто з письменників стоїть за *од*, а дехто більше вживає *від*. Цікаво, що навіть в Слобідській Україні *од* і *від* йдуть собі поруч. Квітка, напр., іноді вживає *від*, а Потебня в „Одисей“ міцно держить ся за *од*, і всюди з його користується. Напр.:

„Од тебе не потаю я“...

Оттака честь... *од* людських дітей...

...у кубок *од* злота самого..,

...се недалечко *од* чесного батька мого домівки...

В генетиві Потебня завжди схильється на *у, ю* замість *а, я*; напр.:

„Щоб гніву Аteni невтихомирить...“

В українській мові на рівних правах існують три слова: *завсегда* ¹⁾, *завжди* і *завше*. Задарма іноді ганьбують перше слово; Потебня здебільшого вживає його, зрідка

¹⁾ Завсїгди, завсїди. *Ред*

трапляється *завше*, а улюбленого в останні часи *завжди* зовсім у його нема.

Зовсім задарма теж нехтують *сперш*, *спершу*, поруч з *перше*; у Потебні і те і друге подибують ся зарівно:

Тим то *перше* тобі я дам чару золотую...

Несторові і синам *найперше* дай...

Спершу таки того діла цурались...

Усюди маємо *сей, сї, сьому (сѣму)* замість *цей, цї, цьому*: „та щоб збули ся *сї* речі“, „дай і сьому вина“ і т. д.

Прислівник *справдѣ*, як здебільшого й тепер пишуть, замість егимольогічної форми *справди*.

Дуже часто вживається слобідського *скоро*, зрідка знаходимо *швидко*, і, очевидно, нема вїякої побудки ганьбити і нехтувати *скоро*. В „Одисеї“ бачимо ще — *нашвидку, мерщій*.

Dativ. sing. од слова *я* всюди *менї*.

Дуже часто трапляється стягнення *мовму, своєму* в *мо-му, свому*: „батьку *мому* і *менї*“.

Усюди повна форма ступіня порівняння: *хоробрїйшого, скорїйше, мерщій*.

Л змягчене йде поруч з *л* твердим, — напр. *тїлки* і *тїльки*, що, як вказує і д. Кримський в своїй граматиці, однаково правильне; обидві форми з давен-давна.

Цікаво, що у Потебні поруч йдуть: *хоть, хоч* і *хощ*, частїйше перша форма *хоть*.

Приіменник *біля* подибується дуже часто, *коло* зрідка: „*біля* кожного мужа“, „*біля* його панї його стала“, „поставив *побіля* його“.

Поруч з *ймення* йде і *мення*.

Оминаючи часто з на кінці слів, Потебня вживає його в середині слова по губних, напр.: м'ягкий, п'ять, безголов'я, м'ясиво.

Деякі слова здають ся недоладними і певно, коли б сам Потебня доглядав коректи, де-щоб і переробив, напр.:

„Я до річей вимовних нїякої *вправи* не маю“...

Краще б замість *вправи* щось іншого, напр.,—хист, кєбета, здатність.

„...Срібний був *наддвірок*...“ Поруч з словом *наддвірок*, і частїйше від нього, напр. в Охтирщині, подибується слово „*главень*“.

„Неси сюди гарний *сундук*“. Здається, що краще б сказати: „неси... *скриню*“.

Коли ці слова і не дуже доладні, то не в докір славнозвісного вченого, тим більше звертаємо увагу на те, що його праця не була приготована до друку, бо смерть захопила автора тоді, коли він ще не доложив цілком до діла своїх рук, і видавцям по його смерті було незручно правити, тим більше, що за редактора був великоросіянин, з щирих учнів небіжчика.

Багато гарних слів і виразів, напр.: „геть широко-далеко“, „давнини багато зазнавши“, юрба велика-тьма нечисленна“, „на розум ледащо“, „молодь, що саме сієть ся ус“, „од батьків спредковіку“, „журба обняла серце“, „плаче гіркими“ і т. інш.

Восьму рапсодію закінчено виразним віршем:

„Часом буває незгірше (?) иншого рідного брата

Той товариш, що вміє добру пораду нам дати“.

Довго для українських вчених Потебня йтиме за такого товариша, що вміє добру пораду дати, і довго ще вчені люди, користуючись з його коштовних праць і шануючи його пам'ять, уважатимуть його за рідного брата і доброго порадника.

Двійне число в українській мові.

Студія Івана Огієнка.

Двійне число ¹⁾, як відомо, було характерною ознакою давніх мов, що тепер вже не існують, от як мова грецька, санскритська та інші. Було воно і в старій славянській мові.

В давній славянській мові вживалось двійного числа в таких випадках: 1) коли в реченні був числівник (*numeralia*) *дѣка*, *дѣѣѣ* чи *оба*, *обѣ*; 2) коли мова точилась про паристі речі, і нарешті 3) коли мова точилась про два предмети або дві особи.

Двійне число речівників (*substantiva*) мало три форми в-деклінації: одну для *Nominativus*'а, *Accusativus*'а і *Vocativus*'а (*N. A. V.*), другу — для *Genetivus*'а та *Locativus*'а (*G. L.*) і третю — для *Dativus*'а і *Instrumentalis*'а. (*D. I.*).

Кінцівка відмінків (*casus*) двійного числа в давній славянській мові по різних основах була такою.

І. Основи на *о*, *ю* мужеського та середнього роду.

	<i>М. р.</i>		<i>С. р.</i>
<i>N. A. V.</i>	<i>раб-а, кон-а</i>	<i>лѣѣѣ-ѣ, пол-и</i>	
<i>G. L.</i>	<i>-оу -ю</i>	<i>-оу, -ю</i>	
<i>D. I.</i>	<i>-ома -юма</i>	<i>-ома -юма.</i>	

¹⁾ Термінологія двійного числа (*numerus dualis*) в українській літературі така: двійня (Смаль-Стоцький), двійне число, двойне, подвійне число, двойня. Див. Іван Огієнко: „Українська граматична термінологія“. Київ, 1908.

В нашій статті ми розглянемо головним чином двійню речівників, бо в українській мові вона найбільше зберегла ся; від прикметників, числівників та займенників двійне число зберегло ся тільки в незначних останках. Часівники (*verba*) двійню зовсім загубили.

II. Основи на и мужеського роду.

N. A. V. сын-ы

G. L. -оу

D. I. -зма

III. Основи на а, ја жіночого роду.

N. A. V. жен-ѣ

Зема-и

доуш-и

G. L. -оу

-ю

-оу

D. I. -ама

-ама

-ама.

— IV. Основи на і:

*Муж. р.**Жін. р.*

N. A. V. пжт-и

кост-и

G. L. -ью, -ию

-ью, ию

D. I. -ьма

-ьма.

V. Основи на шелестівку.

N. A. V. -ѣ, -и: имен-ѣ, камен-и, матер-и, тѣлѣ-и, отрочат-ѣ

G. L. -оу

D. I. -ьма.

Від давньої славянської мови двійне число одержали і всі ті мови славянські, що потім повстали від неї. Попереду вони мали всі форми двійні, як було і в мові давній славянській. Але згодом мови ці почали губити двійню, — одні давнійше, другі пізнійше, — і до нашого часу вповні заховали її тільки деякі славянські мови, от як мова словінська та серболужицька; заховав двійне число до нашого часу і український язик. Інші ж славянські мови, — сербська, болгарська, чеська, польська та російська давно вже забули двійне число і до нашого часу зберегли тільки незначні останки його.

Мова *болгарська*, як відомо, багато втратила з форм деклінації, — залишилися тільки невеличкі останки. В старій болгарській мові двійне число, звичайно, мало всі форми, тепер же вона має тільки деякі залишки його: муж. р. —

два вѡла, два дома, три свата. Від речівників ржка, нога лишилось двійне число — ржце, нозе ¹⁾).

Мова *сербо-хорватська* тепер не знає вже двійного числа, — скрізь його заступило число многе, двійного ж числа подибують ся тільки незначні останки: два двѡ, три двѡ, чотири двѡ, очи, уши. В віках XIII — XVII двійня була тут ще в повній силі: по 6 воли, обѣ селѣ, руци, дви войсци, братома, странама, рукама і т. інш. З кінця XVII віку і в XVIII віці двійного числа в сербській мові сливе й не знаходимо ²⁾).

Мова *чеська* теж не знає тепер двійного числа: його заступило число многе і в мові літературній і по всіх говірках. До XVIII ст. форми двійні ще жили в цій мові: dva ranu, dva brata (кінцівка у частійша за а), dva synu, dva volu, hosti, plěcima. Проте останки двійного числа в живих говірках частенько подибують ся й тепер: dvě stě, ruce, oči, usi, osima, usima, rukama, nohama. Кінцівка Instrumentalis'a - ата, - ота по людських говірках подибуєть ся досить частенько ³⁾).

Мова *словацька* тепер має тільки деякі останки двійні по людських говірках. Тепер мертва мова *полабська* теж мала двійне число.

Польська мова тепер не знає двійного числа, — його заступило число многе. В давній польській мові двійне число існувало, як і по інших славянських мовах; було ще воно в віках XVI і XVII, форми його частенько подибуємо в творах Яна Кохановського. Приклади: dwa krola, dwa miesza, dwa palca, dwie lecie, stadzie, dwie wojsce, dwi pokoleni, skonei, poli, dwie dziewce, babie, zenie, nodze, oczu, uszy; bratoma, synoma, rokama, oczuma, uszuma. В теперішній польській мові від двійного числа лишили ся тільки незначні останки: oczu, uszy, ręce, rękoma, dwie ście, dwie słowie, lecie, dwa chłopa, dwa garca ⁴⁾).

¹⁾ Т. Флоринскій, — „Лекції по славянському языкознанію“, т. I, ст. 107.

²⁾ Ibid., ст. 284—285.

³⁾ Флоринскій, II, 103—105.

⁴⁾ Baudouin de Courtenay, — Szkice językoznawcze, 1904, т. I, ст. 223—239. — Флоринскій, т. II, 438—439.

В мові *кашубській*, тепер мертвій, заховались деякі останки двійні.

Що до мови *російської*, то вона теж тепер вже сливе не знає двійного числа, крім незначних останків: очи, уши, двѣсти, колѣни, плечи. В давній мові, до XIV віку, двійне число існувало. Але поволі число многе заступало двійне (вже з XIII віку); найбільше загубилась форма G. L. (на -оу, -ю) та D. J. (на -ма). Що ж до групи N. A. V. двійні м у ж. роду, то форми давнього двійного числа на а лишились й на досі і почали вживатись не тільки по числівнику два, але й по числівниках три, ч е т ы р е: два брата, три волка, ч е т ы р е города. Форми N. A. V. жіночого і середнього родів двійні загубили свою давню кінцівку і почали замість неї вживати кінцівки свого Genetivus'a однини: замість двѣ женѣ — двѣ жены, двѣ рыбѣ — двѣ рыбы, зам. двѣ селѣ, двѣ лѣтѣ — два села, два лѣта (форми двійні N. A. V. сер. р. зрівнялись по кінцівках з формами двійні муж. р.). Акад. Соболевський доводить це тим, що форми жін. та сер. роду одержали форму генетива по аналогії з формами N. A. V. муж. роду, де форма ця перед тим зрівнялась з формою генетива однини: два волка — волка ¹⁾.

В мові *білоруській* так само здавна вже число многе почало заступати форми двійні. Муж. рід загубив свою давню кінцівку а, її заступило ы: два грошы, три разы, три годы (XVI в.), два браты (XVII в.). Міцнійше держались форми двійні N. A. V. роду середнього та особливо жіночого: двѣ лѣте, двѣ седле, подѣ крылѣ его, двѣ лице (XVI в.); по две особе, на обеде стороне (XVI в.), двѣ копѣ грошей (XV в.). Часті були й форми Instr. двійні: трома речома, очима, пчечима, грошма (XVI в.) В теперішній живій мові N. A. V. двійні жіночого роду подибуєть ся частенько: дзве жанѣ, руцѣ, сасѣ ²⁾.

Звернімось тепер до тих мов, що заховали двійню до нашого часу. Мови ці — словінська та сербо-лужицька; значно заховала двійню і мова *вкраїнська*.

¹⁾ А. И. Соболевский, — „Лекции по истории русского языка“, 1903, ст. 204—205.

²⁾ Див. Карскій, — „Къ истории звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“, 1893; „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“, 1886; А. Соболевский, — „Опытъ русской диалектологии“, вып. I, ст. 73.

Язык словінський як в літературі, так і по живих говірках цілком зберіг давні форми двійні N. A. V. та D. J., загубивши тільки форму G. L., яку заступила форма числа многого. Кінцівка двійні речівників така: для N. A. *a* (муж. р.), *i* (жіноч. та сер. р.), для D. J. — *та*. Приклади: *midva sva brata, midve sve sestri, seli, polji, niti, imeni, ribi, materi; bratoma, sestrama, seloma, poljema, materama*. По деяких говірках (в верхнекраїнській та штирійській особливо) частенько N. A. двійні сер. роду замість *i* має кінцівку муж. роду *a*: *dva mesta, leta, gnizda, pola, kolosa*. Проте буває, що по деяких говірках форми числа многого заступають форми двійні ¹⁾).

Мова сербо-лужицька найповніше од інших славянських мов заховала форми двійні; тільки тут Лос. має спільну форму не з Genet., а з D. J. Кінцівки відмінків двійні в мові с.-лужицькій такі (нижне-лужицької):

	<i>м. р.</i>	<i>жін. та сер. р.</i>
N. A. V.	— <i>a</i> —	— <i>je, — i</i> .
G.		— <i>owi</i> .
D. J. L.		— <i>ota</i> .

Як бачимо, сербо-лужицька мова заховала всі форми двійні речівників давньої славянської мови. Тільки верхне-лужицький говір для Genet. двійні має форму Genet. множина: *dubow, slowow, rybow* ²⁾).

Двійне число речівників в українській мові досить повно збереглося до нашого часу по різних закутках України, хоч, правда, вже не завжди з значінням двійні. Найбільше збереглася форма N. A. V. жіночого роду, в менших остатках лишилася форма D. J., а від форми G. L. сливе нічого не збереглося. Живе двійне число як в мові людській, так і в мові письменній.

В давній українській мові двійне число мало форми, однакові з формами двійного числа давньої славянської мови. Ці форми двійні були не тільки письменим наслідуванням славянської традиції, — їх досить багато подибуємо у письменників, що писали „простою“, людською мовою.

¹⁾ Т. Флоринський, I, ст. 437—438.

²⁾ Т. Флоринський, II, 635.

Дуже рано форми множини почали заступати двійню, особливо форми G. L. та D. I.; процес сей досить помітний вже в XV віці. Багато причин було до заміни двійні числом многим: нахил мови до упрощення форм язикових; причина синтаксична; крім того, число двійне і число многе, означаючи многість, злилися до купи, і злилися так, що число многе значно переважило двійню¹⁾. Крім того, значною причиною до зникнення форм двійні мови української були й сусідні впливи з боку мов російської та польської, де рано загубилась двійня і здавна запанували форми числа многого.

Проте форми двійні, особливо N. A. V. ще були широко розповсюджені в літературі XVI і XVII віків. І тільки потім, з впливом часу, починає губитись чистота двійні навіть в формі N. A. V.

Двійного числа в українській мові, як і в інших славянських мовах, вживається вже не у всіх тих випадках, коли його вживалось в мові давній славянській. Можлива річ, що паристі члени чоловічого тіла, — очі, уші, руки, ноги і т. інш. були причиною до витвору взагалі двійного числа; речівники, що визначали ці паристі члени, з давних давен мають форму двійні. І з протягом часу, коли вже почався і ширився процес страчення форм двійні, ці речівники по славянських мовах заховали форму числа двійного навіть тоді, коли б ми чекали форми множини. І тепер в язичі українським, коли мова точить ся про паристі члени чоловічого тіла, от як: руки, ноги, уші, очі, плечі, вживається числа двійного (тільки по формі, а значінне множини).

Частіше двійного числа вживається тепер в мові українській по числівниках *два, дві, обидва, обидві*, а по аналогії з ними двійня буває і по числівниках *три, чотири*. В мові старо-славянській числівники *три, чотири* двійні по собі не вимагали, — двійня по їх повстала вже в пізнішу добу.

Отсима двома випадками і обмежується вживання двійні. В мові славянській двійного числа ще вживалось тоді, коли мова точилась про дві особи або речі. Цього випадку українська мова не знає: форм двійні для числівників

¹⁾ I. Baudouin de Courtenay, — Szkice językoznawcze, 1904, т. I, 223—224.

(verbum) вона не заховала. Проте в українській мові подібують ся випадки двійні в деяких словах, що здавна, як речі паристі, вживались в двійні, от як слова *штáні*, *двері* (однини до слів цих нема), *чобóті*.

Перше нїж перейти до форм двійні в українській мові, скажемо декільки слів про рід числівника дв а, дв і. В мові давній славянській числівник *дѣла* по родах відмінював ся так: *дѣла*, *оба* — це форма для мужеського роду, а *дѣвъ*, *обѣ* — для жіночого і середнього родів. Так само числівник дв а, об а — муж. р., а дв і, об і — жін. і сер. р. в мовах — болгарській, словінській, чеській, словацькій. Але в мовах сербо-хорватській, польській (з XVII віку) і російській *два*, *обидва* — це форма спільна і для муж. роду і для середнього, а *дві*, *обидві* — тільки роду жіночого.¹⁾ Мова вкраїнська йде за мовою давньо-славянською і розрізняє форму числівника муж. роду від середнього: *два*, *обидва* — це форма тільки муж. роду, а *дві*, *обидві* — жіночого і середнього родів. Проте вже в пізнійшу пору середній рід, під впливом мови російської (де *два* стає родом середнім вже з XIII віку) та польської, став нахилитись до роду мужеського, і деколи — правда, дуже не часто — середній рід бере форму *два*: *два* слова, *два* вікна. Форму *два*, як форму роду середнього, знаходимо здебільшого в письменстві; в фольклорних записах і в мові людській вона дуже рідка.

Тепер розглянемо форми двійні перше N. A. V. окремо по родах, потім форми D. I. і нарешті — G. L.

N. A. V. двійні роду мужеського в давній славянській мові мав кінцівку *а*, *я* для основ на *о* і кінцівку *ы* для основ на *и*: *дѣла вѣла*, *дѣла раба*, *дѣла конѣ*, *дѣла сыны*, *дѣла домѣ*.

В мовах, що дуже впливали на мову вкраїнську, двійня N. A. V. роду мужеського мала таку долю.

В мові польській N. A. V. перше кінчив ся, як і в старій славянській мові, на *а* (більше при речівниках з шелестовою піднебенного походження, менше — з твердою шелестовою);

¹⁾ V. Vondrák, Vergleichende Slavische Grammatik; Флоринський, I, 121, 313, 471; II, 159, 277, 477.

dwa grosza, dwa brateńca (XV в.), dwa miecza (XVI в.), dwa woła, і т. п. Проте вже з XIV віку форми числа mnogogo (N. A. V. з кінцівкою *ie, i, y*) почали заступати форми двійні: dwa prologi (XVI в.), obadwa narody, dwa miecze, dwa męże (XIV в.). Кінцівка двійні *a* таким чином губилась. Проте ще й тепер чути: dwa grosza, dwa garca, dwa surjerka (більше в мові людовій), поруч: dwa grosze, dwa garce, dwa surjerki і т. п. (більше в мові письменній); подибується й множина з формою двійні: *koszta, grunta, organa* і т. п.¹⁾

В мові російській здавна кінцівкою N. A. V. двійні м. р. було *a*. Але форми числа mnogogo рано почали заступати число двійне: Чудовський Новий завіт XIV в. — быста друзи (річ про дві особи).²⁾ Проте в мові російській і досі ще в повній силі живуть давні форми двійні на *a*: два стола, три ножа, чегыре моста, множина: столы, ножи, мосты.

Як відомо, ще в пору старо-славянської мови форми основ на *и* почали впливати на форми з основами на *о*. Що до мови української, то тут взяли перевагу форми з основами на *и* (от як в мові словінській, де теж збереглося багато остатків основ на *и*). Можливо, що N. A. V. двійні речивників муж. роду основ на *о* в українській мові взяв кінцівку N. A. V. речивників м. р. на *и*: замість два вовка стало — два вовки, замість два коня — два конї. Така кінцівка двійні стала однаковою з формою N. A. V. множини, що пережила таку само долю. Процес цей вже помітно з XIV-го віку: два хресты (Галицька грамота р. 1393), два городы (Іпатськ. сп. літ.)³⁾.

В теперішній українській мові N. A. V. двійні муж. роду кінчить на *и* по твердих шелестівках, на *і* по м'яких.

Подаємо приклади з фольклорних записів і літератури⁴⁾.

1) I. Baudouin de Courtenay, ст. 225, 226; 205.

2) А. Соболевський, ст. 203.

3) Соболевський, ст. 205.

4) Пояснення скорочень деяких праць, яких ми вживаємо коло прикладів:

Гр. — Б. Д. Гринченко — „Етнографічні матеріали“, т. III, Чернівці, 1899.

Гуц. — „Гуцульщина“. Написав проф. Володимир Шухевич. Третя частина. 1902.

А) Тверда кінцівка - и.

В чистому полі стоять два дуби (Харьків, *Н. н.*, 247).

Два голуби пили воду, а два колотили (*Тр.* 239).

Ой два сини оре, чотирі молоте (Ізюмськ. пов., *Н. н.*, 243).

Ой мала та Гребенючка та два сини (Криворівня, *Гуц.*, 199).

Є в удови два сини (Ушицьк. пов., *Тр.* 977).

Два яри да глибокії (Радомиський п., *Н. н.* 290; Васильківськ. п., *Тр.* 554).

Два качури вют ся (Яворів; *Гуц.* 119).

Ішли два діди (Драгоманов ¹⁾, т. IV, 248).

Два соколи медок пе (Ушицький п., *Тр.* 249).

Ой летіло два соколи (Яворів; *Гуц.* 158).

Два соколи літає (Лівий бік Дніпра, *Н. н.*, 115).

А в чистому полі два намети стоїть (Роменськ. п., *Н. н.* 450).

Два варіанти (Драгоманов, т. II, 191).

Прийшли обидва ангели в Содом (Куліш ²⁾, ст. 19).

Два голоси маю (Проскуровськ. п., *Тр.* 255).

Два роки (Драгоманов, т. II, ст. 183).

Там стояло два дубочки (Миргородськ. п., *Тр.* 298).

Де взяли ся два купчики з Польщі (Конотоп, *Н. н.* 98).

Два братики зроду (Золотоноша, *Н. н.* 249).

Два козаки шлють ся (*Тр.* 170).

Два козаки прийшло (*Тр.* 182).

Сісі два люди два розбійники (Голови, *Гуц.* т. IV, 156).

Узяв милий милу за обидва боки (Ніжинськ. п., *Тр.* 265).

Не вертають ся три брати,

По світу блукають,

И. н. — „Историческія пѣсни малорускаго народа. Вол. Антонович і М. Драгоманов. Т. I, 1878.

Н. н. — „Народныя южнорусскія пѣсни. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Кієвъ. Въ университетской типографіи“. 1854.

Тр. — „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“. Том. V, 1874 р.

У. н. — Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ“. Ч. I, Кіїв, р. 1849.

Інші джерела зазначатимуть ся поруч самих прикладів.

¹⁾ „Розвідки про українську народню словесність і письменство“, 4 т., 1899 і далі.

²⁾ „Святе письмо старого і нового завіту“, 1903, у Відні.

І три шляхи широкії

Терном заростають (Шевченко, „Ознова“, 1861 р., I, ст. 5).

За три шляхи за широкії,

За три ліси за високий (Глухів, *Н. н.*, 288).

По три смухи з барана (*И. н.* 262).

Ідуть ляхи на три шляхи (*И. н.* 135).

Ідуть лашки на три пляшки (Жабе, *Гуц.* 178).

Єсть у мене три сади зелені (Хорол, *Н. н.* 212).

Міг би йому три гради даровати (Полтавщ., *И. н.*, 209;
У. н., 33).

Да й покинув три колоси в стозі (Козелецьк. п., *Тр.* 555).

На тарільці три лини (*Тр.* 200).

Стріло вдову три бурлаки,

Да усі три гайдамаки (*Тр.* 418).

Де три терни дрібненьких,

Два байраки зелененьких,

То там спочивали три брати рідненьких (Зіньківськ. п.,
Полтавськ. губ., *Н. н.* 418).

Три степи, три річки (Гадяч, *Н. н.* 289).

Ой любив козак да три годи (Пирятин, *Н. н.* 80).

Тепер же ти, матусю, аж три гріхи маєш (Поділля, *Тр.* 722).

Ой кохались три годочки,

А розстались — три часочки (Остер, *Н. н.* 69).

Ой є в мене три коники в стані (Глухів, *Н. н.* 104).

Тікало три братики рідненькі,

Три товарищі сердешні (Лубенськ. п., Полт. г., *И. н.* 113).

Приїхали три казаки з повку (Черніг., *Н. н.* 105).

Учора з вечора три казаки прийшло (Гадяч, *Н. н.* 8).

Пішли казаки на чотирі шляхи (*У. н.* 61).

Ходив би я до дівчини по чотирі рази (Гадяч, *Н. н.* 109).

Штири волики і два коники в диглі (Ушицьк. пов., *Тр.* 232).

Ой у полі криниченька на чотирі зводи,

Любив козак дівчиноньку не чотирі годи (Гадяч, *Н. н.*
7; *Тр.* 182).

Чотирі хатнії угли (Радомисль, *Н. н.* 160).

В) Мяка кінцівка -і.

Та й срава три дні у ярині (Лубни, *Н. н.* 51).

Два дні свого сина клене-проклинає (Сосницьк. п., *Н.*
н. 417).

Писав три днѣ і три ночі (Глухов, *Н. п.* 10).

Минуло два місяцѣ (Драгоманов, т. II, ст. 185).

Ой тїкали два ледївѣ по горі садами,

А за ними два капралѣ з довгими шаблями (*Ibid.*, ст. 59).

Усип скаженої два кухлѣ (М. Старицький, „Маруся Богуславка“, 1905, ст. 16).

Ой на воді два лебедѣ днює і вочує (*Тр.* 250).

Два лебедѣ над водою (Ушицьк. п., *Тр.* 224).

Ай украв я два баранцѣ (Жабе, *Гуц.* 129).

Ой зійшли, зійшли, два місяцѣ ясних,

Та й вандрували два товариші красних (Ушицький п., *Тр.* 96).

Три конѣ воронії (Сосницьк. п., Черн. губ., *Н. п.* 377).

Заплакали два ледївѣ (Яворів, *Гуц.* 116).

Вже не три днѣ не три ночі

Веть ся пан Трясило (Кобзарь, 1907, ст. 5).

По два рублѣ скидати (Сквирський п., Київщина; Рудченко ¹⁾, 114).

Що до давньої кінцівки N. A. V. двійні *-а*, *-я* речивників основ на *о*, то вона подибуєть ся в українській мові дуже рідко — її заступила, як ми бачили, кінцівка двійні основ на *и*. Заховалась стара форма двійні на *-а*, *-я* тільки в деяких словах (звичайно, не завжди в значінні двійні): рукава, поводá, світá, ґрунтá, вўса (форма множини—вўси), вівсá, лісá, слїда, труда, годá, два сїна, два купця, три злодія, три брата.

Ця кінцівка на *-а*, *-я* в українській мові (особливо в письменній) здебільшого буває просто під впливом мови російської, де форма ця вповні зберігла ся до нашого часу. В піснях людкових цїєї кінцівки частенько вимагає рима.

П р и к л а д и.

Кохала козаченька два годá,

Сама остаю ся молода (Гадяч, *Н. п.* 47).

Ще дївчина молода...

Аж за три годá (Ушицьк. п., *Тр.* 291).

Породила два сина.

¹⁾ И. Я. Рудченко, — „Чумацкія народныя пѣсни“, Київ, 1874.

Да обидва Василя (Новгородсѣв. пов., *Тр.* 924).
 Росло, росло два цвітка (*Тр.* 302).
 Промовляють два брата словами (*И. н.* 333).
 Два коника в дишлі (Полтав., *Н. н.* 82).
 Два кума йшло (Глібов, „Основа“, 1861 р., I, 100).
 Три брата рідненьких (*У. н.* 19).
 Да три собі сина мала (*И. н.* 259).
 Три злота (Кобзарь, 1907 р. ст. 277).
 Ще два карбованця (М. Кропивницький, Твори, т. II, 6).
 Я дав тобі аж два бублика (*Ibid.*, ст. 7).
 Стояли тумани не год і не два,
 Стояли та тумани чотирі года (Чернігівщина, *Гр.* 406).
 Стояло три дома (Чернігівщина, *Гр.* 406).
 Сії три года,
 Хоть на три часа (Ушицьк. п., *Тр.* 976).
 Мала вдова та чотирі сина (Ушицьк. п., *Тр.* 985).
 І два брата нежонаті (Ушицьк. п., *Тр.* 986).
 Ой підлети під небеса,
 Зашебечи на три голоса (Вороніжськ. губ., *Тр.* 939).
 Та було править три рубля,
 Та було справить три плуга,
 Та було справить три коня,
 Та було спяхать три лана (М. Жаботин, Черкаськ.
 пов., *Тр.* 1137).
 Ой погнали чумака
 На три битії шляха (Ізюмськ. пов., Харківщина).
 А там у двора да три терема (*Гр.* 16; з паперів Лу-
 кашевича).

N. A. V. двійні речівників жіночого роду в давній
 славянській мові мали кінцівку *-ѣ* (в основах на а) та
 н (в основах на ја): *дѣѣ жєнѣ, дѣѣ овьѣ, дѣѣ зєм-*
ли, дѣѣ доуши. Ця форма N. A. V. двійні найбільше зберегла
 ся в українській мові серед інших остатків двійні; кінцівка
 цієї форми в українській мові *-і*, що походить з давнього
-ѣ: дві бабі, дві парі, дві копі, дві годині.

Форми ці були широко розповсюджені в нашім старім
 письменстві; їх знаходимо в кожній книжці, писаній про-
 стою мовою. В XVII віці і на початку XVIII форми цієї вижи-

вають досить широко, і в писаннях, напр., Галятовського часто подибуємо двійне число речівників жіночого роду з кіацівкою на *ъ* (і). Приклади з „Неба Нового“ 1665-го р.: двѣ невѣстѣ к. 121 відв., стоялы двѣ драбинѣ к. 99; з „Месії Правдивого“: двѣ натурѣ въ Христѣ к. 27, обидвѣ натурѣ к. 100, тры годинѣ к. 186, двѣ церквѣ к. 400 відв., двѣ персонѣ к. 108 відв. і т. п.

В писаннях Антонія Радивиловського ¹⁾: двѣ причинѣ („Огородок“ к. 45), двѣ шатѣ (Ог. 329), двѣ натурѣ (Ог. 146), на обѣдвѣ сторонѣ (II ред. Ог. 172), двѣ трубѣ (ibid., 182), двѣ рыбѣ („Вѣнец“, 162 відв.), три коронѣ (Ог. 1069), і т. п.

Тепер ці форми двійного числа жіночого роду широко розповсюджені по всіх закутках України, розповсюджені більше над усі форми двійні ²⁾.

1. Ось приклади з фольклорних записів.

Віамішь мене на три добі до церкви (Винницьк. пов.,
Поділле, *Тр.* т. I, 201).

Дві вербі (Вуйковичі, Тюрки; „Про говір долівський“
Верхратського, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXV, ст. 70).
У його дві гаві з рота вилетіло (Чернігівськ. п., „Изъ
устъ народа“ Грінченка, ст. 214).

Дві сірі корові (з Станиславівськ. округу, Головацький ³⁾,
т. I, 198).

Дві корові з загороди (Яворів, *Гум.* 117).

Три корогві на забачезье (*У. п.* 56).

Ой на городі дві лободі (Проскур. пов., *Тр.* 219).

Три разом біді (Немиров, Брацлавщина; Номис ⁴⁾
№ 2190).

Чотири мажі солі (з рукоп. збірн. Куліша, *Тр.* 1036).

¹⁾ М. Марковскій, — „Антоній Радивилівскій“, ст. 165.

²⁾ Тому дехто з філологів в своїх працях зазначає тільки форму двійні жіночого роду. Див., напр., Б у д д е — „Лекції по історії рускаго языка“, 1907 р., ст. 200.

³⁾ „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Головацкимъ“, Москва, 1878 р.

⁴⁾ „Українські приказки, прислів'я и таке инше“, 1864 р.

Я дав би дві зімі за одно літо (Київщина, Номис 656 ;
„Зап. о Южн. Руси“ I, 148).

Розлетімо ся по горах та й по долині,
Роскраємо серце на дві половинї (Галичина, *Тр.* 856).
Роскраяли мое серце на дві половинї (Проскур. п., По-
ділле, *Тр.* 249, 256).

Любив же я дві дівчинї (*Ibid.*, 249).

Плачуть дві дівчинї (Задурьик, Ворохта, *Гуц.* 172, 221).

Три дівчинї (Дубенський п., Волинь).

Аж там дві калинї стоять у долині (Z. Pauli, II, 72 ;
Головацький, III, 75 ; Рудченко, Чумацькі п., 221).

А в долині дві калинї (Козелецький п., Черніг. губ.,
Тр. 526).

Там у лузі при долині

Колихала дівчина дві дитинї (Волинська губ., *Тр.* 354).

Ой у лузі на калині

Там дівчина колихала дві дитинї (Канївськ. п., *Тр.* 268 ¹).

А на моїй голові штири крушинї (Поділле, *Тр.* 585).

Та билась орда три двї й три годинї (Полтава, *Тр.* 957).

Писав два двї й дві годинї,

Поки списав дві бровинї (з паперів Горленка, *Тр.* 243).

Дві стївї (Вуйковачі, Торки ; „Про говор долівський“,
„Зап. Укр. Наук. Тов.“ т. XXXV, ст. 70).

І дві сестрі холостії (Ушицьк. п., *Тр.* 986).

Виїж трави дві косарї (Максимович ²), ст. 8).

Чотирі парї волів (М. Сміла, „Записки о Южн. Руси“
Куліша, т. I, 144).

Да на тобі, мила, аж три копї грошей (*Тр.* 517).

Мало - мало не три тисячі (У. н. 58).

Ой устав, устав, три свічі зукав (И. н. 6).

Дві душі згубила (Ново-Ушицьк. п., Поділле, *Тр.* 355).

Ой у полі три тополї (*Тр.* 329).

Побило мене в полі три недолї (Харьківська губ.,
И. н. 110).

Рають йому дві дівцї (Ушицький п., *Тр.* 35).

А в вдовиці дві світлицї (Волинь, *Тр.* 423).

¹) Редакторів (Грінченків) титул цієї пісні: „Дви дивчины“.

²) „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичем“, Москва, 1827.

2. Приклади з літератури.

Держить дві корові („Пропаші“ Н.-Левицьк., 1908, ст. 5).

Дві корові паслись на леваді (ibid., 68, 18).

Дві гіпотезі для пояснення світа (Павлик ¹⁾, 100).

Дві причині довели до злуки (ibid., ст. 32).

На руках кістлявих дві дитині носить (П. Кузьменко,
„Основа“ 1861 р., II, 41).

До боку присилені 4 струні (Гуц. 69).

Дві козацькі марі (Куліш, Твори, 1908, т. I, 319).

Дві панські марі (Ibid., ст. 323).

Має три парі волів („Пропаші“, ст. 18).

Дві корові пасе ся в лісі (Смаль-Стоцький, Граматика,
1893, ст. 77).

В тім селі було чотири церкви (Ibid., ст. 143).

Розрізняємо три відміні (Ibid., ст. 120).

Дві дитині, дві дівчині добрих (Ibid., ст. 146).

Дві риби, дві зімі, дві хаті, три біді (Є. Тимченко, Гра-
матика, ст. 110).

Дві відміні (А.Кримський, Грамматика, т. II, вип. 1, ст. 33).

Три годині (Соболевський, „Лекції“, 205).

Дві корові, три годині (Залозний, Граматика, ст. 24).

Дві панні, дві громаді, дві бабі (Охримович, ²⁾ ст. 29).

Штире бабі (Буковина, Е. Огоновський ³⁾, ст. 156).

3. Наші записи.

В містечку Брусилові, Радомиського п. на Київщині й по сусідніх селах нам довело ся записати такі приклади з двійнею речівників жіночого роду. Мав я дві десятині землі. Осталось у батька дві сироті. Дві дитині втопились. Три ямі викопано. Приїхало аж штири хурі. Дві насіннині, рані, горі (горі), сестрі, голові, бабі, хаті, латі, біді, душі, речі, печі.

В селі Дубрівці, Радомиського повіту, записано: дві корові, дві сокірі, дві липі, дві голові.

Село Високе, Радомиськ. п.: за три рублі штири підводі (хурі).

¹⁾ „Історія боротьби між релігією і наукою“, переклад Павлика.

²⁾ „Про наголос в українсько-руській мові“, „Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XXXIII.

³⁾ „Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache“, 1880

С. Морозівка, Радом. п.: пошив дві парі чобіт.

З міст. Червоної, Житомирського повіту, записано: сиділо дві бабі. Зносив чобіт дві парі. Дві дівчині, дві корові, макитрі, дві ямі.

З с. Грузького, Київського повіту: дві парі вінчалось. Дві копі нажала. Дві дівчині (і дві дівчат). Дві корові.

З с. Лемишівки, Пирятинського повіту, записали: дві десятині поля. Три корові пасло ся. Дві брові. Дві дівчині (і дві дівчат). Дві корові.

В мові давній славянській, як відомо, коли речівник жіночого роду основ на а кінчив ся на горлові шелестівки г, к, х, то вони в N. A. V. двійні переходили в сичучі шелестівки: г — в з, к — в ц, х — в с: дзкѣ нозѣ, дзкѣ ржцѣ, дзкѣ моугѣ. В українській мові цей саме процес ще широко розповсюджений як в мові людській, так і в письмений: дві нозі, дві руки, дві мусі.

Ось приклади з фольклорних записів і літератури.

А. Шелестова (consonans) г.

Я маю дві нозі, ринка має три нозі (Тр. т. II, ст. 497).
Дві нозі (Хотинець, Верхратський — „Про говор долівський“).

Дві нозі (Будде, „Лекції“, 1907, ст. 200).

На обидві нозі (М. Левицький, „Літ. Наук. Вістн.“, 1909, кн. VIII, ст. 246).

На козаку бідному летязі

Три сиромязі (Сосницьк. п., Черніг. губ., Н. п. 377).

Три сіромязі (Богодухівськ. п. Харківськ. губ., „Записки о Южн. Р.“, I, 200).

Три симирязі лихий (Лубенськ. пов., Полтавщина, ibid. ст. 15).

Є три дорозі на тім морі („Етнограф. збірн. Наук. Тов. ім. Шевч.“, I, 17).

Будь мі щасливий на три дорозі,

На три дорозі, та у три землі (И. п. 6).

Три дорозі (Будде, — „Лекції“, ст. 200).

Сиділи там три небозі (Угорщина; Де-Воллан¹⁾, ст. 224).

¹⁾ „Угро-русскія народныя пѣсни. Собранны д. чл. Г. А. Де-Волланомъ“, СПб., 1884.

В. Шелестова н.

Дві руки (*Тр.* т. VII, програма).

В полонияку дві доріжці,

З полонияки одна (Криворівня, *Гуц.* 111).

Усукав собі лишень три свічки (Брустури, *Гуц.* IV, 17).

Ой два вінці на стінці (*Гуц.* 38).

Ми ходили до церкви

Побачити дві голови (*Гуц.* 47).

Мінив (обіцяв) дідик дві корови (*Гуц.* 58).

Мінив дядик дві корів (*Коломія, од Гуцулів; Головацький, I, 198*).

Великий дар, дві-три служени (*Гуц.* IV, 72).

На правій ручці носить три труби.

Лічить віви на три струни (*Криворівня, Гуц.* IV, 88).

Ой ходив, ходив, три труби носив,

Ой три трубочи та в правій руці (*Ясенів гор. Гуц.* IV).

Винесла вона дві скляни вина (*Головацький, т. I, 186*).

Дві яблука дала (*ibid.*, 69),

Оре він поле на три ниви (*Криворівня, Гуц.*, IV, 100).

Ой привіз мені три радосточи (*Брустури, ibid, 104*).

Шила-вишила три ширенови (*Тюдів, ibid.*, 109).

Дві чейи, руки, груши (*Малковичі, Хотинець, I. Верх-ратський¹, ст. 70*).

У Ходжі було дві доньки (*Драгоманов, т. I, 233*).

Дві хорватські кази (*ibid, II, 21*).

Дві дівки (*Охримович², ст. 29*).

Дві му дівки на колінах (*Писання Федьковича, 1902 р., т. I*).

Дві-три капи (*капка, ibid.*, ст. 92).

У хаті дві жінки, що пишуть писанки (*Гуц.* IV, 218).

Дві качи (*граматика Могильницького*).

Дві груши (*Огоновський, „Studien“, ст. 156*).

Дві тріси (*Грамматика Смаль-Стоцького, 1893 р., ст. 18*).

Дві книжки, обидві оці (*А. Кримський, Грамматика, т. II, вип. 1-й, ст. 34*).

С. Шелестова х.

Прикладів на відмінювання *х* в *с* дуже обмаль.

Чотирі мусі (*Тимченко, Українська грамматика, ст. 100*).

¹) „Про говор долівський“, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXV.

²) „Про наголос в українській мові“, „Зап. Укр. Наук. Тов.“ т. XXXIII, ст. 29.

2. Наші записи.

З м. Брусилова, на Київщині: Посварилося дві небозі. Видав старшина дві бомазі. Обидві нозі обірвало. Взяв сокіру в дві руки

З с. Дубрівки: на дві нозі окривів.

З м. Червоної, Житомирського повіту: дві нозі, дві руки, дві оці.

Речівники жіночого роду основ на і в N. A. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку и: *дзѣѣ пѣти, дзѣѣ когти, дзѣѣ рѣчи, дзѣѣ памати, чѣсти, частѣ* і т. и. В українській мові ця кінцівка и перейшла в и (ы): *дві памати, дві частѣ*; але по шелестових *ж, ч, ш* (а також по *ць, ль*) пишуть не и, а і: *дві речі дві ночі* ¹⁾. Проте діалектологічно і в останньому випадкові буває кінцівка и, як і в першому буває і: *дві печи, дві осені*.

Ось приклади на двійню основ на і речівників жіночого роду.

Та привіз мені три даруночки,

Три даруночки та й три радости (Ясенів. гор, *Гуц.* IV, 115).

У тому саду три користи (Чернігов, *Н. н.* 340).

Козацькі суда на три частѣ розбивало (Сосницький п., *Н. н.* 989).

Був я на місті, чув я три вісті (Овруч, Волинь, *Н. н.* 157).

Козацькі суда на три частѣ розбиває (Пирятинськ. п., *И. н.* 197).

Ручки й ніжки на три частѣ (*Тр.* 346).

А вдовиченька на три частѣ рубають (Борисполь, Переяславськ. пов., *Тр.* 1079).

А три користи за три радости (Черніг. п., *Гр.* 38).

Речівники середнього роду в N. A. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку ѣ (основи на о) та и (основи на ю), цеб то таку само, як і в основах на а, *ја* речівників жіночого роду: *дзѣѣ лѣтъѣ, дзѣѣ поли, дзѣѣ сѣтъѣ*

¹⁾ Тимченко, — Українська грамати́ка, ст. 115.

(*двісті, сто* — речівник сер. роду). В українській мові цьому випадкови маємо кінцівку і: *дві літї, дві полї, дві слові* ¹⁾,

Горлова шелестівка г, к, х в Н. А. V. двійні речівників сер. роду в славянській мові переходила в з, ц, с: *дзкѣ изѣ* (іго), *дзкѣ оцѣ* (очи), *дзкѣ оугѣ* (оухо). В мові українській, хоч і не часто, маємо той само результат: *дві оцї* (очі), *дві усї*.

П р и к л а д и.

Випий води дві озери (Максимович ²⁾, ст. 8).

На сто рублів навіряє,

А на *двісті* прищитає (Тр. 1034).

Ми в церкві бували,

Три диві відали (Канівськ. п., Гр. 497).

Летіла ластівка через три полї (Новгор.-Сіверськ. п., Гр. 64).

Приїхало три-царі, три царі,

Нарікало три слові, три слові (Гр. 31).

Мила потопаля, три слові сказала (Ніжинськ. п., Гр. 265).

Лише дайте зговорити три слові до дівки (Ясенів гор. Гуц. 208).

Кохала козаченька дві літї,

Сама застаю ся у світі (Гадяч, Полтавськ. г., Н. н. 47).

В світі три літї боліти (Земля Чорноморських козаків, Н. н.)

Три літї (Номис, 47).

Буде сього добра в три колівї (Київ; Номис, № 7663).

Ой гуляю дві літечки (Борзенськ. пов., Гр. 71).

Дві тілї, дві озери, дві яблони (См.-Стоцький, 98).

Дві дереві, дві відрі (Тимченко, Граматика, ст. 107).

Дві оцї (Тр. VII. 481, 531; Тимченко, 107).

Великий дар — дві-три селонпї (селонько; Гуц. IV, 98).

Дві вусї (вухо, ухо; Тр. VII, 481).

Дві яблуцї (Хорольський п.; Тимченко, 107).

Дві ябиї, три ябиї, дві пюрі, дві простиралї (Вуйковичі, Святое, Заміхів; Ів. Верхратський, „Про говор долівський“, ст. 70).

¹⁾ П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, 1898, ст. 67), зазначаючи останки двійні, каже, що залишилось „даже“ (?) дві слові.

²⁾ „Украинскія народныя пѣсни“, 1827.

Н а ш і з а п и с и.

В м. Брусилові, Радомиського пов., ми записали такі приклади: Бери дві веслї. Дві полї заорано. Спіткало дві гóрі (горе) разом. У хаті штири вікнї. Дві дереві зломало. Як би я мав дві серцї. Прибігло з поля дві ягнятї. Одморозив собі обидві вусї. Дві колесї знайшов. Три пасмі ниток купила. Заробила собі дві платечки.

В с. Дубрівці, Радомиськ. п.: дві відрі, обидві пірі, дві слові.

З с. Грузького, Київськ. п.: дві селї, три озері, штири вікнї.

З м. Червоної, Житомирського п.: дві ярмі, дві стегнї, дві полї, дві вікнї.

З с. Лемишівки, Пирятинського пов.: дві селї згоріло. Дві полї звівчило. Дві вікнї у садок.

Двійне число речівників деколи подибуємо і без числівників; речівники ці — паристі члени людського тіла, як от ноги, руки, очі: *нозї, руцї, оцї* (очи) (наголос множини). Слова ці і по всіх сучасних славянських мовах теж мають форму двійні навіть тоді, коли б ми чекали числа багатьох.

В старій мові було теж саме: Богъ вдалъ есть въ роуцѣ наши (Лаврентевськ. спис. літоп.).

П р и к л а д и.

Були мої *нозї* в неї на порозї (Ушицький п., Тр. 224).

Доженете у Прилуцї,

Не вяжіте Касї *руцї* (Полтавщина, Тр. 910).

Простирай же *руцї*, котрі Бога носили (Борисполь, Переяславськ. п., Тр. I, 168.)

Не дивітесь моїй муцї,

Веріть хрест у *руцї* (Канївськ. п., Тр. 151).

Нехай мої *руцї* поїдять гадюцї (Зиньківськ. пов., Тр. 266).

Складїм *руцї* (А. Кримський, Граматика, т. II, вип. I, ст. 33).

Позад *руцї* звязали (I, 139).

Числівники складові, коли кінчать ся на *два, дві, три, чотири*, вимагають по собі теж форми двійні (звичайно, з

1) В українській дитячій мові завше *нозї, руцї*, але від слів *нозя, руця*.

значінням множини): 22 десятині, 34 букві, 32 вікні, 103 пірї.

Були пятьдесять чотирі годи у неволї (Полтавщина, *И. п.* 218; *У. п.* 44).

Двайцять три корові, сто сорок два роки (См.-Стоцький, ст. 145).

Коли підметом (subjectum) в реченні буде речівник числа двійного, то присудок (praedicatum) в давній славянській мові був теж у числі двійному; мова українська вже не знає двійні від часівників (verbum), і в такому випадкові в ній присудок кладеться в числі одиничному, а не мномому: дві дівчині *співає*, два чоловіка *йде*, три корові *стоїть*, *прийде* дві панні. Коли ж присудок часу минулого, то він кладеться в 3-ій особі роду середнього, числа одиничного: дві дівчині *співало*, *приїхало* три панні (В українській мові взагалі коли підметом є числівник з речівником, то присудок кладеться в одинні).

Приклади.

Два намети *стоїть* (Роменськ. п., *Н. п.* 450).

Два соколи медок *не* (Ушицьк. п., *Тр.* 249).

Два соколи *літає* (*Н. п.* 115).

Дві корові *пасе* ся в лісі (См.-Стоцький, Граматика, ст. 77).

Там *стоїть* три тополі (*ibid.*, 143).

Приходить два старці (*ibid.*).

Є три дорозі на тім морі („Етногр. збірн.“, I, 17).

Виросте з тебе три зілини (Конотоп., *Н. п.* 310).

Три пригодоньки *буде* (Пирятинськ. п., *Н. п.* 89).

У Ходжі *було* дві доньці (Драгоманов, I, 233).

У його дві гаві з рота *вилетіло* (Чернігівськ. п., „Изъ усть народа“, 214).

Побило мене в полі три недолі (Харківська губ., *И. п.* 110).

Заскочило тільки два зерняточка (О. Стороженко, Оповідання, 1897, ст. 13).

Там *стояло* два дубочки (Миргородськ. п., *Тр.* 298).

Два козаки *прийшло* (*Тр.* 182).

Такі головні з'явища двійного числа речівників в формі N. A. V. в українській мові. Заховалось двійне число, як бачимо, досить широко і чисто.

Проте двійне число вже здавна почало губити свою правильну, відповідну давній славянській мові форму і стало міняти її на форму числа багатьох: замість дві *баби* з'явилась нова форма—дві *баби*, зам. дві *селі*—два *села*. Звичайно, лишилась тільки форма двійні, значінне ж загубилось давно і замість нього з'явилося значінне числа багатьох. Процес цей заміни відбувався як через аналогію з числом багатьох, так і особливо через вплив мови російської та польської, де форми множини давно вже заступили форми двійні¹⁾.

Розгляньмо цю заміну числа двійного числом багатьох окремо по родах—жіночому та середньому. Про мужеський рід ми писали вище: там давню кінцівку *а* (основ на *о*) заступила кінцівка *и* (=у) двійні основ на *и*: зам. два *вовка* стало два *вовки*. Впливало тут, певне, на таку заміну і число багатьох, де кінцівкою *Н*. було теж *и*. Двійний вплив повів до того, що давня кінцівка двійні *а* рідко подибуєть ся в мові українській.

В мовах, що мали великий вплив на мову українську—польській та російській, доля *Н. А. V*. двійні жіночого роду була такою.

В мові польській *Н. А. V*. двійні кінчив ся на *ie, e, i*: *dwie babce, obie strony, dwie rybki, dwie niedzieli, dwie kanwi*, і т. п. Але з часом, вже з XVI-го віку, і тут форми числа багатьох (з кінцівкою *ie* по м'яких шепелюваних і *y* по твердих) почали заступати двійню: *obie strony, dwie góry*.

В мові російській теж здавна загубились форми двійні жіночого роду, їх заступила форма Genetivus'a однини (по аналогії з формами двійні роду мужеського, де кінцівка двійні *а* була однаковою з кінцівкою однини): *двѣ чары* (дучи́вниця Івана Калити), *вземъ двѣ рыбы, двѣ паты* (Еванг.

1) Смаль-Стоцький в своїй граматиці (ст. 77) навіть каже: „Уживання двійні не є доконечне; можна замість неї уживати також множини“.

А. Кримський („Украинская грамматика“, 1907, т. II, вып. 1-й, ст. 33) каже теж саме: „Двойственное число, въ качествѣ сознательнаго своупотребленія, свойственно только именамъ рода женскаго и средняго, при чемъ его употребленіе не обязательно; такъ, вмѣсто „обидвѣ оцѣ“ всегда можно употребить выраженіе: „обидва оца“, т. е. число единственное въ роли множественнаго; вмѣсто „двѣ книжцѣ“ свободно говорится и „двѣ книжки“, вмѣсто „складѣмъ руки“ (=сложимте руки) можно употребить и множ. число „складѣмъ руки“ и т. д.“.

р. 1355). Проте ще в XIV віці читаємо: двѣ телѣзѣ (Стихи-
рар р. 1380) ¹⁾.

Що до мови української, то тут речівники *жіночого роду* теж здавна вже почали губити свою форму, замінюючи її на форму числа mnogogo: замість дві корови з'явилась нова форма — дві корови, зам. дві дівчинѣ — дві дівчини, зам. дві ямі — дві ями, і т. и. Причиною цієї заміни були — з одного боку вплив форм числа mnogogo, з другого — вплив мови російської та польської. Вже в XVII віці, у Іоанкія Галатовського, читаємо частенько: двѣ натурѣ, двѣ персонѣ замість дві натурѣ, дві персонѣ.

Приклади з фольклорних записів та літератури.

Ісправ мені три труби (У. н. 96).

А три верби схилили ся (Глібов, „Основа“, 1861 р., I, 98).

Чотири воли, чотири корови,

За твое біле личко, за чорні брови. (Тр. 85).

Мені дала дві корови (Проскур. п., Гр. 402).

Поставлю вартоньку

На всі чотири брами (Ушицьк. повіт, Тр. 64).

Горе тому козаченьку,

Що дві дівчини кохає (Тр. 196).

І поставив важну хату на дві половини (Стороженко,
„Основа“, 1861 р., II, 39).

Виросте з тебе три зіливи (Конотоп, Н. н. 310).

Виїв трави три долини (Ушицьк. пов., Тр. 43).

Проведу я свою матінку

За дві гори та високий (Радомисль, Н. н. 290).

Козаченько за дівчину та три копи дав (Гадяч, Н. н. 317).

За три копи звінчав у будень (Шевченко, „Основа“
1861, II, 4).

Мали тато дві кози (Ушицьк. п.; Тр. 1156).

Печені разної три хури (Котляревський, „Собраніє со-
чиненій“, Полтава, 1896, ст. 174).

Чи розломим три жорови (Кобзарь, 1907, ст. 193).

І три пани і баронство (Ibid., ст. 198).

Три ворони (Ibid., ст. 227).

Неваче три сестри старі (228).

¹⁾ Соболевскій, „Лекції“, ст. 204—205.

Тоді б разом дві руїни (231).

Аж три пари на radoшax

Кумів назбірала (224) ¹⁾.

Не дві голови у мене (М. Левицький, Оповідання, 1907,
ст. 183).

Ось тут на Сташевського аж дві жалоби (Ibid., ст. 187).

Три пальми („Українськимъ дітямъ“, переклади Олени
Пчілки, 1882, ст. 10).

Обнявшись мов би дві сестри (Ibid., ст. 13).

Спав я дві хвилини (М. Коцюбинський, „Літ. Наук.
Вістн.“, 1909, VIII, 200).

Мені видко обидві фігури (Ibid., 204).

Вплив числа многото і мови російської та польської виявив ся і в тому, що горлові шелестівки *з, к, х* перестали мінятись на *з, ц, с*. Процес цей почав ся здавна в мові українській, а тепер широко розповсюджений як в мові письменній, так і в живій людській мові ²⁾. У Галатовського: двѣ науки („Месія“, к. 86), але поруч — двѣ науцѣ (к. 86).

Ось приклади з фольклорних записів і літератури.
Оце тобі, козаченьку, три дороги вкупі (Роменськ. п.,
Н. н. 452).

Ой у полі, в полі три дороги (Золотоношськ. п., Н. н. 364).

А дві дороги ще й широкі (Васильк. п., Тр. 554).

Шгири рази штири слуги за мнов посидала (Бервінкова, Гуц. 188).

Три дочки в кімнаті (Глухів, Н. н. 238).

По дві чарки в руки (Борзеньск. п., Н. н. 326).

Дві квіточки да зростуть ся (Радомисль, Н. н. 40).

Три пригодоньки буде (Парятинськ. п., Н. н. 89).

Штири річки пробрила (Жабе, Гуц. 128).

Ой у полі дві доріжки різно (Миргородськ. п., Тр. 151).

В купалочки три дочки (Шклов, Н. н. 311).

¹⁾ В творах Т. Шевченка взагалі не помітно знання двійни, хоч на батьківщині поетовій форма ця існує.

²⁾ Є. Тимченко („Українська граматика“, ст. 110) форми з незмінними горловими вважає за частіші, ніж форми *з, ц, с*. С. Смаль-Стоцький („Руска граматика“ 1893, ст. 92, 97) вимагає цієї міни без винятку.

Бери три світилки, дві свашки (Лубн., *Н. н.* 165).
 Як сніг, три пташечки летіли (Кобзарь, 1907 р., ст. 222).
 Дві підставки, дошки, каблучки („Святе Письмо“, ст. 92,
 Куліш).

Співають дві свахи (Овруч, *Н. н.* 208).

Ог бачу дві сохи („Пропаші“ Нечуя-Левицького, ст. 43,
 двічі).

Доля *N. A. V.* двійні роду середнього в мові польській та російській була такою.

N. A. V. двійні роду середнього в мові польській кінчив ся на *ie* (по твердій шелестовій) та *i* (по шелестовій піднебенного походження): *dwie ście*, *dwie lecie*, *dwie poli*, *dwie slowie*. Проте форми множини давно почали заступати двійню: *dwie wojska*, *dwie miasta* (XVI в.), *dwie ucha*, *dwie drzewa*, *obie wojska*, *obie slowa*. Як і в мові славянській, числівником сер. роду було *dwie*, *obie*; але вже з XVII віку числівник *dwa*, *oba* стає родом середнім: *oba wojska*. Тут було дві аналогії: двійня роду муж. і множина роду середнього ¹⁾. Проте в людській польській мові для середнього роду уживається числівника *dwie*: *dwie lecie*.

В мові російській форми двійні роду середнього в *N. A. V.* здавна вже стали однаковими з формами роду мужеського, цеб то замість *ь* почали кінчитись на *a* (вже з XIII віку): Духівниця новгородця Климента XIII в.: даю два села; Пролог 1356 р.: обрѣтохъ 2 слова; Єв. 1399 р.: два ока имущю. Проте ще в XIV віці читаємо: двѣ селѣ (духівниця Івана Калити); а форми—двѣсти (=двѣ стѣ), колѣни, плечи існують ще й тепер ²⁾.

Що до мови української, то тут речівники середнього роду, як ми бачили, мають в двійні *N. A. V.* кінцівку *i* (= *ь*): дві слові, три літі, штири вікні. Проте подибують ся в *N. A. V.* форми числа многого замість форм двійні, цеб-то кінцівка *a* замість кінцівки *i*. По числівнику *два* цієї форми з кінцівкою на *a* в фольклорі сливе й не знаходимо, — вони частійше по числівниках *три*, *штири*.

Процес заміни двійні числом многим р. сер. почав ся давно; в XVII віці він вже досить помітний у тогочасних

¹⁾ I. Baudouin de Courtenay — „Szkice“, 227—229.

²⁾ Соболевскій, — „Лекція“, ст. 205.

письменників; проте середній рід числівника тоді був ще *дві* (*двѣ*), а не *два*: *двѣ* имена („Месія“ Ґалятовського, к. 105 відв., *двѣ* слова (*ibid.*), *двѣ* мѣста (Радивиловський, Огор. к. 1004). Таку форму (сер. рід числівника *дві* і множина на а замість двійні) поширено в Галичині: *дві* колеса, *дві* яйця, *дві* серденька¹⁾; *дві* щенята, *дві* серця, *дві* відра, *дві* села²⁾. Лише деколи знаходимо форми, де замість числівника сер. р. *дві* ужито числівник р. муж. *два*, а проте речівник при тому лишається у двійні роду середнього: *два* слові, *два* полі, *два* літї.

Ось приклади з фольклору і літератури.

Ой у полі три дерева різно (Переяславськ п., *Тр.* 715).

Як потопала, три слова сказала (Волинь, *Тр.* 202).

Ой три літа, три неділі (*И. н.* 270).

Ой дано ж йому та три селечка (*И. н.* 49).

Ой всадив же он три села з людьми (Галичина, *И. н.*, 33).

Тричі виринав, три слова сказав (Сумський п., *Гр.* 279).

Звила собі гніздечко, знесла пава три яечка (Новгор.

Сів. пов., *Гр.* 112).

Заскочило тільки два зерняточка („Українськи оповідання“ О. Стороженка, 1897, ст. 13).

Пішли козаки на чотири поля (*У. н.* 56, 57).

Три пісьмечка (Звенигородськ. п., *Н. н.* 342).

Дивився я в обидва ока (М. Кропивницький, II, ст. 7).

Як бачили ми вище, присудок (*praedicatum*) кладеться в числі одиничному, коли підмет (*subjectum*) стоїть в числі двійному. Проте вплив числа багатьох (і мови російської) досить виразно виявився й тут, і ми частенько подібуємо речення, де присудок - часівник (*verbum*) при підметі двійні стоїть в числі багатьом; це, певне, тому, що *N.* двійні адебільшого двійня тільки по формі, а по значінню — множина.

¹⁾ Іван Верхратський: „Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів“. („Записки Укр. Наук. Тсв. ім. Шевченка“ т. XXVIII. ст. 70).

²⁾ „Етнографічні матеріали з Угорської Русі“, зібрав В. Гнатюк („Етн. Збірн.“, т. XXV, ст. XVII). Про звичайну форму *дві* сер. р. тут автор пише: „Сюди (не той рід, який треба) належить зачислити також форму числівника *два*, прикладану в жіночій роді до іменників не жіночого (але середнього) роду: *дві* відра, *два* села. Яким впливом пояснити ці форми, не знаю“...

Приклади.

А три вербі *схилили* ся,

Мов журять ся вони (Глібов).

Плачуть дві дівчині (Задур'як, Ворохта, *Гуц.* 172, 221).

Аж там дві калині *стоять* у долині (Головацький, III, 75).

Дві корові *паслись* на леваді (Нечуй - Левицький, „Пропащі“, ст. 68).

Дві причині *довели* (Павлик, „Історія боротьби“, ст. 32).

Сиділи там три небозі (Угорщина, де-Воллан, ст. 224).

Дві квіточки *да зростуть* ся (Радомисль, *Н. п.* 140).

Як сніг, три пташечки *летіли* (Кобзарь, 1907, ст. 222).

Співають дві свахи (Овруч., *Н. п.* 208).

В чистому полі *стоять* два дуби (Харьков, *Н. п.* 247).

Два качури *вють* ся (Яворів, *Гуц.* 119).

Ішли два діди (Драгоманов, т. IV, 248).

Ой *летіли* два соколи (Яворів, *Гуц.* 158).

Прийшли обидва ангели в Содом („Святе Письмо“, 19).

Де *взяли* ся два купчики (Ковотоц, *Н. п.* 98).

Два козаки *шлють* ся (*Тр.* 170).

Як бачимо, форму двійні в речівниках по числівниках *два, дві, обидва, обидві* вже часто заступає число многе, особливо в речівниках роду жіночого і потім деколи роду середнього. Проте форма *Н. А. V.* двійні ще крепко держить ся в мові людській і подибуєть ся сливе по всій Україні.

Форма двійні речівників мало відома українським письменникам, переважно письменникам тим, що на літературне поле вийшли останнього часу. Суспільство українське, довго пробувавши під впливом російським та одержуючи освіту мовою російською, звичайно, не може знати і заховувати хоч і притаманних, але дрібних форм української мови. От чому в сьогочасній українській письменній мові сливе що й не знайдемо форм двійні — їх заступили форми числа многого; пишуть *дві вистави, дві корови, дві ями, два поля замість* — *дві виставі, корові, ямі, дві полі*. Але що до кращих знавців української мови, що до видатніших українських письменників, то форми двійні вони завжди вживають в своїх творах і форми множини замість двійні у їх сливе що й не знайдете.

В фольклорних записах мови людової часто подибуємо форми множини замість двійні. Але треба сказати, що записи ці у нас не завжди робились науково і до збірників попало багато матеріалу людей сторонніх, мало свідомих мови української. В збірниках фольклорних друкувалось часто все, що присилалось, а як той матеріал збирався, як записувався, на те не зверталось потрібної уваги. От тому розумно, що така людині сторонній мало помітна форма, як двійня, могла не впасти в вічі записувачів і до фольклорних збірників увійшла вже в формі числа багатьох.

Деякі з цих помилок легко кидають ся в вічі, бо в їх форма множини не римується, тоді як форма двійні відповідала б тут римі. Ось цьому приклади.

Ой мав же він три кози,

Продав же він на торзі (Ушицьк. пов., *Тр.* 1146).

Сидів когут на шопі,

Навіс яець три копи (Ушицьк. п., *Тр.* 1160).

Чотирі манірки (треба б манірці),

Періг на тарільці (*Тр.* 1160).

Любив же я три літи,

А тепер сам живу в світі (Ушицький п., *Тр.* 74).

Кохав дівчину три літи,

А тепер остаюсь на світі (*Тр.* 261).

Ой маю ж я жінку в далекій країні,

Краєть ся серденько на дві половини (Ушицьк. п.,
Тр. 47).

Єден милий на Україні,

Розірвали мое серце на дві половини (Волинськ. г.,
Тр. 308).

На козаку нетязі три сиромязи (Харківщина, *Тр.* 934).

На чотирі сторони, по чотирі москалі (Миргород. *Тр.*
670).

Приїхали два козака — обидва однакі (*Тр.* 103).

Гей, мала я три журби

Та на своїй голові (Ушицьк. пов., *Тр.* 1092).

По нашому три рублі,

Купила вона три поля (Сумський п., *Тр.* 87).

Хоч двійне число речівників деколи і набуває собі закінчення числа многого, проте воно має ще одну ознаку, яка показує, що це не множина, а двійня. Ознака ця—на́голос (акцент).

В числі двійному речівників роду жіночого та середнього, почасти мужеського N. A. V. двійні часто відрізняють від N. A. V. множини своїм наголосом ¹⁾. Тут буває три випадки.

I. Коли в однині слово має наголос на пні, воно має його на пні в двійні, а в множині — на кінцівці.

Ось приклади.

<i>Двійня.</i>	<i>Множина.</i>
Дві ба́бі	всі ба́бі.
„ ха́ті	„ хати́.
„ жі́нці	„ жінокі́.
„ па́нні	„ панні́.
„ ді́вці	„ дівокі́.
„ ла́стівки	„ ластівкі́.
„ сло́ві	„ слова́.
„ по́лі	„ поля́.
„ се́рці	„ серця́.
Два бра́ти	„ брати́.
„ во́зи	„ вози́.
„ па́рубки	„ парубкі́.
„ го́луби	„ голуби́.
„ пта́хи	„ птахі́.
„ сва́ти	„ свати́.
„ во́вки	„ вовкі́.
„ ду́би	„ дуби́.

II. Коли в однині слово має наголос на кінцівці (здебільшого жіноч. та сер. р.), то в N. A. V. двійні наголос зостається на тім же місці, а в N. A. V. множини він переходить на пень.

<i>Двійня.</i>	<i>Множина.</i>
Дві верба́	всі ве́рби.
„ но́зі	„ но́ги.

¹⁾ Д-р. Володимир Охримович: „Про наголос в українсько-руській мові“ („Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIII. ст. 28 — 29).

„ голóві	„ гóлови.
„ душі	„ дúші.
„ руці	„ рúки.
„ стіні	„ стíни.
„ землі	„ зéмлі.
„ вікні	„ ві́кна.
„ пірі	„ пі́ра (пе́ра).

III. Нарешті, є випадки (здебільшого жі́н. та муж. р.), коли ноголос двійні не відрізняється від наголосу множини.

<i>Двійня.</i>	<i>Множина.</i>
Дві дорóві	всі дорóги.
„ рі́бі	„ рі́би.
„ громад́і	„ громад́и.
Два зу́би	„ зу́би.
„ го́сті	„ го́сті.
„ корол́і	„ корол́і.
„ гріхі́	„ гріхі́.

Наголос двійні, таким чином, здебільшого одрізняється від наголосу множини, і він завжди, як бачимо, однаковий з наголосом генетиву однини.

Ось деякі приклади наголосу речівників N. A. V. двійні.

Ой дає мені Іванко та тоті *два ле́ви*,
Та шоби я відповіла тому Васи́леви (*Гуц.* 111).
Мали тато *дві коз́і*¹⁾,
Татко *ко́зи* продали (*Тр.* 1156).
Розвивайся, сухий дубе,
На *чотири* *лі́сти*,
Любив козак *три* *ді́вчині*¹⁾,
Не мав з їх *користи* (*Тр.* 168; *Н. п.* 108).
Штири *лі́сти* евангелісти (*Тр.* 1080).
А *дві вербі́*¹⁾ *схилили* ся (Глі́бов).
А в городі *ве́рби* *гнуть* ся (*Тр.* 1119).
Ой на горі *два* *дубки*,
Схилили ся до *купки* (*Гуц.* 163).
При́хали *три* *коза́ки*,

¹⁾ В матеріалах, звідки виписали: дві кози, три дівчини, дві верби.

Та всі три однакі („Старосвѣтскій бандуриста“, 1860,
ст. 91).

Коло млина, коло броду

Два гдлуби пили воду (Тр. 1087).

Запряжу чотири вдіи, да пойду орати,

Запряжу чотири коні, коні вороні (Тр. 362).

З початку 70-х років минулого століття відомий етнограф П. Чубинський доручив етнографови Новицькому скласти програму до збирання одмін української мови. Новицький склав і надрукував р. 1872-го невеличку програму (74 питань): „Программа для указанія особенностей мѣстныхъ народныхъ говоровъ въ Южной Россіи“ ¹⁾. В числі питань під № 36 було таке: „Есть-ли форма двойственного числа? Она сохранилась преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра въ именительномъ множественнаго числа женскаго и средняго рода, при числительныхъ двѣ, три, четыре, напр.: двѣ руки, три коровѣ, двѣ хатѣ, двѣ оці, двѣ словѣ вмѣсто: два ока, два слова“ ²⁾.

Одповіли на програму з 59 кутків України. Розгляньмо ці відповіді що до пункту, який нас тепер цікавить — про двійне число (№ 36).

Одповіді прислано з отсих кутків України. ³⁾.

1. Мглинський повіт, Чернігівської губ.
2. Городня, Черніг. г.
3. Горностайполь, Радомиськ. п., Київськ. г.
4. Хабне, Радомиського п., Київськ. г.
5. Чоповичи „ „
6. Ласковці, Овруцького п., Волинськ. г.
7. Корець, Новоград-Волинськ. п., Волинськ. г.
8. Жубровичі, Овруцького п., Волинськ. г.
9. Сехи, Ровенського п., Волинськ., г.
10. Плотниця, Пинського п., Минської г.
11. Голоби, Ковельського п., Волинськ. г.
12. Городок, Луцького п., Волинськ. г.

¹⁾ „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край“, т. VII, ст. 527—536. ²⁾ Ibid, ст. 531.

³⁾ Далі, при аналізі відповідей, зазначатимемо тільки № місцевости, з якої прислано матеріал.

13. Дорогичин, Кобринського п., Гродненської г.
14. В. Глуша, Ковельського п., Волинськ. губ.
15. Св. Воля, Пинськ. п., Минської г.
16. Картуз-Берега, Пружанського п., Гродненської г.
17. Село Озяти, Кобринського п., Гродненської г.
18. Великоритська волость Брест-Литовськ. п., Гродн. г.
19. Витяги з листу д. Андріївського в Білої, особливості говірки в Люблинській г.
20. Полоски, Вільського п., Люблинськ. г.
21. Раколуши, Холмськ. п. „
22. Рахань, Томашівськ. п. „
23. Козин, Дубенського п., Волинської г.
24. Чорний Острів, Проскуровськ. п., Подільської г.
25. Тинна, Ушицького п., Волинської г.
26. Маленці, Хотинськ. п., Бесарабської г.
27. Вендичанська волость, Могилевськ. п., Под. г.
28. Вандишевка, Ямпольського п., Подільськ. г.
29. Перейма, Валтськ. п. „
30. Витовка, Ольгопільськ. п. „
31. Околиці Немирова, Подільськ. г.
32. Грабовецька волость, Брацлавського п., Подільськ. г.
33. Дашковецька волость, Литинськ. п. „
34. Краснополка, Гайсинського п. „
35. Село Жорнища, Липовецького п., Київської г.
36. Багачівська волость, Звенигородськ. п. „
37. Триліси, Чигиринського п. „
38. Липецька слобода, Харківської г.
39. М-ко Чернухи, с. Світличне, Лохв. п., Полт. г.
40. М. Пісчана, Золотоношського п., Полтавської г.
41. М-ко Корсунь, Канівського п. Київської г.
42. М-ко Віла-Церква, Васильківського п., Київськ. г.
43. Житомирський повіт, Волинської губ.
44. Деревня Дудари, Канівського п., Київськ. г.
45. Любар, Новоград-Волинського п., Волинської г.
46. Варварівська волость, Заславського п., „ . . . „
47. Верховь, Острожського п. „ . . . „
48. Ярославець, Дубенського п. „ . . . „
49. Курне, Новоград-Волинського п. „ . . . „
50. Коростишев, Радомиського п. Київської г.
51. Гостомель, Київського п. „ „

52. М-ко Борисполь, Переяславського п., Полтавської г.
 53. Іванков " " " "
 54. Межевичеська волость, Слонимськ. п., Гродненськ. г.
 55. М-ко Скородне, Мозирського п., Минської губ.
 56. Михалковська волость, Мозирського п., Минської г.
 57. М-ко Скригалов " " " "
 58. Петриков " " " "
 59. Село Рудьковка, Остерського п., Чернігівської губ.

З отсих перелічених місцевостей на 36-е питання (про двійню) не одповіли з 7 кутків (№ 2, 17, 19, 32, 43, 57, 59), так що маємо одповідь про двійню з 52 кутків ¹⁾. З деяких місцевостей одповідь була не повною або занадто короткою. Деякі місця одповіли двоюко (№ 47: дві слові і дві словы). № 40 (м. Пісчана, Золотоносського п., Полтавської губ.) одповів, що у їх двійні нема.

На двійню *дві руки* одповіли так ²⁾.

1) Двѣ, дві, дзве, двѣ руки — з 12 кутків (№№: 1, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 44, 52, 54).

2) Дві руки — 7 кутків (№№: 7, 13, 18, 20, 47, 48, 49).

3) *Дві руки* — з 26 кутків (№№: 3, 4, 6, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 51, 53, 55).

На двійню *дві оці* одповіли так.

1) *Двоє очей* — з 7 місцевостей (№№: 3, 7, 8, 22, 39, 44, 52). 2) Двѣ, двѣ, дві *оки* — з 9 місц. (№№: 3, 4, 9, 12, 13, 14 (воки), 15, 56, 58). 3) *Дві оки* — 2 місцевости (20, 49).

4) *Дві очы* (48). 5) *Дві очи* (18, 54). 6) *Дві оцы* (21).

7) *Дві оці* — з 9 місцевостей (27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 55).

На двійню *дві хаті* одповіді таки.

1) Дві, дзве хаты — 7 місцевостей (№№: 1, 11, 12, 18, 21, 42, 48).

2) Двѣ, дві хати — з 5 кутків (№№: 5, 10, 39, 41, 52).

3) Двѣ, дві, три *хаті* — з 17 місцевостей (№№: 4, 5, 6, 16, 23, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 45, 47, 53, 54).

На двійню *дві, три корові* одповіли так.

¹⁾ Одповіді в „Трудах“ ст. 538—600.

²⁾ Правопис одповідів лишаємо так, як надруковано в „Трудах“. Завважимо, що записи зроблено і надруковано дуже кепсько.

1) Три корови — з 7 місцевостей (№№: 1, 5, 13, 44, 45, 52, 54).

2) Три корови (30).

3) Дві, три, чотири корови — з 11 кутків (№№: 4, 6, 16, 23, 28, 31, 36, 37, 39, 51, 53).

На двійню *дві, три* слови відповіді такі.

1) Двое слувъ (52). 2) Два слова (39). 3) Два слови (13). 4) Два слови (23). 5) Дві слови (10, 48). 6) Дьъ, трі словы — 7 кутків (№№: 7, 11, 12, 15, 18, 20, 47).

7) Дві, три, чотири слови — з 15 місцевостей (№№: 16, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 35, 37, 46, 47, 49, 50).

Крім того прислано ще такі записи: чотири десятині (38), три *кобилі* (38), дві *вівці* (45), дві *відрі* (50), дві *свині* (53), дві *нові* (53), чотири *стені* (3, 6, 34).

Таким чином двійню *дві руці* зазначили 26 місцевостей з 38 *одповідей*, двійню *дві оці* — 13 (коли додати сюди і *одповіді*: 48, 18, 54, 21) з 24 *одповідей* (двое очей не лічимо); *дві хаті* — 17 з 29 *одповідей* (а коли *двѣ хати* вважати за *дві хаті* — то 22 з 29 *відповідей*); двійню *дві, три корови* зазначили 12 кутків з 19 *одповідей*, і нарешті *дві слови* зазначили 19 (15 + № 10, 13, 23, 48) з 27 *одповідей* (3, 52 не лічимо). А разом виходить, що з 137 *одповідів* двійню зазначили 92 рази, це б то 67%.

Так зберегла ся в українській мові двійня в формі N. A. V. Що до інших форм двійні речівників, то вони зберегли ся значно менше за першу форму.

Відмінки *Dativus* та *Instrumentalis* двійні в давній славянській мові кінчилися на -ма: *пѣтьма, когѣма, сынѣма, женама, рабома, матерѣма*. В славянських мовах ця кінцівка довго держалась в письменній мові і була ще досить помітною в XVII віці.

Розгляньмо форму D. I. двійні по славянських мовах.

В мові болгарській її зовсім нема, — тут давно вже загубились форми відмінків.

Мова сербо-хорватська знає остатки двійні D. I.: *очима, ушима*, але в значінні числа *многого*. D. I. числа *многого* в с.-х. мові всіх основ має кінцівку -ма: *селима, женама, кістима*. Цю кінцівку -ма давнійше вважали за су-

фікс двійні, але тепер голосівку (vocalis) *a* в цій кінцівці признають секундарною ¹⁾).

В мові чеській подибуєть ся форма D. I. в словах: *rukata*, *nohata*, *oṣita*, *uṣita*. В деяких людських говірках (особливо моравських) дуже поширено кінцівку J. множини *-ата*, *-ота*: *supata*, *gubata*, *chlorota*; кінцівку цю, певно, взято з числа двійного.

В мові польській лишились тільки деякі останки двійні D. I.: *gękota*; в людських говірках дуже поширено кінцівку J. множини *-та*: *lasota*, *gubata*; вона, певне, походить з числа двійного. В XVII віці форми на *-та* ще жили в письменстві ²⁾).

Мова словацька теж знає залишки D. I. двійні: *gukota*, *nohota*. В людських говорах в J. числа многого складової деклінації часто вживаєть ся кінцівки *-та*: *dobrŕta*, *bozŕta*, походження, певно, теж з числа двійного.

Од мови кашубської теж лишили ся останки D. I.: *gąkata*, *woesota*, *wizota*.

Мова російська тепер не знає цієї старої форми D. I. двійні на *-ма*. Форму цю заступили форми числа многого.

Що до тих мов славянських, де двійня лишилась в повній силі до нашого часу,— як от мови словінська та сербо-лужицька, то в їх D. I. двійні зберіг ся цілком. В мові словінській D. I. завше кінчить ся на *-та*: *róbota*, *kónjeta*, *sélota*, *řibata*, *voljata*, *materata*. Так само і в мові сербо-лужицькій (тут група D. I. L.): *dubota*, *nozota*, *slowota*.

Звернімось тепер до мови української. Вона й досі має останки D. I. двійні, переважно в назвах паристих річей чоловічого тіла, як от очі, уші, плечі, брови: *очима*, *ушима*, *плечима*, *бровима*. Від двійні *двері* — *дверима*. Ця кінцівка двійні лишилась в українській мові тільки за Instrum., Dativ. же, як і в інших славянських мовах, має свою власну кінцівку: *очам*, *ушам*, *плечам*, *бровам*.

В давній письменній українській мові Instr. на *-ма* був широко розповсюджений і вживав ся не тільки від паристих річей, але й інших. У Радивиловського, нац.: *бл̣жєныма* *своима* *очама* (Огор. 961), *дш̣евныма* *очима* *своима* (Огор.

¹⁾ Флоринскій, I, 291—292.

²⁾ Baudouin de Courtenay, ст. 231—235.

287), двѣма крылома (Огор. 142), очима, оушима (I р. Огор. 741), всѣма брамами (Огор. 543), з дванадцатма тисящма (II, Огор. 185), обома рукама (Огор. 772), трома (II р. Огор. 779), пята хлѣбома (I р., 535), межи двѣма братама (I р. Огор. 899), межи двома разбойникомма (Вѣнецъ, 102 відв.).

В наш час форму Instr. двійні теж досить поширено.

Приклади з фольклорних записів.

Привязали Хайку до сосни плечима,
До сосни плечима, на Дунай очима (Черкаси, *Гр.* 267).
Хлопче-молодче з карими очима,
На що тобі жінка, камінь за плечима (Полтавськ. губ.,
Тр. 492).

А смерть за плечима — не бачу очима (Волинь, *Тр.* 629).
Кого полюбила — стоїть за плечима (*Тр.* 556).

Ой як рушить очима,

Вийме душу плечима (Новицький, *Тр.* 1084).

У Бога, кажуть, усе за дверима („Українські оповідання
Олекси Стороженка“, 1897, ст. 15).

Крім паристих речей кінцівку двійні в Instr. інколи подибуємо по аналогії й від деяких інших речівників. В збірникови Я. Головацького („Народні пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ 1878, 4 томи) знаходимо:

Чи то вѣрли *крильма* бьють ся (I, 38).

Та й скрипнув *дверома* ¹⁾ (I, 18).

На Буковині частенько кажуть: *пальцима*, на Поділлі *гусима* ²⁾. „Став орудувати тими *грошима*“ („Изъ усть народа“, 102, Борзенськ. п.). Подибують ся форми: *зубѣма*, *яструбѣма*, *товаришѣма*, *зятьѣма*, *воjakѣма*, *лїсѣма*, *панѣма*, *попѣма*, *язикѣма* ³⁾.

В м. Брусиліві, Радомиськ. п., і по сусідніх селах ми записали такі приклади. Стоїть півень на дровах та й *крилима* махає. Чоловіка привалило *дровима*. Стоїть собі та й *косима* матляє. Забагатів сиріцькими *грошима*. Умив ся

¹⁾ П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи“, 67) цю звичайну двійню „*дверома*“ („*дверима*“) пише „*дворома*“: „даже (лишилась форма) *дворома*“.

²⁾ А. Кримський, „Граматика“, т. II, вип. 1-й, ст. 33.

³⁾ К. Михальчук і Е. Тимченко: „Програма до збирання діалектичних одмін української мови“. 1909, Київ, ст. 109.

сльозима. Вдарив по голові *ключима* (sic!). А він мене молодую *словима* ласкає. Дядина торгує *курима*. Не моргай *усима*. Не слухай *чужими ушима*. Козаченько грає, *бровима* моргає (пісня). Знизує *взяма*.

Проте поруч з формами двійні подибують ся деколи й форми числа многого от тих само речівників, що двійню цю мають: *дверами*, *дверми*, *плечами*, *бровами*, *вічми*, *вухами*, *грішми*, *грошами*, *дровами*, *крилами* і т. и.

Такі прислівники, як от: *бігма*, *сторчма*, *дарма*, *крадькома*, *лбжма* певне повстали з інструменталю двійні ¹⁾.

Числівники два, три, чотири, п'ять і т. д. заховали кінцівку двійні на -ма в інструменталі: *двома*, *трома*, *чотирма*, *п'ятьма*, *шістьма*, *двадцятьма*, *стома*. У Галатовського: *шест'ма* („Казаня Приданни“ 1660 р. к. 62), *обома* (ibid., к. 72), *дванадцятма* („Месія“, 239); у Радивиловського: *трома* (II р. Огор. 1192), *пятма* (I р. 535), *двѣма* (I р. Огор. 899).

В мові давній славянській тільки числівник *два* мав форму Д. І. на *ма*, інші ж числівники цієї кінцівки не мали: *трьми*, *чотырьми*. Уже потім числівники три, чотири (відмінювались вони по основах на *і*) і інші по аналогії взяли форму Д. І. двійні, і загубили свою давню основу на *і* (основа ця в пам'ятках подибуєть ся до XVII віку). І тепер по славянських мовах числівники два, три, чотири в J. мають форму двійні: *двѣма*, *трѣма*, *чѣтирма* (сербо-хорв. мова); *dvěma*, *oběma*, але *trěmi*, *stǫrmi* (словінська); *oběma*, *dvěma*, *dvouma*, *obouma*, але *trěmi*, *čtyřmi*, в говорах — *trěma*, *stýrma* (чеська); *dwoma*, *dwie ma*, *trzema*, *czterema* (польська); *dvoma*, *oboma*, але (для одного Instr.) *tromi*, *styrmi* (словацька); *trǫmi*, *styrimi* (один Instr., сербо-луж.); *двумя* *трема*, *чотырма* (російська). Що до дативу, то він здебільшого не взяв цієї кінцівки двійні на-*та* (особливо що до числівників три, чотири; від *два* по славянських мовах ще, живе стара форма дативу на -*та*).

Невизначені числівники *кільки*, *стільки*, *багато* в Instr. мають кінцівку двійні: *кількома*, *стількома*, *багатьма*. Подибуєть ся ще форма *обома*: *обома руками*.

¹⁾ Тимченко, Граматика. ст. 117.

Від займенників (pronomen) подибують ся такі форми *Ј*. двійні: з *на́ма*, з *ва́ма*, *та́ма*, *тоті́ма*, з *ні́ма*, *си́ма* (*ци́ма*), *ве́ма*, *мо́ма*, *тво́ма*, *сво́ма*, *свома́*, *вса́кими*, *та́кими*, *са́ми́ма* ¹⁾).

Що до прикметників складової деклінації, то в давній славянській мові *Д*. І. кінчив ся на *-ма*: *нокыма*, *кышыныма*. В деяких сучасних славянських мовах ця кінцівка зберегла ся ще й досі. В мові сербо-хорватській форми на *-ма* — звичайні форми: *добри́ма*, *лѣтні́ма*. Словацька людова мова переважно має форми *Ј*. на *-та*. В мовах словінській та сербо-лужицькій форми *Ј*. двійні зберегли ся цілком. Мови чеська та польська сливе не знають цих форм ²⁾. Мова російська на півночі ще має останки форм на *-ма*: *желѣзны́ма*, *рудожолты́ма* ³⁾.

Мова українська має ще останки *Ј*. двійні прикметників, але переважно в червоноруських говірках. Напр.: *молоди́ма* козаками (Головацький, II, 722). За *ні́ма* великі́ма панами („Етн. Збірн.“ XXV, 18, Угорська Русь), *солоткі́ма* словами (*ibid.*, 81, Арадська столиця), *добри́ма*, *вели́кими*, *чорни́ма*, *сінні́ма* (Тимченко, Програма, 117).

У Лемків ця форма *Ј*. множини прикметників з кінцівкою двійні широко розповсюджена: *добри́ма*, *велькі́ма* (*великі́ма*), *тверди́ма*, *сини́ма*, *біжи́ма*, *кізі́ма*, *когуті́ма* і пр. Дівчатко с *чорни́ма* очками. Сиви́ма вілми. Нови́ма хижами. Остри́ма косами. Червени́ма ягодами. Високи́ма дубами. Зелени́ма лісами ¹⁾.

І нарешті форма двійні *Genetivus* та *Locativus*. Вона зберегла ся по славянських мовах найменше за всі форми двійні, — тільки в деяких останках. В мові сербо-хорватській є форми *очи́ју*, *уши́ју*; крім форми множини *но́га* и *ру́ка* мають форму *но́гу*, *ру́ку*; *слѹ́га* — *слѹ́гу*; від два, три, четири — *Gen.* *два́ју*, *две́ју*, *три́ју*, *четири́ју*. В мові чеській сліди *G. L.* двійні подибують ся в словах:

¹⁾ К. Михальчук і Є. Тимченко, „Програма“, ст. 117—119.

²⁾ Т. Флоринський, I, 309—310, 467; II, 156, 304, 652.

³⁾ Соболевський, ст. 205.

¹⁾ Ів. Верхратський: „Про говор галицьких Лемків.“ 1902, ст. 129.

obau, dvaу, (проте і dvouch, obouch), u pèsou, na persou, u kolenou, na kolenou, u ramenu, na ramenu, rukou, nohou. В польській мові незначні останки: ręku, dwu, obu. В словацькій мові: rukú, nohú, osú, usú, dvú, obú. В кашубській: rąku, wuśu, woścu. Мова словінська, що зберегла до нашого часу двійню, загубила проте давню форму G. L. і замінила її на форму числа mnogogo; в деяких говірках, правда, подибуєть ся dnu, obu. Мова сербо-лужицька має Gen. двійні на -*owu*: dubowu, pozowu, rybowu.

Таким чином в мовах славянських деколи подибують ся форми G. L. двійні від паристих річей чоловічого тіла, як от очі, уші, ноги, руки, коліна, плечі, і від числівника два, обидва.

Що до мови української, то вона цієї форми сливе що й не знає, хоч незначні останки її осетаки знаходимо. Напр.:

Який ти мені *всічк* дрібний (Номис, Приказки, № 4234).

В очу твоім (?) гинуло око („З давнього зшитку. Пісні і думи“. М. Старицький. 1881, ч. I, ст. 38).

Такі прислівники, як от: *змолоду*, *знову* — це не G. L. двійні, а G. однини з українською кінцівкою *y* ¹⁾.

Що до території, де живе ще двійне число, то зазначити її більш-менш правдиво досить трудно, трудно через брак відповідних записів, а з того фольклорного матеріалу, що маємо, не завжди можна скористати, як ми вже казали, та й не завжди зазначено місцевість, де зроблено запис.

Користуючись матеріалом, який ми мали під руками, і покладаючись на відповіді на програму Новицького, можемо зазначити територію двійні в українській мові хоч приближно.

Новицький в зазначеній вище програмі пише, що двійня „сохранилась преимущественно на правой стороне Днѣпра“ ²⁾. Правда, записи, які було зрублено по програмі Новицького, були переважно з правобережної України, записів же з лівобережної України було всього декільки.

¹⁾ М. Марковський („Антоній Радивиловський“, ст. 165) слова *змолоду*, *знову* вважає за Міклошичем („Zmolodu, znovu scheinen, als dual. gen. gedeutet werden zu können“, Vergleichende Grammatik, b. III, ст. 250) формою G. L. двійні.

²⁾ „Труди“ Чубинського, кн. VII, ст. 531.

Теж саме визнає і К. Михальчук в своїй статі: „Нарѣчія, поднарѣчія и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчїями Галичины“ ¹⁾, зазначаючи характерною рисою західної часті українських говірок „обильные остатки двойственного числа“ ²⁾.

На основі матеріалу, з якого ми скористали для нашої студії, цю територію двійного числа не можна обмежувати тільки правобережною Україною,—вони часто подібуються і на лівому боці Дніпра.

Територія, де ще існує (по фольклорних записах) двійня, буде такою в Російській Україні.

I. *Правобережна Україна*. Київська губернія, повіті: Васильківський, Звенигородський, Канівський, Каївський, Липовецький, Радомиський, Черкаський, Чигиринський. Подільська губ., повіті: Балтський, Винницький, Гайсинський, Литинський, Могилевський, Немировський, Ново-Ушицький, Ольгопольський, Проскурівський, Ушицький, Ямпольський. Волинська губ., повіті: Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острожський. Бессарабська губ., повіт Хотинський. Мінська губ., повіті: Мозирський, Пинський. Гродненська г., повіті: Брест-Литовський, Пружанський, Слонимський. Люблінська губ., повіті: Томашівський, Холмський.

II. *Лівобережна Україна*: Чернігівська губ., повіті: Борзенський, Козельський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Чернігівський. Полтавська губ., повіті: Гадяцький, Золотоноський, Лохвицький, Лубенський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський. Харківська губ., повіті: Богодухівський, Ізюмський. Земля Чорноморських Козаків.

Що до України Закарпатної, то там двійня теж досить широко розповсюджена,—в фольклорних записах галицьких двійню подібуємо часто. Іван Верхратський в своїх працях про галицькі говірки ³⁾ — Лемків, долівські,

¹⁾ „Труды“, т. VII, ст. 453—512.

²⁾ Ibid., ст. 481.

³⁾ „Про говор долівський“ („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1900 р., т. XXXV, ст. 70) „Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів“ („З. Н. Т. ім. Ш.“ т. XXVIII, ст. 70); „Про говор галицьких Лемків“, 1902, ст. 125.

угорсько-руські знаходять останки двійного числа, правда, нечисленні (в говорі долівським записи двійного числа зазначені в місцевостях: Малковичі, Хотинець, Вуйковичі, Заміхів, Лабава, Святоє, Торки). Проте по фольклорних записях двійне число подибуємо не рідше, як в Україні російській. Надто багато форм двійні знаходимо в говорі Гуцулів, — тут багато форм навіть зо зміненою горловою шелестівкою. В праці проф. Шухевича про Гуцулів¹⁾ в фольклорних записях знаходимо двійню в таких місцевостях: Яворів, Устеріки, Задурьик, Ворохта, Криворівня, Брустури, Ясенів гор, Тюдів. Записи двійні подибують ся ще в місцевостях: Ставишлавський округ, Коломія, Арадська столиця.

Звичайно, що зазначені нами місцевости не виявляють повно всеї території двійного числа. Ми занотували тільки місця матеріалу, яким ми користувались, вибіраючи приклади двійні. І тому зазначена нами територія двійні — це тільки приблизний обшир її. Проте на підставі й поданого матеріалу можна сказати, що двійне число живе сливе по всій території України²⁾.

Такі останки двійного числа в мові українській. Двійні часівників (verbum) вона не заховала, як не заховала його й більшість інших славянських мов; але, як бачили ми, двійня ще широко заховалась в формах N. A. V. речівників, надто роду жіночого та середнього. Правда, форми множини деколи заступають число двійне, особливо в мові письменній; проте двійні речівників так часто вживаєть ся в мові людській, що українську мову можна поставити поруч з тима мовами славянськими, що заховали двійню до нашого часу. В давнім нашім письменстві двійню було дуже поширено, — її забувають тільки тепер, нею нехтують частенько просто з незнання цієї форми. Але в мові людській форми двійні розповсюджені тепер сливе по всій Україні. >

1) „Гуцульщина“, пять томів.

2) Є. Будде форму двійні відносить чомусь тільки до „малоруско-галицького (в Австрії) нарѣчія“; див. „Лекції по исторіи русскаго языка“, Казань, 1907, ст 200.

і т. под.; і теж після голосівок попередніх слів: не-дін, одно-дногó, не-дчиню́, не-ддава́й, на-но́м, на-ні́й і т. п., зам. не оди́н, одно́дногó, не одчиню́, не оддава́й, на онóм, на оні́й?

б) в середині слів: хчу або хчу зам. хчо́у, хцетé зам. хчо́чете, сиво́ка зам. сивоо́ка, довгобра́зий зам. довгооо́бразий, побі́дати зам. пообі́дати і т. п.?

в) на кінці слів: чо́г, рі́дног, си́ног зам. чо́гó, рі́дного, си́нього, барз зам. ба́рзо, д-ме́не зам. до ме́не і т. п.?

5) у:

а) в середині слів: дякйе́ме, чйе́ме зам. дя́куємо, чу́ємо і т. п.?

б) на кінці слів: чо́м, че́м або чи́м зам. чо́му́, то́м зам. то́му́, до схі́д, до захі́д зам. до схо́ду, до захо́ду, до-до́м зам. до до́му, до-ра́з зам. до ра́зу і т. п.?

6) й:

а) в середині слова: пі́ти, пі́ду́, пі́ди і т. д., зам. пі́йти, пі́йду́, пі́йди́ і т. п.

б) на кінці слів: на зелéні тра́ві зам. на зелéній тра́ві, мо́ї рі́дні зам. мо́й рі́дні; до́бри, зли зам. до́брий, злий і т. п.?

§ 47. Чи не завважали Ви випадків стягнення або заміни двох голосівок одною, а власне:

1) е або є зам. ое, бое:

Чи не кажуть, напр.: те́, бі́ле, чо́рне, си́не зам. то́е, бі́лове, чо́рнове, си́ньюе; ме́ї, тве́ї, све́ї, ме́ю, тве́ю, све́ю, зам. мо́єї, тве́єї, сво́єї, мо́єю, тве́єю, сво́єю і т. п.?

Чи не скажуть теж те́ї, те́ю зам. то́єї, то́єю з то́ї, то́ю?

2) і або ї зам. ие, иі або їе, її:

Чи не кажуть напр.: ті́, бі́лі, чо́рні і т. п. зам. ті́е, бі́лие, чо́рние, або ті́ї, бі́лиї, чо́рниї; си́ні, сї́, ці́ зам. сині́е або сині́ї, сї́ї, ці́ї і т. п.?

§ 48. Чи не зйавляють ся у Вас такі голосівки в середині слів: чи не кажуть, напр.: ого́нь або огéнь, човéн або човйóн, за́яець або за́яіць, плахóт або навіть плахíт, мо́литóв, сестéр, відбо́м, і т. п.?

Чи не кажуть теж: то́его, те́его, ті́его; то́ему, те́ему, ті́ему; на то́ім, або на ті́ім; то́єї, те́єї, ті́єї; то́єю, те́єю, ті́єї; то́їй, на то́їй, на ті́їй; і теж: це́его, ці́его; це́ему, ці́ему, це́єї, ці́єї, це́єю, ці́єю, ці́їй, на ці́їй замість то́го, то́му́, на ті́м, то́ї, то́ю, ті́й, на ті́й, це́го або цьóго, це́му або цьóму, це́ї, це́ю, ці́й?

§ 49. Чи не зйавляє ся у Вас голосівка в таких випадках, а власне:

1) На початку слів:

а) и або і в словах в роді: **иржа́, иржаве́ць, иржа́ти, ильня́-пий, и́льва, Ильви́в, имла́, ийня́ти, и́кли, ик со́бі, ид ха́ті, або ж иржа́, иржаве́ць, иржа́ти або ирза́ти, і́льва, Ільви́в, імла́, ійня́ти, і́кли, ік со́бі, ід ха́ті; і теж: ирва́ти, ирвону́ти, ишо́в, ийшо́в, изня́ти, из-зі́сти, изйаза́ти, изді́йма́ти, ісказа́ти, із собо́ю, ізо мно́ю, іс ким, ів лі́сі, ів сьві́ті і т. п.?**

б) о: **Ода́рка, оселе́дець, бже́ледь, ожеле́диця, оболо́нь, оборо́г, і т. п., і теж очере́мха, охва́ла, ові́н (він), овес́ь (весь), овто́рок і т. п.?**

в) у: **увес́ь, увсьо́го, увсі́х, уві́гна́ти, уві́йти́, увзя́в, ув ку́ток, ув по́лі і т. п.? Теж: увто́рок, ву́вто́рок, а звідси—ві́вто́рок?**

2) На кінці слів:

а) е: **те́е, бі́лее, си́нее і т. п., зам. те, бі́ле, си́не з то́е, бі́лоє, си́ньоє?**

б) і: **е́ї або і́ї, ті́ї, ці́ї, бі́лії, си́нїї і т. п. зам. ї́й, ті́й, ці́й, бі́лій, си́ній, і т. п.? і теж в 1-му відмінку множ.: ті́ї, бі́лії, си́нїї і т. п. замість ті, бі́лі, си́ні, з ті́є, бі́лие, си́ніє і т. п.?**

Шелестові звуки.

Звуки **в, б, п, м.**

§ 50. Як вимовляють у Вас **в** в таких випадках:

1) Чи вимовляють **в** зовсім виразно перед усіма шелестівками і на кінці слів (у виззвуку), чи замість нього чути звук подібний до короткого **ў**?

а) Чи кажуть, напр., у Вас, сівба, правда, навзнак, вдова, вдовець, внук, взяти, вйун, в біді і т. п., чи чути: сїўба, праўда, наўзнак, ўдова, ўдовець, ўнук, ўзяти, ўюн, ў біді?

б) Чи не скажуть так само: повпускати, вівтóрок, завсїди, взївши, впáсти, все, вкúпí, жив здоров і т. п., чи може: поўпускати, віўтóрок, заўсїди, взїўши, ўпáсти, ўсé, ў кúпí, жиў здоровў?

в) Чи не кажуть теж: пóвний, жóвтий, був, хóдив і т. п., чи поўний, жóўтий, буў, ходиў і т. п.?

2) Може замість **в** або **ў** на початку де-яких слів чути у Вас **у** і навіть **о**?

Чи не скажуть, напр.: удова, удовець, унук, узяти, узúти, уюн, усé, од усїх, укúпí, у бідí, у сьóму і т. п., або навіть: одова, одовець, онук, озяти, озúти, оюн?

3) Замість **в** або **у** перед шелестівками **ц, т, х, є, с, ш, ч** і теж на кінці слів чи не чути у Вас іноді **ф**: пофпускати, віфтóрок, зафсїди, взїфши, фпáсти, ф кúпí, здоровф, жиф і т. п.? або ж **хв**?

§ 51. Чи не заміняють у Вас часом **в**, первісного або з **у**, ще й іншими звуками: **л, ж, б, г** або **х** і **ф**? чи не скажуть, напр.:

а) слобóда, ослобонíти, славо́лити, ла́пно і т. п., зам. свобóда, освобонíти, свавóлити, ва́пно?

б) рíмний, рíмнiти, мандру́вати, ре́мненько, жо́мні́р, да́мнó, мнук і т. п., замість рíвний, рíвнiти, вандру́вати, ре́вненько, жо́вні́р, давнó, внук?

в) кóбзатись зам. кóвзатись, чеберáчки зам. чеверáчки (з черевáчки; чеверно́гий)?

г) горобéць і теж гворобéць або вгоробéць, зам. воробéць, гóзьмуть зам. вóзьмуть, гмер зам. вмер або умéр? Чи кажуть одя- (і)гáти чи одівáти, вистигáти чи вистивáти?

д) хпав зам. впав або упáв, хпир зам. впир або упíр, позі- хáти зам. позівáти, звихáтись зам. звивáтись?

е) хфіст, хфóрбст, хфалá, хфалíти, хфатáти, хфицáти, хфіля і т. п., і теж без х: фіст, фóрост, фалá, фалíти, фатáти, фицáти, філя, замість хвіст, хвóрбст, хвалíти, хвицáти, хвіля?

§ 52. Замість ф або ц.-слав. ѿ чи не вживають у Вас наступ- них шелестівок:

а) п: карто́пля, пля́шка, ака́пист, Пили́п, Ничи́пор, Оста́п, Степа́н, Прокóп і т. д.?

б) хв, єв, є або в: хві́ртка, ша́хва, хві́га, хва́рба, хвор- ту́н, хвамі́ля, хву́ра, хвальш, хви́гура, хва́ртух, Хведі́р, Хви- лóн, Хведь, ака́хвист, Дорохвéй, хвасóля або євасóля, про́скурка, карто́вля і т. п.?

в) х: ху́ра, карто́хля, хунт, ху́тро, Йовхíм, Трохíм, Хíма і т. п.?

г) хт або т: Хто́дор, Дорохтéй, Ярохтéй, або Тóдор, Дорó- тéй, катéдра і т. п., чи може в де-яких з тих слів і в інших яких словах чути у Вас ф? Дайте приклади.

§ 53. Чи вимовляють у Вас шелестовий б зовсім виразно на кінці слів і перед шелестовими: п, т, х, є, с, ш, ч, чи замість нього чути п? Чи кажуть, наприклад: гриб, дуб, обпáрити, гребті́, обхóдити, голубка, ба́бський, обші́ти, обчі́стити і т. п., чи може чути вимову: грип, дуп, оппáрити, грешті́, опхóдити, голу́пка, ба́п- ский, опші́ти, опчі́стити?

Чи кажуть у Вас стовб-стовба́ чи стовп-стовпа́; бжолá, бджолá або бжджолá чи пчолá або пщолá?

§ 54. Замість б чи не подибує ся у Вас в де-яких словах інших звуків: м, в, й? чи не кажуть, напр.: млинéць, мерлу́га, срі́мний, хамні́к і т. п., замість блине́ць, берло́га, срі́бний, хабні́к?

Чи не скажуть також чван зам. джбан або жбан; сойí або сой зам. собі і т. п.?

§ 55. Замість м чи не скажуть у Вас часом в або н: ківна́та (кімна́та), завкля́ (замкну́ла), двухну́ла (дмухну́ла), набу́ть (мабу́ть) і т. п.? Чи кажуть у Вас сутені́ти (з сутенні́ти) чи сутемні́ти?

§ 56. Чи завжди шелестові в, б, п, м бувають у Вас тверді,

приймаючи лишень іноді за собою, навзамін м'якості, шелестові й, ль, нь, або бувають також випадки їх безпосереднього м'якшення?

1) Чи кажуть у Вас, наприклад: кров або кроў; нов, нів або ноў, ніў; любов або любоў; у глуб або у гліб; голу́б або приголу́б, приголу́бте; степ, сип, сипте, сім і т. п., замість кровь або крофь, любо́вь або любо́фь, у глубь, голу́бь, приголу́бь, степь, сипь, сімь і т. ін.?

Чи не чути опріч того: церќва, церќви, церќвою, церќов, церќвів і т. д.; мо́рква і т. д.; крові́ або криві́, любві́ або любо́ви, кро́вию, любо́вию, любве́ю, голу́ба, сте́пу, се́мі і т. п.? Чи не скажуть так само: диві́те ся, купі́те, ломі́те, миркува́ти і т. п.? Чи може кажуть: кро́віі́, любо́віі́, кро́віу, любо́віу, і теж диві́те ся, диві́те ся, купі́ть, купі́ть, ломі́ть, ломі́ть, мйі́ркува́ти, мйі́ркува́ти і навіть: кривлі́, дивлі́ть ся, куплі́ть, ламлі́ть, ламні́те, мні́ркува́ти; і теж кривлі́, кривле́ю, дивлі́ть ся, куплі́ть, ла́млить; ла́мните, мні́ркува́ти, сі́пли зам. сип і т. п.? А, може, вимовляють: крові́, любо́ві, кро́вию, любо́вию, диві́ть ся, диве́ть ся, ку́пть, ку́пть, ло́мть, ло́мть, мі́ркува́ти, ме́ркува́ти і т. ін., з м'якшенням в, б, п, м? Чи не скажуть у Вас одмовлив ся, ла́м-не́ть ся, зам. одмовив ся, ло́мить ся?

Коли у Вас кажуть крові́, купі́ть і т. д., і теж здоро́в'я чи здоро́в'є, безголо́в'я, вйеш, вйу, жабйа́, бйе, бйу, пйа́вка, вйпйасти, пйа́ний, пйе, пйу, сі́мйа́, сі́мйею, сі́мйу і т. п., а також і у всіх інших випадках, коли по в, б, п, м йде й, то чи твердо, чи м'яко вимовляють у Вас ті шелестові? Чи не скажуть у Вас здоро́вля, здоро́влю, безголо́вля, безголо́влю, пля́вка (зам. пйа́вка), вйпйати (зам. вйпйасти), сі́мня́, сі́мню і т. п.?

2) Чи кажуть у Вас цъ́вйах, съ́вйатйй, де́вйать, вйа́зати, вйа́лий, бі́бйашок або бу́бйашок, пу́пйашок, пйа́ть, па́мйа́ть, мйа́со, мйа́ти або скажуть цъ́вах, съ́ватйй, бі́бляшок або бу́бляшок, пу́п-ляночок, па́мня́ть, мйа́со, мйа́ти і т. д.?

А може чути часом цъ́вях, съ́ватйй, де́вять, вйа́зати, вйа́лий, бу́бьяшок, пу́пянок, пйа́ть, па́мья́ть, мйа́со, мйа́ти, і т. п., без й, з м'якими в, б, п, м цеб-то вь, бь, пь, мь? Чи скажуть ще у Вас ло́вля́ть, дй́вля́ть ся, любля́ть, спля́ть, ку́пля́ть, ло́мля́ть, ло́мня́ть, і теж ло́влет, дй́влет ся і т. п.? ба навіть: ло́вет, дй́вет ся, лю́бет, ку́пет, ло́мет?

А може кажуть: ло́вять, дй́вять ся, любя́ть, спя́ть, ку́пять, ло́мья́ть, або-ж: ло́вйа́ть, дй́вйа́ть ся, любйа́ть, спйа́ть, ку́пйа́ть, ло́мйа́ть?

Че не скажуть у Вас деревля́ний зам. деревя́аний, солóмняний зам. солóмйаний, румня́ний зам. румй́аний?

3) Чи кажуть у Вас: розмовля́ти, гре́бля, кра́пля, земля́, заста́влю, ловлю́, спра́влю, роблю́, люблю́, сплю́, сиплю́, ломлю́, кормлю́, спра́влений, лóвлений, рóблений, кúплений, ко́рмлений, і теж спра́вляний, рóбляний, кúпляний, ко́рмляний і т. п., чи може скажуть розмовя́ти, гре́бйа, кра́пйа, земй́а або земня́, заста́вйу, спра́вйу, рóбйу́, любй́у́, спйу́, кúпйу́, лóмйу́ або лóмну́, ко́рмйу́, ко́рмню́, і теж лóвйсний, лóвйаний, рóбйений, рóбйаний, кúпйений, кúпйаний, ко́рмйений, ко́рмйаний, або лóвений, рóбе́ний, кú́пений, ко́рмений або ко́рмнений?

Чу скажуть у Вас жураве́ль, корабе́ль, рубе́ль зам. жура́вль, кора́бль, рубль?

§ 57. Чи не подво́юють ся у Вас в, б, п, м, коли вони сполучають з й, а власне чи не кажуть у Вас: лóббйе або лóббйа, безго́ловбйе, -а, стрúпйе, -а, безрозу́мбйе, -а, або безго́ловбе, лóббе, стрúпбе зам. безго́ловйе або безго́ловйа, лóбйе, -а, стрúпйе, -а, безрозу́мйе, -а і т. п.? Чи не скажуть також безго́ловля, безрозу́мля?

З в у к р.

§ 58. Чи вживають у Вас мйакого, чи твердого р? або може мйакого р у Вас зовсім не чути?

а) Чи завжди кажуть у Вас гіркий, зірка, верх чи чути часом гіркйий, зіркйа, верх або вірх і т. п.?

б) Чи кажуть царь, коса́рь, і т. п., чи цар, коса́р?

в) Чи чути: бу́ря, зо́ря, ца́ря, вече́ряти, трясти́. бу́рі, зо́рі, зорі́, зорі́е, на мо́рі, ца́рі, ца́ріе, бу́рю, зо́рю, ца́рю, гово́рю, чи може: бу́рйа, зо́рйа, ца́рйа, вече́рйати, т́рйасти́. бу́рйу, ца́рйу́, зо́рйу, гово́рйу, і теж бу́рйі, зо́рйі, зорйі́, зорйі́е, на мо́рйі, ца́рйі́, ца́рйі́е, або ж кажуть: бу́ра, зо́ра, ца́ра, трасти́, вече́рати, бу́ру, зо́ру, ца́ру́, гово́ру і навіть бу́ри, зо́ри, зорйі́, зорйі́е, на мо́ри, ца́рі, ца́ріе?

г) Чи скажуть також: ца́реві, бу́рею, бу́рию, ва́рений, і т. п., чи ца́ріе́ві, ца́рйо́ві, ца́рьо́ві, бу́рйею, бу́рйою, бу́рьою, ва́рйо́ний, ва́рьо́ний, чи ца́ро́ві, бу́рою, ва́ро́ний?

2) Чи не скажуть у Вас замісь ра́ма, бра́ма, бура́к, град, гра́ни́ця, дра́ни́ця, ратува́ти, дру́к, друкува́ти і т. п., ра́ма, бра́ма, бура́к, град, гра́ни́ця, дра́ни́ця, рятува́ти, дру́к, друкува́ти або ж рйа́ма, брйа́ма і т. д.?

§ 59. Чи не заміняє ся часом у Вас звук р іншими звуками, напр.:

а) звуками л чи ль: лімар, лімерівна, ліцар, лепорт, ле-
е́стр, лейстро́вий. оленда́р або олонда́р, плігати, палама́р, ско-
ло́здрий, срібл́о, ребл́о, цілбу́рник, ма́льмур і т. п.?

б) звуком в: хва́брий зам. хра́брий і т. ін.?

в) звуком н: не́крут зам. ре́крут?

г) звуком й: ма́ймур зам. ма́рмур, це́йков зам. це́рков і т. п.?

З в у к л.

§ 60. Чи не можна спостерегти у Вас м'якшої вимови твердого л, ніж в російській або польській мові? Чи не вимовляє ся воно у Вас посередині між л і ль, це-б то *напів м'яко* (неначе **лѣъ**), написати б його можна так **лї**: валі, го́лка, ла́д, ло́пата, плу́г і т. п.?

Чи не чути такої вимови найбільше перед и і е: лісий, ліст, хлѣ́тати, лежа́ти, зе́лений і т. п.?

А може перед и і е у Вас уживають іноді зовсім м'якого **лѣ**: лѣист, зе́лений і т. п.? чи навпаки л вимовляють у Вас зовсім твердо: вал, го́лка, ла́д, ло́пата, плу́г, лісий, хлѣ́тати, лежа́ти, зе́лений і т. п.?

Може в одних випадках тверде л вимовляють у Вас м'якче, а в других твердіше? Завважте, в яких власне випадках.

Коли у Вас кажуть лій, волів, білі, м'їлі, то як тоді вимовляють л: як л, лї, чи як ль: лій, волів, білі, м'їлі; лій, волів, білі, м'їлі; лїй, волів, білі, м'їлі (себ-то: чи лѣ́й, волѣ́в і т. д., чи лѣ́й, волѣ́в і т. д., чи лѣ́й, волѣ́в і т. д.)?

§ 61. Замість м'якого **лѣ** чи не вживають у Вас часом напів м'якого **лї**, або твердого **л**?

1) Чи не кажуть, напр., у Вас: ме́льник, пи́лно, ві́лний, си́льний, ті́лна, весі́льний, скі́лко, ті́лко, бі́лше, да́лше, веселча́к, весел́чий, сіде́лце, стебе́лце, жа́лце, па́лцем, Васи́л, пи́л (муж. роду), лени́вий, вли́з і т. п., або ж: ме́льник, пи́лно і т. д.?

2) В словах чужоземних чи зістає ся м'яке **лѣ**, чи воно переходить в тверде л? Чи кажуть, напр., ба́ль чи ба́л, аляба́стер чи алаба́стер, пля́ц чи пла́ц, кля́са чи кля́са, кля́віш чи кля́віш, кля́рне́т чи кля́рне́т, ля́ментува́ти чи ля́ментува́ти, ля́рва чи ля́рва, меля́са чи меля́са, са́ля чи за́ла, ля́керува́ти чи ля́керува́ти, ля́мпа́си чи ля́мпа́си, ля́мпа чи ля́мпа, пла́шка чи пла́шка, пла́стер чи пла́стер, ля́піс чи ля́піс, лю́креція́ чи лю́креція́, клі́юми́ чи

клуби, люціпер чи луціпер, кристальовий чи кристаловий, льбжа чи лбжа, кольбнія чи колбнія, гальопувати чи галоувати, кальбші чи калбші, кольоритний чи колоритний, льбник чи лбник, льох чи лох, льоха чи лоха, льбкай чи лакей, галера чи галера, легумін чи легумін, колегія чи колегія, телеграф чи телеграф, жилетка чи жилетка, календар чи календар, клеїноди чи клеїноди, делікатний чи деликатний, диліжанс чи дилижанс, калібер чи калибер, палітра чи палітра, келія чи келія, лінія чи лінія або лєнія, лівер чи лівер, лілія чи лелія або лилія?

§ 62. Замість л чи ль чи не вживають у Вас часом інших звуків?

1) Чи не вимовляють в зам. л в таких випадках:

а) в середині слів, переважно в складі ол між шелестовими: півний, вовк, жовтий, човні і т. п.? Чи завжди в подібних випадках чути в чи часом буває л?

б) на кінці слів в часівниках минулого часу: був, ходів, дав, взяв, чув, жив, бачив і т. п.? чи часом чути теж бул, ходил і т. п.?

в) чи не чути у Вас oprіч того в зам. л або ль перед шелестівками і теж на кінці слів ще в таких, напр., словах: бовван, південь, саджавка, шовк, жовнір, жовмір; гойдавка, горівка, сопівка, ківки, вавка (валка), вів (віл), дів (діл), орів (орел), соків (сокіл), і навіть сідівце, стебівце, ківко, тівко, бівший, тівна, доків, кужів зам. сідельце, стебельце, кілько, тільки, більший, тільна, докіль, кужіль і т. п.?

г) чи не чути часом в зам. л і перед голосівками: брава (брала), бува або бива (була), мава (мала), запвакав (заплакав), вамлю (ламлю), севó (село), горівочка (горілочка), хвóпці (хлопці), моводá (молода), ховóдна (холодна), мовóтять (молстять), зовотій (золотий), мівий (милий), ковихати (колихати), пвівати (пливати), говуб (голуб), і т. п.?

2) Чи не вимовляють часом н або м зам. л: пінний (пильний або пільний), мєнник (мєлник або мельник), óмань (омаль), гнянь (глянь), тімна зам. тільна і т. п.?

З в у к н.

§ 63. Коли у Вас кажуть: панів (пані), ніг (ноги), ніж (нож), сніз (снізи), сніп (снопа), нір (нора), нїрка, нїч (ночі); півні, рівні і т. п., то чи вимовляють н твердо, напів-мйако або зовсім мйако, себ-то немов нть, нть (н') чи нь?

Чи не буває у Вас часом твердого **н** замість м'якого **нь**, напр.: **ме́нше** (**ме́ньше**), **скрі́нка** (**скрінька**), **го́нте** (зам. **го́ньте** з **го́ніте**), і навіть **о́сін**, **ті́н**, **кі́н**, **де́н** зам. **о́сіннь**, **ті́нь**, **кі́нь**, **де́нь**?

§ 64. Чи не вживають часом інших звуків замість **н** або **нь**, напр.:

а) **м**: **жо́вмір**, **ко́вмір** зам. **жовні́р**, **ковні́р**; **ле́м**, **ле́ме** зам. **лен**, **ле́но** з **єно** (тільки) і т. п.?

б) **л**: **підлебі́ння**, **мгле́ння**, **насі́льник**, зам. **піднебі́ння**, **мгне́ння**, **насі́нник** і т. п.?

в) **й**: **со́йашник**, **со́йашний**, **пайіма́тка**, **пайма́тка**, **пайма́тчин**, і теж: **ді́во́йка**, **сла́во́йка**, **со́ні́йко**, **дру́жбо́йко**, **ні́че́йка**, **біле́йкий**, **то́не́йкий** і т. п.?

Чи кажуть у Вас до **не́го**, до **ньо́го**, до **не́ї**, під **ним**, під **не́ю**, чи до **йе́го**, до **йо́го**, до **йе́ї**, під **йім**, під **йе́ю**; і теж **за́няти** чи **за́яти**?

З в у к д.

§ 65. Коли у Вас кажуть: **ді́дів** (л́ди), **уді́во́нька**, **ді́жда́ти**, **ді́йти**, **ді́л** (долу), **Ді́н** (До́ну), **зді́р** (здору), **піді́ски**; **тве́рді**, **ху́ді** і т. п., то чи вимовляють **д** твердо, чи напів-твердо, чи зовсім м'яко? Себ-то чи як **дъ**, чи як **дъь** (**д'**) чи як **дъь**?

§ 66. Як вимовляють у Вас **д** і **дъ** на кінці слів і перед шелестівками **ц**, **т**, **є**, **х**, **с**, **ш**, **ц**, **ч**? Чи вимовляють їх виразно чи замість них чути **т** і **ть**? Чи кажуть у Вас, напр.: **сад**, **сядъ**, **підпе́рти**, **солод́кий**, **надхо́дити**, **на́дси́пати**, **солод́ший** чи **солод́чий** і т. п., чи замість **д** скажуть **т**, а власне **сат**, **сять**, **пітпе́рти**, **солот́кий**, **натхо́дити**, **на́тси́пати**, **солот́ший** або **солот́чий**?

В прийме́ннику **й** префі́ксові **од** або **від** чи завжди чути **д** чи часом чути, що вимовляють **т**, найбільше в вищепказаних випадках? чи не кажуть, напр.: **от пе́чі**, **от те́бе**, **отсо́хти**, **отцу́рати** **ся**, **отхи́лити**, **отчахну́ти**, **отшпи́лити** і т. д. зам. **од** (від) **пе́чі**, **од те́бе**, **одсо́хти** і т. д.?

Чи кажуть **тхну́ти**, **тхі́р** чи **дхну́ти**, **дхі́р**? да чи **та**?

§ 67. Замість м'якого **дъ** чи не вимовляють у Вас часом твердого **д**, напр.: **сяд**, **ся́дте**, **буд**, **буд́те**, **забу́д**, **под** (піди), **Госпо́д**, **гві́зд** і т. д. зам. **сядъ**, **ся́дьте**, **будъ** і т. д.?

§ 68. Чи переходить у Вас **д** в **ж**, чи в **дж** або **ж** в **дъ** в таких ось випадках:

а) Чи кажуть у Вас **гло́жу** або **гло́джу** (від **гло́дати**)?

б) Чи кажуть **во́жу** (від **води́ти**), **і́жду** (від **і́здити**), **си́жу**

(від сидіти) і т. п., чи скажуть: вóджу, їжджу, сіджу, або ж вóдю, їзю, сидю і т. п.?

Чи не чути також провáждю зам. провáжу, провáджу або провáдю?

в) Чи кажуть вóжений, їжжений, сїжений, вóжаний, їжжаний, сїжаний або вóджений, їжджений, сїджений, чи — вóдений, їздяний, сидяний, і т. д.

г) Чи скажуть обвóджування, їжджіння або обвóдювання, їздіння, приїжжає, приїжджає або приїздає; зїїж або зїїдж, повїж або повїдж, або ж повїдь?

§ 69. Замість д, дь, (дж, ж) чи не вживають у Вас часом інших звуків, а власне:

а) Чи не вживають часом г, гь: Гмитро́, гба́ти, гба́ю, огломи́ти, Гністе́р, Гніпро́, гля, огя́гнений, гя́тел або гя́тель, Го́ргій, Гі́д, Гі́ло, Гі́вка, в горо́гі і т. п., зам. Дмитро́, дба́ти, дба́ю, одломи́ти і т. д.?

б) Чи не чути часом й зам. дь (і дж): йа́тел, йаглі́ця, йі́вер, порáй, порáїти (пора́їти), збу́йвік, одина́йцять, моло́йлі; порáю (пора́йу) зам. пора́джу, -жу і т. п.?

в) Чи не скажуть дзь або ць зам. дь в таких, напр., випадках: лю́дзький або лю́цький зам. лю́дсьький, ві́дзьці́ль, два́дзьпять або ві́цьці́ль, два́цьцять зам. ві́дсі́ль, два́дцять, або навіть: двя́дзько, гру́дзі, хо́дзіц, дзьве́ре і т. п. зам. дя́дько, гру́ді або гру́ди, хо́дить, две́рі?

г) Чи не заміняють д часом звуком н або нд перед н або після нього; чи не скажуть, напр.: бо́ннар, бі́нний, ря́нний, чу́нний, ннис або ннесь, два нни, до-ння, сего́ння і т. п. зам. бо́ндар або бо́днар, бі́дний, ря́дний, чу́дний, днесь, два дні, до-дня, сьо́го́дня? чи не кажуть також за́ганка зам. за́гадка, за́гану́ти із за́ганну́ти зам. за́гадну́ти?

З в у к т.

§ 70. Коли у Вас кажуть: коті́в (коті́), сті́г (сто́га), ті́к (то́ку), сті́л (стола́), в ті́м (той), прóсті́р (прóстору); чі́сті, мі́ті (від чистий, митий) і т. п., то чи вимовляють т твердо, чи напів-м'яко, чи зовсім м'яко? Себ-то немов ть, тьь (т') або ть?

§ 71. Чи не чути у Вас часом твердого т, замість м'якого ть, в таких випадках:

1) В часівниках в таких формах, як: х́одит, н́осит, х́одят, н́осят, ході́т, носі́т і т. п. зам. х́одить, н́осить, х́одять, н́осять, ході́ть, носі́ть?

Чи не кажуть так само ході́т, носі́т і т. п. зам. ході́ть, н́осіть (ході́ти, н́осіти)?

2) В таких ось словах: гі́ст, тест, зят, пут, кі́ст, смерт, ші́ст, пйат, опйа́т, гі́стми, кі́стми, ші́стма, пйатма́, шесто́х, шесто́м, пйа́то́м і т. п.

§ 72. Замість **т** чи не вимовлять у Вас часом **д**? Опріч од, від, зам. от, чи не скажуть ще **дак**, доп́тати, д́анець зам. **так**, топ́тати, та́нець? Чи кажуть у Вас **Роздво́**, **Різдво́**, **різдва́ний** і т. п., зам. **Рожствó**, **Розствó** або **Розтвó**, **розтв́аний**?

§ 73. Замість **т** або **ть** чи не вимовляють у Вас часом ще інших звуків?

1) Чи не чути **к** або **къ** зам. **т** або **ть** в таких, напр., словах: топ́кати, д́обеул, ќрохи, ќрішки зам. топ́тати, д́ятел, трóхи, трі́шки; ќісто, ќіло, ќімня, ќісний, вќішитись, в плóкi, ќітка, ќільки і т. п., зам. ті́сто, ті́ло, ті́мня, ті́сний, вті́шитись, в плóті, ті́тка, ті́льки; і **теж**: ќіжко, ќі, ќегну́ти і т. п. зам. **тяжко**, **тя**, **тигну́ти**?

2) Чи не вимовляють **ц**, **ць**, зам. **т**, **ть**, в таких випадках:

а) Перед **с**, **ц** або **сь**, **ць**, напр.: оц́це, оц́се; носі́цьця, во́зи́цьця, н́оси́цьця, во́зи́цьця, н́ося́цьця, во́зя́цьця, ла́ю́цьця, носі́цьця, возі́цьця і т. п. зам. от́се або от́це, носі́т́ся, возі́т́ся (носити ся, возити ся), н́оси́ть ся, во́зя́ть ся (теж н́оси́т ся, во́зи́т ся), н́ося́ть ся, во́зя́ть ся, ла́ю́ть ся, носі́ть ся, возі́ть ся, (но́сі́те ся, во́зі́те ся), і **теж** оц́ця (батька), оц́цю, га́цьці і т. п., зам. от́ця, от́цю, га́тці?

б) По **с** або **сь**: кі́сьць, гі́сьць, ма́сьць, те́сьць, жа́лісьць, хі́трисьць, сы́ціна, по́сьціль, го́сьці, в мі́сьці, тря́сьця (або тря́сьцьця), На́сьця, Гу́сьця, ща́сьця, ща́сьцям або ща́сьцем, ка́пусьця́ний, і **теж** тря́сцю і навіть сы́ців і т. п. зам. кі́сьть, гі́сьть, ма́сьть, те́сьть, жа́лість, хі́трість, сы́тіна, по́сьтіль, го́сьці, в мі́сьці, тря́сьця, На́сьтя, Гу́сьтя, ща́сьця, ща́сьтем, ка́пустя́ний, тря́ською, сті́л?

в) Чи не чути зрідка взагалі **ць** або **ц** зам. **ть**: трéцій, хóдиць, ходзі́ц і т. п. зам. трéтій, х́одить або х́одит, х́одіть або х́одіти?

§ 74. Чи переходить у Вас **т** в **ч** в таких випадках:

1) В конйугації і словотворенню:

а) Чи завжди кажуть у Вас: топчу́ (від топта́ти), регочу́ (від реготáти) і т. п.?

б) Чи кажуть: гачу́ (від гаті́ти), плачу́ (від платі́ти), пущу́ (від пусті́ти), міщу́ (від місті́ти), хочу́ (від хоті́ти). лечу́ (від ле́тіти) і т. п., чи може скажуть гатю́, платю́, містю́, хотю́, летю́?

в) Чи скажуть: га́чений, пла́чений, пу́щений або га́тений, пла́тений, пу́стений; га́тяний, пла́тяний і т. д.?

2) Чи не чути так само часом ч замість т (або д із т) та ть в таких випадках:

а) Перед ч або ш: о́тче, отче́наш, -отче́пись, отчи́ни, хучі́й, бага́чший, коро́чший, або бага́ччий, коро́ччий і т. п., зам. о́тче, отче́наш, отче́пись, отчи́ни (одче́пись, одчи́ни), хутчі́й, бага́тший, коро́тший?

б) Після ш із сь: жа́лошч, милошч, хі́трошч, лю́бошч або жа́лошчі, милошчі, хі́трошчі, лю́бошчі і т. п., зам. жа́лость, мило́сть, хі́тлость, лю́бость або жа́лості, мило́сті, лю́босьті?

§ 75. Чи кажуть у Вас ста́рчити, постарча́ти, вистарча́ти і т. п., чи ста́тчити, постатча́ти, вистатча́ти?

З в у н з.

§ 76. Коли у Вас кажуть зірка (зо́ря), возі́в (віз), твере́зі, голомо́зі і т. п., то чи вимовляють з твердо, чи напів-м'яко, чи зовсім м'яко? Себ-то як зъ, зьъ (з') або зь?

§ 77. Чи чути у Вас зъ чи з в таких, напр., словах: зьні́зда, зьві́р, зьмі́й, гвозде́, і теж близькі́й, низькі́й, слизькі́й; візьмі́, зьня́ти і т. п.?

Чи ка́жуть: на во́зі, возі́ть чи на вóзи, возі́т?

§ 78. Як у Вас вимовляють префікс (і теж прийменник) з (рос. с—, сь; польськ. s-, z-) в таких випадках:

а) Чи завжди чути з в словах, в роді: ззива́ти, здзьоба́ти, зжй́ти, зджи́гнути, здвй́гнути, згорі́ти, зґрунтува́ти, збі́гти, звóзити, злові́ти, зме́сті, зне́сті, зробі́ти, зйедна́ти і т. п.?

б) Чи чути так само з в словах, в роді: зсу́нути, зці́пити, зшй́ти, зчаві́ти, зтиска́ти, зхова́ти, зки́нути, зпада́ти і т. п., чи замість з в де-яких з подібних слів вимовляють с?

в) Чи завжди чути тільки с, а не з в словах: смерть, смерка́ти, swéрдел, swéлок, swéдок, swéдчити, смі́ття (чи тут сь зам. с), і теж: сча́стя, скла́д, скрі́зь, сква́пний, співа́ти, спі́в (теж сь зам. с).

сказа́ти, справедлі́вий і т. п.? чи зам. с чути часом в де-яких з тих слів з або зь?

§ 79. Як у Вас вимовляють з і зь на кінці слів і перед шестівками п, т, є, х, с, ш, ц і ч? чи вимовляють їх виразно в словах, напр.: низ, лізь, розпуста, везті, нізка, безхвостий, розсукати, розши́ти, розці́пати, розчеса́ти, нізький і т. п., чи зам. з, зь чути часом с, съ: нис, лісь, роспуста, весті, ніска, бесхвостий, россукати, росши́ти, росчеса́ти, ниський і т. п.? Може в одних випадках виразніше чути з, а в других с; в яких власне?

§ 80. Чи переходить з в ж в таких випадках:

а) Чи завжди кажуть у Вас: ви́ажу́ (від ви́язати), ка́жу́ (від ка́зати), рі́жу́ (від рі́зати) і т. п.? Замість ка́жу́ чи не чути у Вас ка́гу́, ка́геш, ка́ге і т. п.?

б) Чи кажуть: ла́жу (від ла́зити), во́жу́ (від вози́ти), чи скажуть ла́зю, во́зю?

в) Чи скажуть во́жений, во́жаний чи во́зений, во́заний, во́жі́ння чи во́зі́ння?

§ 81. Чи не переходить часом з, зь в ж чи ш:

а) Перед ж, ш, дж і ч, напр.: ж жі́нкою, ж жа́лю, жжа́ти, жжоло́битись, рожжувати́, рожжі́на обо рошчі́на, міжжі́ти або мішчі́ти, перелі́жши або перелі́шши, рожжукати́ або рошшукати́, дої́жджа́ти, ні́жчий, бі́жчий, ву́жчий чи ні́шчий, бі́шчий, ву́шчий і т. п.

б) Чи не скажуть у Вас також желе́ний, ма́жью зам зеле́ний, ма́зью, рі́жний, рі́жниця, рі́жніти зам. рі́зний, рі́зниця, рі́зніти т. п.?

З в у к дз.

§ 82. Чи не скажуть у Вас часом дз або дзь, не заміняючи іншими, чи поруч з з, зь або ц, ць?

Чи не кажуть, напр., у Вас: дзві́н, дзвони́ти, дзві́ннийця, дзвони́ти, дзві́нкий, дзвё́нькіт, дзвона́р, дзвя́к, дзелё́нькати, дзизча́ти, дзизча́ння, дзиркоти́ти, дзя́пка, дзин-дзі́вер, дзо́бати, дзьо́бати, дзюба́к, дзьоба́к, дзюб, відзі́гёрний, дзи(і)гі́тний, дзі́га, дзі́глик, дзу́ськи, дзю́ба, дзюба́тий, дзюркоти́ти, дзюрча́ти, дзендзеле́ія, дзявела́, дзя́вкати, дзя́вір (гавкання), дзеренча́ти, дзі́нгель, роздзя́вити, ге́дз або ге́дзь, ге́дзкатись, гудз або гудзь, дзойк, дзе́ркало, дзиз, і так само дзелё́ний, дзо́йка, дзе́рнó, дзелі́зо, дзелі́зний, дзьмі́й, дзьві́р, дзьві́зда і т. п.?

Чи не скажуть також дзі́нгель зам. шчі́гел?

З в у к с.

§ 83. Коли у Вас кажуть: поясів, сік (со́ку), сіль (со́ли), сіп (сопті), ласі, білясі, пєсі, лісі, ббєі, рўсі і т. п., то чи не вимовляють с твердо, чи напів-мйако, чи зовсім мйако? Цеб-то як сь, сьъ (с) чи сь?

§ 84. Як у Вас вимовляють с, твердо чи мйако, в таких ось випадках:

1) Чи не вимовляють у Вас мйакого с в таких, напр., словах: сьвіт, сьвітло, сьвічка, сьвітїти, сьвідок, сьвідчити, сьвідомий, сьпів, сьпівати, сьпіти, сьміх, сьміти, сьміятись, сьміття, сьвятий або сьватий, сьлід, сьніг, кісьть, напасьть, щасьтя і т. п., і навіть сьпілка, гóлосьно, умісьне і т. п.? Чи в де-яких з тих слів чути у Вас тверде с?

2) Що чути, сь чи с:

а) в кінцівках -сєий, -сєо. Чи кажуть, напр.: рўсєкий (зам. русьський), пóльсєкий, укрáїнсьєкий, кїївсьєкий, львівсьєкий, цáрсєкий, пáньсєкий, пїднісєко, жїтнісєко, циганїсєко, гайдучисєко і т. п., чи рўский, пóльский і т. д., пїдніско, жїтніско і т. д.?

б) в ся, сї, єсь (з еси), си (з еси, ся і си): чи скажуть, напр.: хвалїти ся, хвалїтись, веселїти ся, веселїтись, взяв сї, взявсь, ходївїєсь, ходїлась, ходїлось, абїсь, кобїсь, чомўсьте, хтось, щось, якось, сесь або цесь і т. п., чи кажуть у Вас хвалїтиса, хвалїтис і т. д.?

в) може с взагалї дуже рідко мйакшиться у Вас і між іншим говорять, напр.: судá або судї́ зам. сюді́ і т. п., при чому одначе с зістає ся мйаким в сядь і т. п.?

§ 85. Чи не переходить у Вас с в ш в таких випадках:

а) чи завжди кажуть у Вас: пїшў (від писáти), тэшў (від теáти) і т. п.?

б) чи кажуть: прóшў (від просїти), нóшў (від носїти), мўшу (від мўсїти) і т. п., чи скажуть прбсю, нбсю, мўсю? запрóшувати чи запрбсєувати?

в) чи скажуть прóшений, нóшений, прóшаний, нóшаний, чи прбсєний, нбсєний, прбсяний, нбсяний? гашїння чи гасїння?

§ 86. Чи не заміняють у Вас часом с і сь іншими шелестівками?

1) Чи не чути замісь них зрїдка: з, зь, дз, зг, дж в таких напр., словах: прїзьба зам. прїсьба або прїсба, мўзьки зам. мўськи

або мўски, за́джена або за́джона зам. са́жена, са́жана; зóйка, дзóйка, згóйка або джóйка, зам. со́йка і т. п.?

2) Чи не вимовляють у Вас **ц** зам. **с** в: два́дцять, тры́дцять або два́ццять, тры́ццять, бітьця або біцьця, біе́тьця, біе́цця або біе́ця, отце́й, оцце́й або оце́й, це́й, ця, це, відці́ль, одці́ль або ві́цціль і т. п.? Чи не скажуть теж цмакува́ть, цело́б, при́цяга замість смакува́ть, село́б, прися́га і т. п.?

3) Чи не вживають у Вас **ш** замість **с** (теж зам. з із **с**) або **сь** в таких випадках:

а) перед **ш** і **ч**: **ш** шóпи, **ш** шараба́на, **ш** чолові́ка, **ш** чим, **ш**шива́ти, **ш**чища́ти, **ш**чита́ти, **ш**ча́стя, лу́шчити, машчу́, хрещчу́, гу́шча, во́шчы́на, кра́шчий, ви́шчий і т. п.? Може замість **ш** з **с** чути часом **ж** в де-яких з тих слів: **ж** шóпи, **ж** шараба́на, **ж** чолові́ка, **ж** чим, **ж**шива́ти, **ж**чища́ти і т. п.?

б) перед іншими шелестівками, переважно перед **к**, і теж перед **т**, **п**, **м**, **л**, напр.: шку́ра, шкło, шкля́нка, шкля́ний, до́шка, дишкáнт, шкребті́, шкря́бати, ви́шкребки, шкромáдити, дошкуля́ти, вишкі́ряти, шквар́ка, шквар́ити, шкеля́, шкелёт, шку́ла, шкалю́бини, шкйта́вий, шка́ралупа або шка́ралю́ща, шкво́рень або шво́рень; замість до́шка чи не скажуть теж до́шчка або до́чка? Кришта́ль, наопрóштки або наопрóшки, штельва́га, шторц (шторч); шчовб або што́вбур зам. сто́вбур; шпі́ця, навшпі́ньки, Бори́шполь; шмарка́тий, шмарка́тись, шмарува́ти, шму́га, шмалі́ти; до мишлі́, мишля́т, шлю́б, шлюбува́ти і т. п.?

в) перед голосівками, при чому **ш** буває часом м'яке: за́вше зам. за́все або за́всіди, вша́ди (всюди), ше́рпо або ше́рце (серце), шала́та (салата), суші́ди (сусіди), шядáти, шідáти (сідати), поші́яв (посі́яв), ста́нешя, збира́еші (стане́ть-ся, збирае́ш-ся), бишъ́ (бисъ́) і т. п.?

4) Чи говорять у Вас сочави́ця чи чечеви́ця, чи шошови́ця?

5) Чи не скажуть у Вас нарешті́ зарму́тити ся зам. засму́тити ся?

З в у к й.

§ 87. Замість **й** чи не вживають в Вас часом інших звуків:

а) **ль** або **л**: жа́льворонок (жайворонок), лялі́вка (йалі́вка), лем, лем, ле́ме, ле́не зам. йе́но (ті́льки)?

б) **нь**: ченъ́, аче́нь зам. чей́, аче́й і т. п.?

в) **в**: ма́ву, ма́вуть (ма́йу, ма́йуть), збира́ву, збира́вут (зби́райу, зби́райуть) і т. д., і теж собо́ву, тобо́ву або собо́в, тобо́в? Як

кажуть у Вас: живу́, живём, живё, живёмó, живётé, живу́ть, живи́, живі́м, живі́ть, чи жию́ (жийу), жиём, жиё, жиёмó, жиёте, жиють, жий, жиймо, жийте?

г) м: собом, тобом.

§ 88. Після ль, р, зь, дь, ть, нь, ж, ч, ш чи не уподібнюєся з ними й, подвоюючи їх, напр., чи не кажуть у Вас:

а) льля́ти, льле́ця, льлю́ця, зільля́, -є; пі́рря, -є; зьзі́сти, по́лózьзя, -є; сься́ти, сься́ю, воло́сься, -є; судьд́я, судьд́івна, безла́дья́, -є; смітьт́я́, -є, життьт́я́, -є; ньня́ти, корі́ння́, -є; подру́жжа, -я, -є, кло́чча, -я, -є, підда́шша, -я, -є і т. п., замість льйати, льйе́ця, льйу́ця, зільйа́, -йе, пі́рйа, -йе, зьйі́сти, по́лózьйа, -йе, сьйя́яти, сьйя́ю, воло́сьйа, -йе, судьй́а, судьй́івна, безла́дья́, -йе, смітьй́а́, -йе, життьй́а́, -йе, ньй́ати, корі́нья́, -йе, подру́жйа, -йе, кло́чйа, -йе, підда́шйа, -йе, або ж може кажуть ля́ти, ле́цьця, лю́цьця, зі́ля, -є, пі́ря, -є, зі́сти, по́лózя, -є, ся́яти, ся́ю, воло́ся, -є, суд́я, суд́івна, безла́дя, -є, смі́тя́, -є, жит́я́, -є, ня́ти, ко́рія́, -є, подру́жжа, -я, -є, кло́ча, -я, -є, підда́ша, -я, є?

б) чи не кажуть також, напр.: сі́льлю, тва́ньню, че́лядьдю, по́статтьтю, мі́цьцю, ві́сьсю, грі́зьзю, ні́ччю, ми́шшю і т. п., замість сі́льйу, або со́лею, тва́ньйу або тва́нею, че́лядью або че́лядею, по́статтьйу або по́статею, мі́цьйу або мо́цею, ві́сьйу або о́сею, грі́зьйу або грі́зєю, ні́чйу або но́чею, ми́шею або ми́шою і т. п.?

в) чи не скажуть нарешті в 2-му відмінку однини: кова́лля́, або кова́ллé, коння́ або кунне́ і т. п., замість кова́ліа́, ко́ніа́, -іе або кова́лі, ко́ня́, і так само в 2-му відмінку множ. бажа́ньнь, безла́ддь, подру́жж, підда́шш і т. п.?

Звуки г, г', н, ж.

§ 89. Шелестовий г у всіх українських говірках бренть звичайно, як польське h. Чи ж так він бренть у Вас? Як вимовляють у Вас г на кінці слів (у визвуку) і перед шелестівками ц, т, ж, х, с, ш, ц і ч? Чи вимовляють його виразно, напр., в словах: Бог, засти́г, во́рог, бі́гти або бі́гчи, ле́гкий, бі́гши, бі́гцем і т. п., чи зам. г чути в цих випадках х: Бо́х, засти́х, лу́х, во́рох, бі́хти або бі́хчи, ле́хкий, бі́хши, бі́хцем? Може в одних випадках чутніше г, а в других х, в яких власне?

Чи не скажуть так само ж замість г в словах: Ха́нна, Хри́ць, хря́зь, ху́лиця, охó, аха́ і т. п.?

§ 90. Чи чути у Вас г в таких словах: бі́гти, стрі́гти, мо́гті́,

лягті (або бігчи, стрігчи, могчі, лягчі), застрігти, остігти, одягті, одягнути, тягті, тягнути, здвигнути, одягати, застріг, остіг, одіг, тяг, здвиг, одягнув, тягнув, здвигнув, остігну, одягну, тягну, здвигну і т. д.?

Чи не мйакшить ся у Вас г в гь перед и і е, себ-то замісь гідко, гилляка, гичка, гірло, нѳги, ногі, порѳги, нагинати, геть, гей, ген, гетьман, легенько (або легѳнько) і т. п., чи не скажуть у Вас гідко, гилляка, гичка, гірло, нѳгі, ногі (і нѳге, нѳгѳ), порѳгі, нагинати, геть, гей, ген, гетьман, легенько?

§ 92. Чи завжди г переходять у Вас в ж і зь в таких випадках:

а) в ж: враже, плуже, друже, жену, женѳш, женѳ, жени і т. д., біжимѳ, мѳжу, ляжу, стружу (від стругати), мѳжуть, ляжуть, стружать або стружуть, біжі, біжім, біжіть, стружі, стружім, стружіть, ляж, ляжмо, ляжете, перемѳжений, дорѳжчий і т. п.? Чи може скажуть у Вас: бігу, бігуть, мѳгу, мѳгуть, дорѳжний? Чи кажуть стрижучі, біжучі і т. п. чи стригучі, бігучі?

б) в зь: друзі, друзьяка, дві нѳзі, дві дорѳзі, ік нѳзі, ік дорѳзі, на нѳзі, на дорѳзі, в плузі?

в) в зь із ж на кінці слів і перед ць і сь: лязь, лязьмо, лязьте, зам. ляж, ляжмо, ляжете; на нязьці зам. на нязці; на дорязьці зам. на дорязці, запорязьці зам. запорязці, запорязьський або запорязький зам. запорязьський, князьство або князьтво зам. княжство, рязьдѳ з рязьствѳ і т. п.?

§ 93. Чи не заміняє ся г у Вас іншими звуками? Чи не скажуть, напр.: чавун зам. чугун, тоуди, товди або тойді зам. тогді; йуща зам. гуща і т. п.?

§ 94. Опріч г, що вимовляє ся, як польське h, мабуть подибує ся у Вас звук, що ми тут його означаємо через г і що вимовляє ся, як російське г або польське g; той звук буває в деяких словах і не заміняє ся іншими звуками, а в де-яких словах буває поруч з г або ѳ.

Чи не чути, напр., у Вас такого г' в таких словах: гѳдз, гѳдзкатись, гѳйтись, гѳля, гѳлька або гѳлка, гѳлий, гѳніт, гѳлягати, гѳргѳгати, гѳгнути або гѳггнути, гѳміряти, гѳалаган, гѳринджѳбли, гѳаджальга, гѳанок, гѳанч, гѳарда, гѳардувати, гѳвалт, гѳвінт, гѳвінтѳвка, гѳдзь, гѳдзик, гѳзимс, гѳпс, гѳпрляга, гѳграф, гѳрис, гѳрунт, гѳрунтувати, дриг, дригати, джегітний, джинджигиллястий, джигун, хвурдига, хвіга, дзига, дзигарок, гѳлка (і галка), гѳана (і гѳана, догѳана), гѳвал (і гѳвал), гѳрдий (і гѳрдий), гѳгавка (гѳголіха), гѳспѳдар (і

госпóдар), гíрла (і гíрла), глей (і глей), щíгол (і щíгел), гíгла (і гíгла), гáня (і вáня), гíла (і вíла), гéлавий або гíлавий (і вíлавий або гíлавий), гéлево (і вéлево зам. тéлево), ѓрата, ѓратки (і ќрата, ќратки), ѓречі (і ќречі), ѓречний (і в́речний або ѓречний), гáджелó (і вачáло), гáджуляти (і вачуляти), б́ризгати (і б́ризгати), рíзга (і рíзга), б́ризги (і б́ризги), мíзги (і мíзги), і так само ще може в яких інших словах? Може, в де-яких з тих слів або до них подібних замість ѓ чути тільки г або в? В яких власне?

Чи не кажуть у Вас глід або глуд зам. глі(у)г?

В недавно присвоєних словах з г(g) чи зістає ся цей звук, чи переходить в г(h) або в? Чи кажуть напр., генерáл, гімназіа чи генерáл, гімназіа, гáлоші чи вáльбі і т. п.?

§ 95 Чи не переходить у Вас ѓ в дзъ: на гирлі́дзі у фурді́дзі і т. п.? або в дж: джу́лий зам. ѓудий, джерготі́ти зам. герготі́ти?

§ 96. Чи вимовляють у Вас в́ твердо або м́яко (в́) в таких випадках:

1) Перед и і о: чи кажуть в́ішка, с́іноньв́и, р́уки, руv́и, таv́ій, таv́іх, велиv́ий, таv́ім, велиv́их, в́іпсько, таv́іньќий, малéньв́е і т. п., чи скажуть в́ішка, с́іноньв́і, р́укі, руv́і, таv́ій, таv́іх, велиv́ий, велиv́их, в́іпсько, таv́іньќий, малéньв́е?

2) Перед а, о, у: чи кажуть дóньв́а, бес́ідоньв́а, пáноньв́о, на́-й-в́о (на́-лишень), сл́ужбоньв́у і т. п., чи скажуть дóньв́а, бес́ідоньв́а, пáноньв́о, на́-й-в́о, сл́ужбоньв́о?

§ 97. Чи не переходить у Вас часом в́ в ѓ або х, напр.:

1) Вели́гденъ, ѓ речі, ѓ вам, ѓ смў?

2) Х́то, х́рест, х́торий (зам. ќторий), х́жáн (зам. в́жáн), дох́тор, змирх́, змёрхну́ти (зам. змерв́, смерв́, смёрвну́ти), хóвзатись (зам. в́овзатись)? чи кажуть штовх́атись чи штовв́атись?

§ 98. Чи не переходить у Вас в́, вимовляючись м́яко, часом в т́: малéнт́ий, р́уст́ий, с́іноньт́і, малéньт́е, р́утьт́е, дóнт́а, бес́ідоньт́а, с́іноньт́о, пáноньт́о, сл́ужбоньт́ю, господáроньт́ю і т. п.?

§ 99. Чи зістає ся у Вас в́ в таких словах: в́віт, в́вітка, в́вітнік, в́вітень, в́вітчáстий, в́вітчáти, в́вітувáти, в́віліти, та чи уживає ся поруч з ним також в відповідних словах ц́в: ц́ввіт, ц́ввітка, ц́ввітнік, ц́ввітень, ц́ввітчáстий, ц́ввітчáти, ц́ввітувáти, ц́ввілити? чи може в одних з тих слів уживають в́, а в інших тільки ц́в, напр.: тільки в́вітка, в́вітчáти і т. п., або тільки ц́ввіст́і, або ц́ввісти і т. п.?

Замість **є** або **ць** в подібних словах чи не чути часом **ть**: **тьві́тка**, **тьві́сті** і т. п.?

§ 100. Чи переходить у Вас **є** в **ч**, **чь** і **ць** в таких випадках:

а) в **ч**, **чь**: **коза́че**, **чолові́че**, **печу́**, **товчу́**, **печу́ть**, **товчу́ть**, **печі́**, **товчі́**, **печі́м**, **товчі́м**, **печі́ть**, **товчі́ть** і т. п., чи може скажуть у Вас **печу́**, **товчу́**, **печу́ть**, **товчу́ть** і т. п.? Чи кажуть у Вас **печучі́**, **течучі́** і т. п., чи **пекучі́**, **текучі́**? Чи не кажуть у Вас до того ще **Нечі́пор** (зам. **Никифор**)?

б) в **ць** або **ц**: **вовця́га**, **волоця́га**, **дві руці́**, **дві оці́**, **руці́**, **руці́**, в **оці́**, на **боці́** і т. п.? **коза́цьський**, **коза́цьство** чи **коза́цький**, **коза́цтво** і т. п.? Чи не скажуть ще: по **повне́ньці́й** **ча́рці**, на **широ́ці́й** **доро́зі**, по **вели́ці́-дні́**, **во́вці́-сіро́манці́** і т. п.?

§ 101. Чи не вимовляють у Вас **х** **твердого** або **м'якого** в таких випадках:

а) перед **и** і **е**. Чи кажуть, напр., **сухі́й**, **ті́хий**, **сухи́м**, **ті́хим**, **сухи́х**, **ті́ких**, **хі́ба**, **хи́ба**, **хі́трий**, **тихе́нько**, **ті́хе**, **сухе́**, **хе́кати** і т. п., чи скажуть: **сухі́й**, **ті́хий**, **сухи́м**, **ті́хим**, **сухи́х**, **ті́хих**, **хі́ба**, **хи́ба**, **хі́трий**, **тихе́нько**, **ті́хе**, **сухе́**, **хе́кати**? Чи кажуть так само **сухі́ї**, **ті́хиї** чи **сухи́ї**, **ті́хиї** і т. п.?

б) перед **а**: **Мі́хя** (**Миха́йло**), **пха́ти** зам. **пха́ти** і т. п.?

§ 102. Чи не вживають у Вас в де-яких однакових чи подібних словах то **х**, то **с**?

Чи не кажуть, напр., у Вас: **проха́ти** і **просі́ти**, **по́рхавка**, **пі́рхнути** і **по́рснути**, **по́рбснути**, **жа́х**, **жаха́ти** **ся**, **жахну́ти** **ся** і **жле**, **жес**, **жаса́ти** **ся**, **жасну́ти** **ся**, **волоха́тий** і **волоса́тий**, **коту́рхати** і **коту́рсати**, **колиха́ти** і **колисáти**, **бу́рхати**, **бу́рхнути** і **бо́рсати** **ся**, **че́мхати** і **че́мсати**, **чу́хати** і **чесáти** і т. п.?

§ 103. Чи переходить у Вас **х** в **ш** і **сь** в таких випадках:

а) в **ш**: **грі́х-грі́ше**, **ду́х-ду́ше**, **пта́х-пташа́**, **бреха́ти-брешу́**, **бреші́м**, **бреші́ть**?

б) в **сь**: **му́ха**, **дві му́сі**, **сва́ха-сва́сі**, **ву́хо**—в **ву́сі**, **кожу́х**—в **кожу́сі** і т. п.? **Ста́х** і **Стасько́** і т. п.?

§ 104. Чи не заміняють у Вас часом **х** на **ф**: Чи не скажуть, напр.: **фу́тко**, **фусті́на**, **фу́тір** і т. п., зам. **ху́тко**, **хусті́на**, **ху́тір**?

З в у н ц.

§ 105. Чи не вимовляють у Вас **м'якого** **ць** в наступних і до них подібних словах:

а) купе́ць, хло́пець, горобе́ць, оте́ць, віне́ць, молодéць, удо-
ве́ць, мі́ць або мо́ць, пра́ць, ця́ць, удови́ць, у́лиць, ове́ць, серце́
і т. п.?

б) купця́, хлопця́, се́рця, кри́льця, пра́ця, до́ця, ця́ця, у́лиця,
ця́тка, купця́м, кри́льця́м, у́лиця́м, купця́ми, кри́льця́ми, у́лиця́ми,
на купця́х, на кри́льця́х, на у́лиця́х, трина́дцять, два́дцять, зали-
ця́тись, оби́яти, пита́єця, зали́аєця і т. п.?

в) до цього́, цьому́, удови́цю, молоди́цю, удови́цюю, моло-
ди́цюю, купцю́м, цьому́, цю́хля і т. п.?

г) перцю́, купцю́, отцю́, се́рцю, удови́цю, молоди́цю, працю́-
ва́ти, цю́лува́ти, цю́кати, цю́ди і т. п.?

ґ) купці́, хлопці́, удови́ці, молоди́ці, ку́рці, на рі́чці, на го-
лі́вці, на дорі́жці, ці́кавий, ці́вка, ці́на, ці́лий, спі́пити, ці́лува́ти,
ці́діти; теж ні́ці, ку́ці і т. п.?

д) купе́цький, коза́цький, парубо́цький, діво́цький і т. п.?

Чи замість **ць** в де-яких, а може і у всіх наведених випадках
чути у Вас тверде **ц**? Подайте на це більше прикладів.

Чи скажуть так само у Вас: купе́цьтво, парубо́цьтво, ко-
за́цьтво, діво́цьтво і т. п., чи купе́цтво, парубо́цтво, коза́цтво, ді-
во́цтво і теж цькува́ти, цьвах або цьвах, цьвірку́н, цьвікати, цьві-
чити, цьвогати, цьвісти, цьвіт і т. п., чи цвях, цвирку́н, цвікати,
цвікати, цвічити, цвогати, цвісти, і навіть цвит?

§ 106. Замість звичайного твердого **ц** перед **е, и, а, о, у** в
словах як от:

со́нце, се́рце, бари́льце; це́й, це́ї, цекони́ти, ці́ба, циба́-
тий, цилю́рик, ці́ндрити, ці́бри́на, ці́мбри́на, кля́мцати, хви́цати,
ма́цати, цо́кати, цю́пити і т. п., чи не вимовляють часом мйакого
ць: со́нце, се́рце, це́ї, цекони́ти, ці́батий, ці́лю́рик, ці́ндрити, ці́м-
бри́на або ця́мрина, кля́мцати, хви́цати, ма́цати, цю́кати, цю́-
піти і т. п.?

§ 107. Чи завжди **ць** або **ц** переходить у Вас в **ч** в таких
випадках:

а) в 5-му відм. однини муж. роду: хло́пче, о́тче, ку́пче і т. п.?

б) коза́ччина, німе́ччина, туре́ччина з коза́цький, німе́цький,
туре́цький?

§ 108. Чи не вимовляють часом у Вас замість **ц**, **ць** інших
звуків, напр.:

а) дзэ́: Га́ндзя, дзяпкани́стий і т. п., замість Га́нця, ця́пка-
ни́стий?

б) с: коза́ство, діво́ство зам. коза́цтво, діво́цтво?

в) **ч**: міч, мічний, чекаво зам. міць, міцьний, цікаво? і теж: чуратись, чурка, чубук, танцювати, танцюю, танцюють, на вулицю, хлопці, на горільчі, на комороньчі, на річчі, на дорожчі або на річчи, на дорожчи і т. п., замість цуратись, цурка, цибух, танцювати, танцюю, танцюють, на вулицю, на горільці, хлопці, в комороньці, на річці, на доріжці?

Звук **ч**.

§ 109. Чи м'яко чи твердо вимовляють у Вас **ч**? Чи кажуть, напр.: дош**ч**, ключ**ч**, сино**ч**ки, чини**ти**, чи**с**нийця, дош**ч**ік, че**л**ядь, че**с**ати, че**м**ний, чо**г**о, чо**м**у, чу**ж**ий, хо**ч**у, чу**ю**, об**ч**ай, ш**ч**астя, клю**ч**а, кри**ч**ати, стрі**ч**ати, поч**ч**ати, кри**ч**ють, пи**щ**ають, вол**ч**ать, дів**ч**атко, вов**ч**а, стар**ч**а, кло**ч**а, сь**в**і**ч**а, ту**ч**а і т. п., чи скажуть: дош**ч**, ключ**ч**, сино**ч**ькове, чини**ти**, чи**с**нийця, дош**ч**ік, че**л**ядь, че**с**ати, че**м**ний, чо**г**о, чо**м**у, чу**ж**ий, хо**ч**у, чу**ю**, **ч**ас, **ч**іас, **ч**ес, об**ч**ай, об**ч**ей, ш**ч**асьте, ш**ч**іасьте, ш**ч**есьте, ш**ч**істе, клю**ч**а, клю**ч**іа, клю**ч**а-клю**ч**і, кри**ч**ати-кри**ч**іати, кри**ч**а-кри**ч**і і т. д., кри**ч**ають, кри**ч**іають - кри**ч**а-кри**ч**і; вол**ч**ають - вол**ч**а-вол**ч**іть, дів**ч**атко, дів**ч**іатко, дів**ч**а-дів**ч**ітко, вов**ч**а, -**ч**а, -**ч**і, стар**ч**а, -**ч**а, -**ч**і, кло**ч**а, сь**в**і**ч**а і т. д.?

§ 110. Чи не вживають у Вас замість **ч** часом інших звуків?

1) Чи не чути напр., **к** замість **ч**, в таких напр. словах: к**е**-рез, р**о**зк**е**п, вишк**и**ряти, дв**і**йк**и**, карувати замість ч**е**рез, р**о**зк**е**п, вишк**и**ряти, дв**і**йк**и** або дв**і**ч**і**, чарувати?

2) Чи не скажуть також **т** замість **ч**, напр.: на р**і**т**ц**і зам. на р**і**ч**ц**і, Нім**е**тчина, Тур**е**тчина, коз**а**тчина зам. Нім**е**ччина, Тур**е**ччина, коз**а**ччина?

3) Чи не чути часом **шт** або **шч** замість **ч**, напр.: ш**т**епу**р**ний зам. ч**е**пу**р**ний?

4) Чи не переходить у Вас часом **ч** в **ш** перед другим **ч**, і також перед **т** і **н**; напр.: Тур**е**шчина, Нім**е**шчина, ш**т**іри, пош**т**ивий, смашний, пш**е**нішний, безп**е**шний, поміш**н**ік, клюш**н**ик, руш**н**ік, віш**н**ий і т. п., зам. Тур**е**ччина, Нім**е**ччина, ч**т**іри (з чотирі), поч**т**ивий, смачний, безп**е**чний, поміч**н**ік, ключ**н**ик, руч**н**ік, віч**н**ий і т. п.?

5) Чи не вживають у Вас **ц** або **ц** замість **ч**:

а) чи не переходить **ч** в **ц** перед **ц**: до**ц**ьц**і**, р**і**ц**ь**ц**і**, сь**в**і**ц**ьц**і**, моту**з**о**ц**ьц**і**, к**у**по**ц**ьц**і** і т. п., замість доч**ч**і, сь**в**і**ч**і і т. д.?

б) чи не чути у Вас **ц** або **ц** в таких, напр., словах: ц**и**, ципляти ся, ц**і**стий, ц**а**пля, за**ц**епа, ц**е**рез, ц**е**т, с**ц**е, ц**о**рний, по

цо́му, хцѹ, пусцѹ, ра́чки, цес, цѣмний, цеконі́ти, ніцѡ́, висоцѡ́з-ний, цю́ю, хоць, дошць і т. п., зам. **чи**, **чіпля́тись**, **чісти́й**, **ча́пли**, **заце́па**, **че́рез**, **чіт**, **шче**, **чо́рний**, **по чо́му**, **хо́чу**, **пушчѹ**, **ра́чки**, **час** або **чес-чіс**, **че́мний**, **чеконі́ти**, **нічо́** або **нішчо́**, **височѣ́зний**, **чу́ю**, **хоч**, **дошч**?

Звуки **ж** і **дж**.

§ 111. Чи вимовляють у Вас виразно **ж** на кінці слів і перед шелестівками **к**, **ц**, **ш**, **ч**, напр.: **вуж**, **ло́жка**, в **ло́жці**, **бліжчий**, або переходить в **ш**, і кажуть: **вуш**, **ло́шка**, в **ло́шці**, **блішчий**?

Чи кажуть **жбурля́ти** чи **шпурля́ти**?

§ 112. Чи твердо чи м'яко вимовляють у Вас **ж**? чи кажуть, напр.: **жі́то** **бо́жий**, **ка́же**, **скаж́ений**, **нож́ем** або **нож́ом**, **збі́же** або **збі́жа**, **жа́ба**, **ножа́**, **медвежа́**, **ро́жа**, **межа́**, **жада́ти**, **де́ржать**, **лежа́ть**, **кажѹ**, **ніж**, **ніжка** і т. п., чи кажуть: **жі́то**, **бо́жій**, **ка́же**, **скаж́ений**, **нож́ем**, **нож́ом**, **збі́же-збі́жя**, **жа́ба** або **же́ба-жі́ба**, **ножа́** або **но-же́-ножі́**, **медвежа́-е,-і́**, **ро́жя-е,-і́**, **межа́-е,-і́**, **жада́ти** або **жеда́ти**, **жіда́ти**, **де́ржать** або **де́ржеть**, **де́ржіть**, **лежа́(-е,-і́)ти**, **кажі́ю**, **ніжъ**, **ніжка́**?

§ 113. Чи не вимовляють у Вас часом **з** або **зь** замість **ж**?

а) **нізьці́**, **запоро́зьці́**, **ло́зьці́** замість **ніжці́**, **запоро́жці́**, **ло́жці́**, а може скажуть в цім разі: **нісьці́**, **запоро́сьці́**, **ло́сьці́**?

б) чи не скажуть, напр.: **зелі́зо** або **залі́зо**, **зі́чити**, **озерел**, **міз**, **ирза́ти**, **зага́** або **зга́га**, **зе́вріти**, **збан**, **за́йворонок** або **і́зе́йво-ронок**, **злу́кто** і навіть **зве**, **лезала́**, **друзі́на**, **зда́ти**, **слу́жба** і т. п., **теж за́бра**, **зяль** або **зель**, **зіль** і т. п., замість **желі́зо**, **жі́чити**, **оже́ред**, **між**, **иржа́ти**, **жага́**, **же́вріти**, **збан**, **жа́йворонок**, **жлу́кто**, **вже**, **лежала́**, **друзі́на**, **жда́ти**, **слу́жба**, **жа́бра**, **жаль** і т. п.?

Чи не скажуть **теж дзелі́зо**, **дзі́ндра**, **дзюрча́ти**, **дзі́воронок**, **вирадзі́ (-е,-і́)ти**, зам. **желі́зо**, **жі́ндра** або **джі́ндра**, **журча́ти** або **джурча́ти**, **жа́йворонок**, **ви́ряжа́ти** або **ви́ряджа́ти**?

§ 114. Чи не подибує ся у Вас в де-яких словах **дж** само-стійно або зам. **ж** і **ч**? чи не кажуть, напр., у Вас: **джинджу́ліха**, **приджи(н)джу́лити** ся, **джинджиги́лястий**, **джинджу́ристий**, **джи-гу́н**, **джі́гітний**, **дженджеру́ха**, **уджигну́ти**, **джереге́лі**, **джерка́ти**, **джерко́тіти**, **джеренько́тіти**, **джоло́мія**, **гринджо́ли**, **джу́ра**, **джума́**, **джу́с** і т. п., і **теж: са́джа** (сажа), **пра́джа** (і **пря́жа**), **ме́джа** (ме-жа), **ме́джи** (межи), **погори́джа** або **погори́джджа** (погори́жжа), **дже́-рело́** (жерело), **джа́йворонок** (жайворонок), **джі́гут** (жі́гут), **джа́рити** (жа́рити), **джві́ндати** (жвиндати, шве́ндяти), **джур** (жур), **джук**

(жук), джонва або джовна і навіть джолólna (жовна), джбан (жбан), і теж джер, джеря (чер або чир), джу́ма (чума), джуріти (чуріти—про воду), джа́рка (чарка), джмі́ль (чмі́ль), джмир (чмир), гаджéлó (качало), бджола́ (пчола) і т. п.?

Замість джбан або жбан чи не скажуть дзбан, збан або чван? зам. джу́ргати або жу́ргати—дзю́ргати? зам. джурі́ти або чу́ріти—дзю́рити або цю́рити? зам. бджола́—бжджола́?

§ 115. Замість твердого дж чи не вимовляють часом мйакого джъ: пряджа, саджа, меджа́, виїжджа́ти і т. п.?

З в у к ш, (шч).

§ 116. Чи завжди ш вимовляють у Вас твердо, чи чути також і мйаке шъ? чи не кажуть, напр.: лошя́, -є, -і, душя́, -є, -і, ка́шя, -є, -і, па́шя, -є, -і, орі́шшя, -є, -і, ми́шя(-є,-і)ти, шя́(-є,-і)снути, вершя́(-є,-і)ть і т. п., замість лоша́, душа́, ка́ша, па́ша, орі́шша, -є, ми́шати, ша́снути, верша́ть?

§ 117. Замість ш чи не скажуть часом ч в таких, напр., випадках:

а) чко́да, чко́ла, шлячо́к замість шко́да, шко́ла, шляшо́к і т. п.?

б) ду́жчий, ва́жчий, тя́жчий, лу́ччий, ни́ж(з)чий, бли́ж(з)чий, кра́ш(с)чий, ви́ш(с)чий, гла́дж(л)чий, шви́дж(л)чий, мо́лодж(л)чий, бага́ч(т)чий, коро́ч(т)чий, ме́нчий, і навіть глі́бчий, крі́(е)пчий замість ду́жший, ва́жший, тя́жший, лу́чший, ни́зший, бли́зший, кра́сший, ви́сший, гла́дший, шви́дший, мо́лодший, бага́тший, коро́тший, ме́нший, глі́бший, крі́(е)пший, і т. п.? Чи зістає ся тим часом завжди ш не переходячи в ч в таких випадках, як напр.: лі́пший, гі́рший, ста́рший, туте́шній і т. п.?

§ 118. Чи не вимовляють с замість ш, напр.: дусі́ти, тирмо́сити, со́луди, туте́сній, замість душі́ти, тирмо́шити, шо́луди, туте́шній і т. п.?

§ 119. Чи не переходить ш в сь або с перед ц і другим сь або с, напр.:

1) ю́сьці, галу́сьці, по́дусьці, і т. п., замість ю́шці, галу́шці, по́душці?

2) несéсь'ся, но́сись ся, во́зись ся, хва́лись ся, або несе ся і т. д., зам. несéш'ся, но́сиш'ся, во́зиш'ся, хва́лиш'ся; на́сьський, ва́сьський, во́ло́сьський, че́сьський або на́ський, ва́ський, во́ло́ський, че́ський замість на́шський, ва́шський, во́ло́шський, че́шський; пта́сь-

ство, товари́ство або пта́ство, товари́ство замість пта́шство, товари́шство?

§ 120. В наступних словах чи чути у Вас шч, чи інші шелестівки, а власне:

а) чи кажуть у Вас, напр.: шче або ішче, товаришч, шчебетати, шчипавка, шча́сте, боршч і т. п., чи ше (ше, ші), товариш, шебетати, шіпавка, ше́сте (шісте), боршь?

б) чи кажуть шчо, шчьо, шо, шьо, чо, чьо, што, штьо, сцо, цо, цьо, чи со?

в) чи скажуть: трішча́ти чи трісча́ти; ви́шчати, ви́жчати або ви́счати, ви́зчати; ми́шчіти, ми́жчіти, ми́жджіти, ми́зчіти; мошчі́р, можжі́р, мо́здзі́р, мо́зді́р; рі́шче, рі́жче, рі́зче?

г) чи чути дрошч, дрожч, дрождж чи дрож (дриж)? д́рбшчі, д́рбжчі, д́рбзчі, д́рбжджі, д́рбжджі?

ґ) чи кажуть: до́шчик, дошч чи до́жъ, дошъ, до́жчик, до́жч, до́жшік, до́шшік, до́шік?

Зникнення і зйавлення шелестівки.

а) Зникнення.

§ 121. Чи не зникають у Вас часом такі шелестівки, а власне:

1) Шелестівка в-первісна, приставна, або з л. Чи кажуть, напр.:

а) о́здух, оздухі́, озьмі́, ознесє́ння, оскре́с, олі́ти і т. п., зам. во́здух і т. д.?

б) пта́чкое зам. пташкове, у́ця зам. ву́вця (ві́вця), у́н зам. ву́н, у́кно зам. ву́кно (ві́кно), і теж в інших випадках, де в стоїть перед початковим у з о? А може у Вас чути окно́ і також і́кна, і́кон і т. д.?

в) злеті́ти, скóчити, постáти, зійті́ (напр. на гору), зне́сти ся (напр. на не́бо), згля́нути (на кого), ски́пті, здригну́ти ся, стрі́тити, наздо́гні́ці і т. п., зам. взлеті́ти, вско́чити, повста́ти і т. д., взагалі́ в префі́ксі в́з, в́с?

г) пе́рший, черця́ зам. пе́рвший, червця́ і т. п.?

ґ) ві́тячко або ві́ттячко, зйаза́ти, ві́ти, ху́рост, ре́дька, люба́, на́еть і т. п., зам. ві́твячко, звйаза́ти, ві́тви, хву́рост або хво́рост, ре́дьква, люба́, на́веть?

д) мо́ва, зови́ця, со́нце, со́няшник, во́хкий і т. п., зам. мо́вва, зови́ця, со́внце, со́вняшник, во́вхкий (з мо́лва, зо́лви́ця, со́лнце, со́лняшник, во́лгкий)?

е) застріг, остіг і т. п., зам. застрігв, остігв (з застрігл, остіггл)?

2) Шелестівка г в таких, напр., випадках:

а) оро́х, о́рлиця, оспода́р і т. п., замість горо́х, го́рлиця, господа́р?

б) бо-да́й, бо-зна-що, про́бі, да́сьбі, да́лебі, спа́сибі, про́стибі, помага́й-бі або про́бу, да́сьбу, да́лебу, спа́сибу, про́стибу, помага́йбу і т. п., замість бог-да́й, бо́г-зна-що, про́біг, про́бут і т. д.?

в) де, де-не-де, ніде, завсі́ди, тоді́ і т. п., зам. где, где-не-где, ні́где, завсі́гди, тогді́?

г) ре́чка, Ригора́, зну́щати́сь, мла́ або имла́, четве́р, про́тір і т. п., замість гре́чка, Григора́, згну́щати́сь, мгла́, четве́рг, про́то́рг?

г) застрі́в, ості́в і т. п., зам. застрі́гв, ості́гв (з застрі́гл, ості́ггл)?

3) Шелестівка й в таких, напр., випадках:

а) ві́т, ві́сько, під́у, пі́дем, до́бриший, бі́ліший і т. п., замість ві́йт, ві́йсько, під́у́, пі́йдем, до́брі́йший, бі́лі́йший?

б) с́яє, леть́ ся, лють́ ся, зі́сти, попада́й, ща́стя і навіть бе́, пе і т. п., замість с́йя́є, льйе́ть ся, льйу́ть сь, зьйі́сти, попада́йя, ща́стьяа, б́йе, п́йе?

в) за́ац (зам. за́йаць), за́аца (зам. за́йаця), да́акий (да́йакий-де́акий), мо́е (мо́йе), мо́а (мо́йа), мо́у (мо́йу), бі́лоє (бі́ло́йе), в по́коах (в по́ко́йах), стрі́ом (стрі́йом), ду́шеу (ду́ше́йу), собо́у, тобо́у, руко́у (собо́йу, тобо́йу, руко́йу), чу́у, вербо́у, ма́у (чу́йу, вербо́йу, ма́йу), ду́е (ду́́йе), не-е (не-́йе=нема), ма́ут, співа́ут, умира́ут (ма́йут, співа́йут, умира́йут і т. п.?

г) в прикметниках муж. р. в 1-му відм. одн.: бі́ли, до́бри, сінні́ і т. п., замість бі́лий, до́брий, сінні́й?

г) в прикметниках жі́н. роду в 3-му і 7-му відмінку одн.: бі́лі, чо́рні, сінні́ або на бі́лі, на чо́рні, на сінні́, зам. бі́лій, чо́рній, сінні́й, на бі́лій, на чо́рній, на сінні́й?

І теж в прислівках, в 2-му ступені: да́лі, ба́рзі, ско́рі, хутчі́, мерші́ і т. п., зам. да́лі́й, ба́рзі́й, ско́рі́й, хутчі́́й, мерші́́й?

д) в вольов. способі часівників: ни́, би́, пи́, ви́ або ні́, бі́, пі́, ві́ зам. ни́й, би́й, пи́й, ви́й?

4) Шелестівка л або ль. Чи не скажуть, напр.: умі́сний, на-вмі́сне, ма́сниця, ті́ки, сті́ки, і т. п., зам. умі́слний, на-вмі́слне, ма́слниця, ті́льки, сті́льки?

5) Шелестівка н. Чи не кажуть, напр.: ко́ждий, боро́зда, черця́, черці́ і т. п., зам. ко́ждний, боро́здна́, чернця́, чернці́?

6) Шелестівка р. Чи не скажуть, напр.: ченія, чénчик, ченці́, ганча́р, срі́бний і т. п., зам. чернця́, че́рнич, черни́, горнча́р, срі́брний?

7) Шелестівка т або ть.

а) в кінцівках 3-ї особи одн. і множ. часівників: іде́, несе́, дві́гне, пі́ше, купу́є, чита́є або чита́, пита́є або пита́ і т. п., люби́ або любе́, но́си оба но́се і т. п., і теж хо́дя, но́ся, любля́ і т. п., і навіть іду́, пі́шу, купу́ю і т. п., і теж пи́ше ся, несе́ ся, чита́є ся, но́си ся або но́се ся, во́ди ся або во́де ся, но́ся ся, во́дя ся, пі́шу ся, несу́ ся і т. п., і також е (есть)—все це замість іде́ть, несе́ть і т. д., люби́ть або любит і т. д., хо́дять або ходя́т і т. д., іду́ть або іду́т і т. д., пи́шеть ся, чита́єть ся і т. д., но́ситься і т. д., но́сять ся і т. д., пи́шуть ся і т. д.?

б) в середині де-яких слів і виразів перед шелестівками, напр.: полену́ти, ліну́ти, скруну́ти, розсвіну́ти, сьвіну́ти, цьвіну́ти або цві́нути, загорну́ти і т. п., замість полетну́ти, літнути, скрутну́ти, розсвітну́ти, сьвітну́ти, цьвітну́ти, загортну́ти, і теж в наступних словах (випущене т в заключениях): пропас(т)ни́ця, че́с(т)ний, ща́с(т)ний, неща́с(т)ний, наві́с(т)ний, ра́діс(т)ний, зві́с(т)ний, жа́ліс(т)ний, роспу́с(т)ний, пе́рс(т)ня пе́рс(т)нем, іс(т)нува́ти, ўс(т)ний, за́міс(т)ь, шкło, шкля́нка, шкля́ний (зам. сткło, сткля́нка, сткля́ний), ща́с(т)ли́вий, за́віс(т)ли́вий, злос(т)ли́вий, те́р(т)лиця або те́р(т)ниця, мі́с(т)це, о́(т)че, о(т)чині́ти, ху́(т)чі́й, виста(т)ча́ти, наста(т)ча́ти і т. п.? і в виразах в роді: ка́-зна-що, чо́р-зна-що і т. п., замість ка́т-зна-що, чо́рт-зна-що і т. п.?

8) Шелестівка д в таких, напр., випадках: ля́ зам. для́; за́гану́ти, пі́зно, пра́зник, ти́жня, сьо́го́ня, боро́зна, ко́жний, за́їзний, се́мий або сьо́хий, се́рце і т. п., замість загадну́ти, пі́здно, пра́здник, ти́ждня, сьо́го́дня, боро́ждна, ко́ждний, за́їздний, се́дмий, се́рдце?

9) Шелестівка є, напр., в словах: ті́тар, по́рснути, мо́рснути і т. п., замість єті́тар, по́рсєнути, мо́рсєнути?

10) Шелестівки з, с і ж, напр., в словах: роса́да зам. розса́да, і т. п.; коза́цтво, чума́цтво зам. коза́цство, чума́цтво; ру́ський зам. ру́ський; мо́на, немо́на зам. мо́жна, немо́жна і т. п.?

б) Зйавлення.

§ 122. Чи не зйавляють ся у Вас такі шелестівки, а власне:

1) Шелестівка в в таких, напр., випадках:

а) перед голосівкою на початку слів (опрі́ч голосі́вок і, у та

інш., що пішли з о): вўголь, вўглик, вудїло, вўдка, вуж, вужїсько, вужєвка, вўзький, вўзлик, вўзел, вус, вўса або вўси, вўтлий, вўхо, вўлиця, вўдод, вутя, вўзір, вурда і т. п.; восьмеро, вогонь, вона, воно, вовторок, і теж може: ворел, вовес, вострий, ворати, ворїх, восїка, воббе, वोко, वोчі, वोлово, вокно, вомела; वोзеро, वोсінь, ворябина, вожїв і т. п.? ванькїр або валькїр, вармія, віграшка і т. п.?

б) між голосівками в середині слів: павўк, павутїння і т. п., і теж вербўву, маўут, умираўут і т. п., зам. вербўу, маут, умираут з вербўйу, майут, умирайут?

в) після шелестівок в таких, напр., словах: рутвїяний зам. рутьїяний, охвота, хвўста, лїнва, латва, верствя, пахвя, підўства, плїска, трунвя, струнвя і т. п., зам. охота, хўста, лїна, лата, верста, паха (але в пахві), підўста, плїска, труна, струна?

2) Шелестівка г (а іноді г' і х) в таких випадках:

а) перед голосівкою (первісною або приставною) на початку слів: гарбўз, гаркан, галўн, гармáта, ганус, гаспид, гаж (аж), гадамáшок, гангел або ганголь, Гáнна, Гантон, Гандрей, Гадáм і т. п.; гикра́, гїва, гїкли, гинáче, гїнчий, гика́ти, гїкавка, гиржа́, гївилá, гївин або гўвир, гигла́ або навіть гїгла́ (голка), гїний, гїмїа, гїстик, гїскра, гиндїк, гїльце, Гиллá, Гилько́, Гїрод, гин або ген, гїнде або гінде (зам. он, онде), гідé, гідéмо (ідé, идéмо) і т. п. (при чому замість и, е може чути у Вас і або е?); горáти, горéл, горїх, го́ко, го́чі, горда́, гобїд, го́лово, готéць, говéс, го́стрий, говéчий, говéчка, го́пал, гобїдва, го́болоки, годéжа, го́вад, го́пар, голї́ або голїя, госїка, госока́, госá, го́рчик, гота́ва, го́зеро, гобдérти, го́бмаль, го́дсїч, годин́ або годéн, го́сінь, гомéла, горя́бина, горда́нь, гокно́, Гопанáс і т. п. (при чому зам. о чи не чути у Вас часом у?); гўхо, гўлиця, гўзір, Гўмань, гўрмóм, гурда́, гўрдитись (про молоко) і т. п.?

б) між голосівками в середині слів, напр.: застига́ти, одяга́ти, покра́гати (покраяти), догї́ти (доїти), ка́гў, ка́ге і т. п., замість застиáти, одяáти, покраáти, доїти, ка́у, ка́е (з кажу, каже)? чи не кажуть ще позїха́ти, позї́хи зам. позїáти, позї́н?

в) чи г зістає ся в таких, напр., словах як тягну́ти, одягну́ти, стїгнути або тягтї́, одягтї́, стїгтї́, і теж бїгчи, могчї́?

3) Шелестівка й в таких, напр., випадках:

а) Перед голосівками на початку слів (замість йа, йе, йі, йо, йу тут пише ся я, е, і, ю), напр.: яж (зам. аж), я́нголь, Я́нтїн, Я́ндрей, Я́дам, я́спед або ёспид, я́дамáшок або едамáшок, і́нак або

ена́к, ї́нчий або є́нчий, ї́вила або є́вила, ї́гла або е́гла, ї́глиця або е́глиця, ї́ний або є́ний, ї́м'я або є́м'я, ї́скра або є́скра, ї́рщений або є́рщений, ї́стик або є́стик, ї́ндик або е́ндик, ї́рже́ або е́рже́, ї́кавка, ї́ржа́, ї́лля́, ї́род, ї́де́, ї́демо́, ї́м, ї́х і т. п.; йора́ти, йоте́ць, йоси́ка, йове́с, йо́стрий, йоди́н, йобмо́ва, йо́дсіч, йопусти́ти, йотво́рити, йона́, йоно́, Йо́рдань, і т. п.; ю́лиця, ю́лонька, ю́же́, ю́роби́ти, ю́рмом, ю́н (ві́н) і взагалі́ перед у з о?

В виразах, як от: й-а (зам а) до церкви ходила, й-у (зам у) Крим ходив і т. п.?

б) По голосівках, напр.: ї́йти, ї́шов, ї́няти або й́ти, й́шов, й́няти і т. п.; прийня́ти, ви́йняти, най́няти, до́йняти, зді́йняти, пі́дійняти, зді́йм'яти, піді́йм'яти, ви́йні́с, при́йні́с; весели́й ся, зеле́ний ся або веселе́й ся, зеле́ней ся, і́ді́йте, верні́йте ся; ду́йнути, тре́й-тій, тре́йчі, го́йстрий, бий́стрий, то́йді́, купа́йло, зе́ркайло, і т. п.; по-ру́ський, по-на́ський, аче́й (зам. а-че або а-чи), та́мкай (зам. там-ки), туди́й, то́гду́й, таке́й або та́кой (зам. та́кі або та́ко), верні́й, возьми́й, іди́й, оберни́й (зам. верні́й, возьми́ і т. д.), та́кже́й, іна́че́й, кра́сно́й, го́рдо́й (зам. кра́сно, го́рдо) і т. п.?

в) Між словами в виразах в роді: ходи́-но, се́рденько, й до ха́ти; чо́рні́ брови́ й ма́єш; пу́сті́ мене́, мо́я й ма́ту́сенько, на кру́ту го́ру й гуля́ть, сі́рі́ гу́си й по́паса́ть і т. п.?

4) Чи приставляє ся й або н в деклінації займенників ві́н, вона́, воно́? чи кажуть у Вас: до йо́го або до йо́го, до йе́ї, з йі́м, з йе́ю, в йі́м, в йу́м або в йо́му, в йі́й, в йу́й або в йе́ї. до йі́х, за йі́ми, чи до не́го, до ньо́го, до не́ї, з ним, з не́ю, в ні́м, в ньо́м або в не́му, в ньо́му, в ні́й, в ню́й або в не́ї, до них, за ні́ми, і теж в ню́ або в ню́ю?

5) Шелестівка с в випадках в роді: гре́бсти́ або гре́сти́, ску́б-сти або ску́сти, ре́всти́ або ру́сти́, пли́всти́ або пли́сти́, черпсти́, гни́сти́, кла́сти, охля́сти, на́п'ясти́, розпи́ясти́, про́стяга́ти і т. п.? чи кажуть гре́бти́, ску́бти, ре́вти́, пли́вти́ або плі́ти, черпти́, гни́ти, кла́ти, охля́ти, на́п'я́ти, розі́п'я́ти, про́тяга́ти?

6) Різні інші шелестівки, напр.:

а) гн в словах гну́зда́ти, гну́зде́чка і т. п.?

б) л: лота́ва зам. ота́ва?

в) н: бо́днар, бі́дний зам. бо́днар, бі́дний?

г) р: бри́стрий, до́щ, по́шерсть, же́рсть, жо́рсто́кий і т. п., зам. би́стрий, до́щ, по́шесть, же́сть, жо́сто́кий?

г) д: уздрі́ти, здря́чий, сколо́здрий, роздрі́шити, роздру́хати,

здрада, здняти, здняв, і теж здійснити, здійснів, здійсмати, здійсмав і т. п.?

д) **т**: стрічати, стрітєння, зустріти, і теж стрібло, ростчєше і т. п.?

е) **ш** і **ж**: пшчолá або бжджолá замíсь пчолá або бджолá?

є) **ч**: горшчóк, дóшчка, шчкóда, лóшчятко, хорóбшчий, злїйшчий, добрїйшчий і т. п.?

Зникнення складів.

§ 123. Чи не зникають у Вас цілі склади, як от, напр., в таких випадках (ті склади, що зникають, в закладках): прися́(га)й-богу, бач(иш), (б)ач(иш), ба́ч(и́ть)ця, пі(де)ш, па(га)ня́й, (по)ма́(га)й-бі(г), прися́(гаю)сь-го(бі)-бо́же, н(е-з)на́ти, а-ді́(вись), а-д(и)вись, а-д(и-в)і́т(ся), мож(еш), мож(на), мо(жна), мо(же), хоч(еш), бра́(те), хло(пче), кроть його ма(тір), о-то́(й)ча(с), смо(три), тр(еб)а́, ле́(мо)м зам. є́но, по(ві)й́д(ай)у, по(ві)й́д(ай)е, (не)на́че, чо(го), ні-чо́(го), ніцьо(го), м(ой)а, м(ой)і́й, тв(ой)і́, св(ой)и, св(ой)им, я́б(лу)ко, (го)спóдар, н(ех)ай, ч(уй)еш, ч(уй)е і т. д., к(аж)у, ка(же) і т. п., і теж в часівниках на -ну́ти: одяг(ну)ти́, звй́к(ну)ти, ви́тяг(ну)ти, одя́г(ну́в), звй́к(ну́в), ви́тяг(ну́в) і т. п.?

Перестанова звуків, складів і цілих слів.

§ 124. Чи не чути у Вас в мові перестанови звуків, складів і слів, в роді, напр., таких: бó-є(ей-бо́гу), ведмі́дь (медві́дь), ко-лòпні́ (конòплі́), па́гність (па́знігть), тверéзий (терезвий), ворáль (вола́р), гана́виці́ (нога́виці́), я́гівка (гай́вка), ка́пость (пакóсть), ци́лїурник (циру́льник), ко́лїу́піток (полу́єпінок), ко́лїу́пішок (полу́єпішок), нама́сти́р (мана́стир), на́місто (мо́нисто), пере́весло (по-вересло), сі́мрийа́га (се́рмйа́га), чере́миця (че́мериця), шавлі́я (шал-вія́), суво́рий (суровий), вогорі́ти (говори́ти), паля́руш (пара́ліж), зі́вратий (зі́ркатий) і т. п.?

Формування слів.

Звичайні форми.

§ 125. В українській мові часом буває так, що слово одного й того ж самого кореня і того ж самого значіння по різних говірках не однакові має кінцівки. Нижче подаємо приклади таких слів, і коли де-які з тих слів Ви чули в своєму селі, то просимо зазначити з якою власне кінцівкою їх там уживають. До того ще просимо добре завважити, чи не буває так, що може з усіх поданих тут нижче слів де-які слова вживають ся у Вас однаково без одмін значіння з усіма записаними тут кінцівками, або з кількома з них, або ж із якими ще іншими кінцівками, які тут не записані, і про все це занотувати.

І. В нижчеподаних речівниках *мужеського роду*, яку чути кінцівку в 1-му відмінку в таких ось випадках:

1) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) протопіц, підліз, калам'ут, поёт, юріст, мона́х, мона́рх, бідола́х, біда́є, бурла́є, писа́є, письма́є, моца́є, здохла́є, воя́є і т. под., чи протопіпа, підліза, каламу́та, поёта і т. д.?

б) майстер, Дні́пер, Дністе́р, Олексáндер і т. под., чи майстро, Дніпрó, Дністрó, Олексáндро, і так само в здрібнілих словах чи скажуть: брату́сь, тату́сь, діду́сь, кону́сь і т. под., чи брату́сьо, тату́сьо, діду́сьо, кону́сьо і т. д., чи може ще скажуть брату́ся, тату́ся і т. д.?

в) ва́люш чи ва́люшень, лизь чи лизе́нь, се́лех чи се́лезе́нь, за́кут чи за́куте́нь (або за́куто́є), за́верт чи за́верте́нь, за́крут чи за́круте́нь, стрéпет чи стрéпете́нь і т. под.?

г) за́гиб, за́жив, спо́мин, недóлюд, недóнос, жáйві́р і т. под., чи може за́гибо́є, за́живо́є, спо́мино́є, недóлюдо́є, недóносо́є, жáйворіно́є? Чи білоз'і́р, білогру́д, марнотра́в, марнотра́т, кровопі́й, бі-

сурма́н чи білозбро́ць, білогру́дець, марнотра́вець, марнотра́тець, бісурма́нець? Чи во́рож або ворожи́ль чи ворожи́ть?

г) шпи́г чи шпи́гун; невро́д чи неврожа́й?

д) о́дуд, вудвуд чи вудо́е, малолі́т чи малолі́ток; гвіздь чи гвіздо́к, ро́зплід чи ро́зплодо́к, загі́б чи загі́боє, по́суд чи по́судо́к, смуж чи сму́шок; меті́ль або моти́ль чи мете́лик?

2) Як кажуть у Вас: ўсьми́х чи ўсьми́в, ўсьпи́х чи ўсьпи́в, по́зіх чи по́зів, о́дяг чи о́дів або о́дінь (теж о́диж, одéжа) і т. под.? І теж ку́ст чи ку́щ, хре́ст чи хре́щ, за́хист чи за́хищ, не́хворост чи не́хворо́щ?

3) Чи скажуть у Вас: той плю́га чи той плюга́вець, той зна́йда чи той знайду́х, нелю́да чи нелю́дько, прибу́да чи прибу́день, базі́ка чи базіка́ло. Мі́мря чи мі́мрій?

4) Як скажуть також:

а) леда́й чи леда́рь, чи той леда́ка?

б) солові́й чи солов'я́ко (або солов'я́йко), щаві́й чи щаве́ль; ву́лій чи ву́лень або ву́лік (ву́лик); жураве́й, жураве́ль чи жураве́ць (журове́ць)?

в) дері́й, мазі́й, пу́стий, сопи́й, шебеті́й чи деру́н, мазу́н, пу́сту́н, сопу́н, шебету́н; горді́й чи горду́н або горді́вник; вереді́й, вереду́н, чи вередо́вник або вередні́к, балаклі́й чи балаку́н або балака́ло і балака́йло; ласі́й, ласу́н чи лася́ко? чи парубі́й, парубі́йка чи парубча́к; краді́й чи крадько́ (теж крадю́ка); бревті́й, бревко́ чи бревка́ло; гуркоті́й чи гурка́ло; муркоті́й чи муркоти́ло; хабарі́й чи хабарни́к; кладі́й чи кладі́льний, вйазі́й чи вйазя́льний; ку́рій чи ку́рець або ку́ряч; бабі́й чи ба́бич, колоді́й чи колода́ч; полежі́й, полежа́й чи полежа́к; гострі́й чи гостря́к (напр. у но́жа), гарматі́й чи гарма́ш; жа́брій чи жа́брик, мамі́й чи ма́мси́к; голі́й чи голя́р, круті́й чи крута́р(ь) і т. под.?

5) Як, напр., скажуть у Вас:

а) лиса́н чи лису́н або лиса́к; мовча́н, мовчу́н чи мовча́к; глуша́н, глушме́нь, глушко́; молодя́н чи молоді́к, молодя́к, молодю́к, молодце́ць; бережа́н, куца́н чи бережа́к, куца́к; відьма́н, відьма́р чи відьма́к, відьма́ч; басама́н чи басаму́га; духа́н чи духопéл; і теж селя́нин чи селю́к?

б) борода́нь, борода́й чи борода́ч; кудла́нь, кудла́й чи кудла́ч; горла́нь, горла́й чи горла́ч, горла́к; черева́нь, черева́й (теж черева́йко, череву́ля) чи черева́ч; ока́нь, ву́хань, грива́нь, ко́струба́нь чи ока́ч, ву́ха́ч, грива́ч, ко́струба́ч; голова́нь, голова́ч чи го-

ло́вко; лоба́нь, лоба́ч, лоба́с чи лобко́; горба́нь, горбу́н чи горба́ч; і теж довга́нь, довга́ль чи довгело́?

в) мо́ршень чи морщу́н (черевик); ле́жень чи лежу́н, лежа́к або лежу́х; бе́резень чи безе́іль; ми́день чи ми́дяк, кри́жень чи крижня́к, ду́жень чи дужа́к; киве́нь чи кива́ч; за́зубе́нь чи за́зубе́ць; ли́пе́нь чи ли́пець; че́рвень чи че́рвець; перворі́де́нь чи перворо́дець; ве́рхове́нь (ве́рхиве́нь) чи верхове́ць, верхови́к; ве́рше́нь чи ве́ршние́; ви́а́зе́нь чи ви́а́зние́, ду́ре́нь чи ду́рние́ (може *дурень* означає тільки *дурного чоловіка*, а *дурник-базня*); пе́леве́нь чи пелевни́к або половни́к, па́стове́нь чи па́стивни́к; черезсі́деле́нь чи черезсі́дельни́к, бла́зе́нь, бла́зник чи блазню́к; ку́се́нь, ку́сние́ чи кусо́к; по́лу́де́нь чи полу́дни́к, полуде́нок; кра́се́нь чи краса́к; у́че́нь чи у́ченик; при́ходе́нь чи прихो́дько, бе́злюде́нь чи безлю́дько; бе́змате́нь чи безма́ток і т. под.?

г) шу́рин чи шу́ряк; ру́син чи русна́к?

г) той брязку́н чи той брязкало, той дзявкун чи той дзя́в-кало; той довбу́н чи той довба́ло або довба́ч; бреху́н, бреха́ло чи бреха́ч (теж брешко́); пра́чку́н чи пра́чка́р; жарту́н чи жарті́вни́к; хижу́н чи хижак; сьві́ту́н чи сьві́тля́к, сьві́тля́чние́; ди́ку́н чи ди́ча́к або ди́ка́р; сьлі́пу́н, сьлі́пцу́н чи сьлі́пак або сьлі́пець; турку́н чи турка́ч; лизу́н чи лиза́ч (теж той лизу́ха); і́зду́н чи і́зде́ць, і́ду́н чи і́де́ць; плазу́н чи плазі́вни́к, пласту́н чи пласто́вець або пластови́к; году́н чи годова́нець; стару́н, старцу́н або ста́рець, старі́к, стару́х (теж стару́шок); лісу́н чи лісови́к; сьмі́ху́н, сьмію́н чи сьмішо́к; хапу́н чи хапко́, і теж вовку́н чи вовкула́ка?

б) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) чу́да́р(ь) чи чу́да́к; носа́рь, рота́рь, дукáрь, дро́та́рь, нюха́рь, погріба́рь чи носа́ч, рота́ч, дукáч, дро́та́ч, нюха́ч, погріба́ч; плуга́-тар чи плуга́ч або плужа́нин; ри́ба́рь, риба́лка чи риба́к, риба́ч; цегля́р чи цего́льни́к, пісня́р чи піснíк; зна́ха́рь, зна́хо(у)р чи зна́тние́; решета́рь чи реші́тние́, золотáрь чи золотни́к, воротáрь чи ворі́тние́, вапня́р чи вапéльни́к; карта́р чи ка́ртние́ або карті́вни́к; дима́рь чи дíмние́; ко́лiмажа́р чи ко́лома́зние́; ко́ля́р чи ко́лiснíк; пся́р чи пся́рние́; повода́р, повода́тар чи поводи́рь або повода́ч; жнива́рь чи жне́ць; ко́са́рь, ко́са́тарь чи ко́сець; скупа́рь чи скупéць (ще й скупóша)?

б) па́сти́р(ь) чи па́сту́х; ко́сти́р чи ко́сти́рние́?

7) Як скажуть у Вас, напр.:

а) кова́ль чи кова́ч; рубáль, рубáльний чи рубáч; копа́ль, копа́льний чи копа́ч?

б) попи́хайло чи попи́хач, погана́йло чи погони́ч?

в) поку́пель чи поку́пач або поку́пець?

г) щупі́ль чи щупа́к?

8) Як скажуть у Вас, напр.:

а) глевта́к чи глевча́к, глупта́к чи глупча́к; перва́к чи перве́ць або первіне́ць; одина́к чи одіне́ць; сьпіва́к чи сьпіве́ць; хло́пак, хлопча́к чи хло́пець; чепа́к чи чепе́ць; тупа́к чи тупе́ць або тупи́р (тупе́р); піша́к чи піше́ць або пішани́ця чи ще піхти́на; руда́к чи рудко́ або руда́с; масла́к чи масла́к, серпня́к чи серпню́к; нова́к чи нови́к, ліпа́к чи ліпни́к; березня́к, берестня́к, виш́няк, дубня́к, чагарня́к, літня́к чи березни́к, берестни́к, виш́ни́к, дубни́к, чагарни́к, літни́к; гно́як чи гнойови́к; біржа́к чи біржани́к або біржови́к; гуща́к чи гуща́вник; і теж прийма́к чи прийма́ч, рода́к чи роди́ч; ліва́к чи ліве́ч, лівчу́н або ліве́чтний?

б) бра́тіє, ву́ліє, сто́ліє чи бра́тє, ву́лик, сто́лик?

в) бі́льто́к чи бі́льчо́к, жо́вто́к чи жо́вчо́к; за́рі́боє, ві́дрі́боє чи за́робі́тоє, ві́дробі́тоє?

г) чванько́ чи чванли́вець, сонько́ чи сонли́вець, безха́тьє чи безха́тний; відлю́дьє, відлю́доє чи відлю́дний; голо́мбзьє чи голо́мбзє; ба́гатьє чи ба́гатиня́ (ба́гатня́), ба́гаті́р або ба́гач; пола́тайко́ чи пола́ту́х; ма́нько́ чи ма́ньчу́т (ма́йчу́т)?

г) ковалё́нко, ковалё́ноє чи ковалю́к; бондарё́нко, бондарё́ноє чи бондарю́к або бондарчу́к, слюсарё́нко, слюсарё́ноє чи слюсарчу́к і т. под.? Теж і прізв'їща: чи вони у Вас *здебі́льшого*, чи може *тільки* на -е́нко, або -е́ноє, або ж -ю́є, -у́є та -чу́є? Цеб-то, чи кажуть, напр.: Кириле́нко, Кириле́ноє або Кирилю́к; Даниле́нко, Даниле́ноє або Данилю́к чи Данильчу́к (від Дани́лю) і т. ін.?

д) передо́вець чи передови́к; поку́пець, пере́купець, помі́єць, пола́зець, підда́нець, закордо́нець, прихилье́ць чи поку́пник, пере́купник, помийник, пола́зник, підда́нник (або підда́ноє), закордо́нник, прихильник; сьві́яте́ць, сьві́яте́ний, чи сьві́яті́ша; приво́дець (приві́дця) чи приві́дчик; пере́возе́ць, пере́візник чи пере́візчик; жа́лісли́вець, жа́лісли́к чи жа́лібни́к; ба́бине́ць чи ба́бник; латове́ць чи лати́ник; коха́нець чи коха́ноє, вихова́нець чи вихова́ноє; сестри́нець чи сестри́ноє або сестри́ч, сестри́нич; бли́зець чи бли́зюк, мисте́ць чи мистю́к; парши́вець чи паршу́к; плю́га-вець чи плю́гаш?

е) инді́є чи индо́р (индо́р); гумё́нник чи гумё́нний; банду́р-

ниє чи бандурист(а); візніє чи візничий або візниця; вартівніє (теж вартніє, вартовіє) чи вартовий, вартівничий; будівніє (будівніє) чи будовничий або будівця; перевідніє чи перевідчиг; торжніє чи торгаш; мартовіє чи мартовчуге або марчуг; лазніє чи лазнює?

є) драпієа чи драпуга; теж хапієа чи хапуга?

9) Як у Вас скажуть в таких, напр., випадках: дукач чи дукат; той дбач чи той дбаха; той ждач чи той ждаха; прач чи праниє; (с)повівач чи повійніє, читач чи читальніє; орач чи оральніє, кидач чи кидальніє, партач чи партольніє або партор?

10) Чи скажуть той лакіза чи той лакүза; чи той марміза чи той мармүза?

II. В нижчеподаних словах жіночого роду яку чути кінцівку в 1-му відмінку в таких ось випадках:

1) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) удаєа чи удача, утеєа чи утеча, розтоєа чи розточа? а також відволєа (відволєда), відлієа чи відволєж; ожелєда чи ожелєдє, омаета чи омаєть, макітра чи макотєрть?

б) загієа чи загібєль, загүба чи загүбіль?

в) умөва чи умөвина, намөва чи намөвина, обстаєа чи обстаєина, лөкєа чи лөкшина, плөща чи площинөа або площөвинөа, гүща чи гүщинөа або гүщавинөа, заслүга чи заслүжина або заслужєніна, дрягвөа чи дряговинөа?

г) гриєа (гриєа), дрієа, жадөа, журбөа, спєка, спраєа чи гризөта, дрімөта, жадөта (жадөба), журбөта, спекөта, спрагөта?

г) безпєка чи безпєчність, недолүга чи недолүжність, окрүга чи окрүжність, провієна чи провієнність, спромөга чи спромөжність, змөга чи (з)мөжність або можливість, огієа чи огідність або огідливість, покөра чи покієрність або покієрливість, пільєа чи полєєша або полєєжість?

д) дієа чи дієєа, тєта чи тієєа, лебєдєа чи лебідєєа?

е) дієа (дієєа), дриєєа, духівнієа, журөа, завійєна, зозүєа, лаєа, лебєдєа (лебідєєа), лєєа, лисөа, мєєа, муравөа, негөда, ожелєда, скамнієа, стайнієа, цибуєа чи дівієа (дівчінөа), дриєєвієа, духівнієа, журієєа, завійєнієа, зозүєєа, лавієа, лебєдєєа, лєєєа, лисєєа, мєєєа, муравієєа, негөдєєа, скамнієєа, стайнієєа, цибуєєа; пөвєа чи повнієа або пөвєєа; тємєа, тємєєа чи темєєвієа; корөпа (корөпавєєа) чи корөпавієєа або корөпөтєа (жаєа); жнієа чи жнієєа (або ще жєньєєа, жєньчєєа), повієа чи повієєнієа?

є) здөба чи здөбч?

ж) причéпа чи причепéнда?

2) Як у Вас скажуть в таких-ó випадках, напр.:

а) а) брýтов, бров, дрáтов, корогóв, крív (кров), крóков, лю-бóв, молитóв, моркóв, рéдьков, свекрóв, стáнов, цéрков, і теж го-лóв, óбув, підошóв, ўжов чи брýтва, бровá (бривá, бирвá), дрáтва, корогвá, кervá, крóква, любвá (любá), молитва, мóрква, рéдьква (рéдька), свéкра (свекрýха), стáнва, цéрква; головá, обýва, пі-дошва, ўжва? б) дiб чи добá? г) клань, оболóнь, пестрiнь, пiснь, пóгань, твань, тiнь, чахóнь (чехóнь) чи клáня, оболóня, пестрiня, пiсня, пóгання, твáня, тiня (тéня), чахóня (чéша)? д) медáль, мi-сель, пóстiль, пустéль, табелъ чи медалá, мiсля (мiшля), постéля, пустéля, табелá? е) вош, лож, миш, óбоч, óдiж, пац, пóмiч, прóщ, рá-туш, сiч, тiсяч чи вóша, (о)лжá, мiша, обóча, одéжа, пáща, по-мóга, прóща, рáтуша, сiча, тiсяча? з) бабýсь, матýсь, дiвýсь і т. ін., чи бабýся, матýся, дiвýся і т. д.?

б) пóвiдь чи пóвiнь; пастъ чи пащ; тэмнiсть чи тэмнощ, рiз-нисть чи рiзнощ і т. п.; мóлодь чи молóдiж?

в) пóвiть чи пóвiтка; нить чи нiтка; пóтерть чи потерýха або потерéба?

г) óжеледь (теж ожелéда), жўжелъ, метiль чи ожелéдиця, жўжелиця, метéлиця?

г) мiць чи мoцóтá?

д) пáнi, господiнi, княгiнi і т. п., чи пáня (теж пáнiя), гос-подiня, княгiня і т. д.?

е) мáти, мáтiр або ще мáтка, мáтiрка?

3) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) женiтьба чи женiтва, селiтьба чи селiтва?

б) дiтвá чи дiтвóра (дiтвáчча); жiнвá чи жонóта, жонóтва (жiвóцтво), ляхвá чи ляхóта (ляшóта), панвá чи панóта (панóша), мурашвá чи мурашнiя?

4) Як скажуть у Вас, напр.:

а) порхáня чи пóрхавéа; ковбáня, калабáня (колобáтина) чи колубáха, калабýха; глухáня чи глухáччéа; дякáня чи дячiхá; крисáня чи крисанiна, і теж займáнь чи займiна або зай-манщiна?

б) бiлинá чи бiлiсть або бiлóта; свiжинá чи свiжiсть; жов-тинá, жовтiзна чи жóвтiсть; лuшпiна лuшпáйкá; паренина чи парениця, збиранiна чи збиранiця; грушiна, грушéвина чи гру-шiця; богiня чи божiця; бездiтеiня чи бездiтница, положéння чи полiжнiця?

в) височінь, височевінь чи височина(я), висобість, висотá, височ, ви́ша; глибінь, глибо́вінь, глибо́чінь чи глибина(я), глибо́бість, глибо́ч, глибо́ (глуб, гліб); далечінь чи далечина(я), дали́ня або далéбість, далéч, даль; близінь чи близина(я), бли́збість, бли́з; довжінь, довжéвінь чи довжина(я), до́вгість, довж; ширінь, широчі́нь чи широчина, широтá, широбі́сть; пестрі́нь чи пестриня́ або пестротá; грубі́нь чи грубі́сть; теплі́нь чи теплина(я), теплотá, те́плість і те́площі? Може слова на -інь відрізняють ся від решти таких самих слів з іншими кінцівками тим, що означають *дуже велику міру* того, що значить ся в інших словах того-ж самого кореня, цеб-то чи не означає, напр., *височінь* дуже великої *високости* і т. д.? Коли є яка різниця в значінню, то подайте більше фраз, в яких Ви чули ті слова, щоб ясно було, коли власне вживають їх з тею або іншою кінцівкою.

г) борня́ чи борба́ або боротьба́; ворожня́ чи ворожнє́та, ворожнє́ча; дорожня́ чи дорожнє́та, дорожнє́ча; порожня́ чи порожнє́та, порожнє́ча або порожня́ва; колотня́ чи колотнє́ча; голодня́ чи голоднє́ча або голоді́вка; гуркотня́ чи гуркотнє́ча або гурко́тня́ва; тупотня́ чи тупотнє́ча або тупо́тня́ва; гукотня́ чи гукані́ня або гукоті́я, біготня́ чи бігані́ня; те́мня чи те́мнина? і теж майстерня́ чи майстро́вня, цукерня́ чи цукро́вня; прачка́рня чи прачкі́вня, вовча́рня чи вовкі́вня, воза́рня чи возі́вня, гноя́рня чи гноя́вня, молота́рня чи молота́рка; вапе́льня чи вапна́рка, льодо́вня чи лі́дниця?

5) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) пра́ля, шва́ля, тка́ля чи пра́чеа, шва́чеа, тка́чеа або тка́ха? і теж прога́ль чи прога́лина, недо́сталь чи недо́ста́ча?

б) ворожі́ля (ворожі́ля) чи воро́жеа, поро́діля чи поро́ді́льниця?

в) пелеху́ля чи пелеха́ня, бере́гуля чи берегі́вка, дриску́ля чи дрислі́вка (або дрисля́вка); гладу́ля чи гладу́ха, товсту́ля чи товсту́ха, різу́ля чи різу́ха; красу́ля, красу́ня чи красу́ха; купі́ля, купі́вля чи купча́?

6) Як у Вас кажуть, напр.:

а) бі́днота (бі́дота), бі́лді́та, го́стротá, жва́бота, повно́та, су́хотá (і су́ша), те́мнота, трудо́та, хо́рота, чистотá чи бі́дність, бі́дість, го́стрість, жва́вість, по́вність, су́хість, те́мність (і те́мнош), трудо́ність, хо́рість, чи́стість?

б) ті́снота чи ті́сня́ва; дрі́бнота чи дробе́ля́ва?

7) Як скажуть у Вас в таких, напр., випадках:

а) жа́тка, да́тка чи жа́чка, да́чка?

б) бі́лка, біля́вка, бли́скавка, брата́нка, весе́лка (весі́вка), го́лубка, ді́вка, жура́вка, каву́нка, кибáлка, ла́манка, ла́ска (звірок), ла́стівка, ме́дунка, мідя́нка, неві́стка, плеска́вка, плі́тка, плу́танка, плюга́вка, са́мка, сестрі́нка, сухозлі́тка, хри́пка, хри́павка—чи бі́лиця, біля́виця, бли́ска́виця, брата́ни́ця, весе́лиця, голу́би́ця, ді́ви́ця, жура́ви́ця, каву́ни́ця, кибáлиця, ла́мани́ця, ла́си́ця (звірок), ластови́ця, ме́дуні́ця, мідя́ни́ця, неві́сти́ця, плеска́ви́ця, плоти́ця, плу́тани́ця (плу́тани́на), плюга́ви́ця, са́ми́ця, сестрі́ни́ця, сухозло́ти́ця, хрипови́ця (хрипо́та); і теж пла́чка, попере́чка, служ́ка (теж служе́бка), сновáлка, ча́рівка, чеса́лка чи пла́чни́ця, попере́чни́ця, служни́ця, сновáльни́ця, ча́рівни́ця, чеса́льни́ця; пі́шка чи піхо́тниця або піху́рка; ще до того у множині на́гавки чи на́гави́ці, дрі́мки чи дрі́мни́ці або дрі́мли́виці, со́ньки чи сонли́виці?

в) ні́мка чи ні́мкеня, турча́нка чи турке́ня або туре́ння, турчи́ня, поло́вка чи полу́ня?

г) калта́нка чи калгані́вка; че́пурка чи че́пуру́ха?

ґ) носáвка або носáлка чи носу́лка; скакóвка чи скаку́ха, ро́павка чи ро́пу́ха, бі́гавка чи бігу́нка?

д) весні́вка чи весня́нка, перці́вка ти перча́нка, леді́вка чи леди́ця, зимі́вка чи зимні́ця; гу́жівка чи гу́жва́?

е) пе́рвістка чи перва́чка?

є) паня́нка чи панно́чка або пані́вна?

8) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) неті́панка чи неті́пах; недба́ха чи недба́йлиця; пряха чи пряду́ха або пряду́нка?

б) леві́ха, левчи́ха чи леві́ця, коро́ліха чи коро́лиця, коро́лева або-ж кра́ля?

в) відбо́ха чи відьма, прядо́ха чи пряха́?

г) чемеру́ха чи чемери́ця, по́прату́ха чи по́пратни́ця?

III. В нижчеподаних речівниках *середнього роду* яку чути кінцівку в 1-му відмінку в таких, напр., словах:

1) жи́гало чи жи́жло, креса́ло чи кресі́ло або кресі́во?

2) імі́я чи йме́ння або йме́но; зна́йя чи знаме́но́, ра́мйя чи раме́но́, стрéмйя (стрéмне) чи стрéмено́?

3) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) грані́я чи гратта́, знані́я чи знатта́, ка́яння чи кая́ття і т. п.?

б) пряді́ння, і́дження, питта́ чи прядло́, і́дло́, питво́?

в) приту́лля, прихі́лля чи приту́лище, прихі́лище, пристáн-
ня чи пристáновище?

4) Паня́, москаля́, дитя́, котя́, вовча́, кача́, собача́ і т. под.,
чи паненя́, москаленя́ або москальча́, дитиня́, котеня́, вовченя́,
каченя́, собаченя́ і т. д.?

5) Мості́ще, сели́ще, городи́ще, двори́ще, гробови́ще, пасо-
ви́ще і т. п., чи мості́сько, сели́сько, городи́сько і т. д.?

Може слова на—и́ще означають у Вас більш місце, де щось
колись відповідне було, а на—и́сько, що те, про що в них мова,
дуже здоровенна чи грубулясте; або-ж навпаки: слова на—и́сько
більш означають перше з того, що тут сказано, а на—и́ще—друге?
Коли є такі одміни значіння, то занотуйте це.

IV. Трапляє ся часом так, що по різних говірках одно й те
саме слово, не міняючи свого значіння, але відрізняючись менш або
більш своєю кінцівкою (суфіксом, наростком), разом з тим відрізняє
ся ще й родом своїм, буваючи то мужеського, то жіночого роду (1),
або мужеського чи середнього (2), або ж жіночого чи середнього (3);
ба навіть ріжнить ся часом по всіх трох родах (4). Подаємо нижче
приклади на всі такі випадки і просимо зазначити, як гово-
рять у Вас.

1) Чи скажуть, напр.:

а) той нуд, во́лот, брост, лі́торост, квас, підпис, зьві́р, про́-
ді́л чи та нудь, во́лоть, брость, лі́торость, квась, підпись, зьві́рь,
про́ді́ль?

б) той дзьоб чи та дзьо́ба, загі́б чи загі́ба, оха́б чи оха́ба,
по́ріб чи поро́ба, по́тріб чи потре́ба, прі́ваб чи прива́ба, чу́б чи
чу́ба, шру́б чи шру́ба; за́сип, на́сип, пере́сип чи за́спа, на́спа, пе-
ре́спа, за́чеп чи заче́па, переко́п чи переко́па, пото́п чи пото́па;
корм чи ко́рма, не́тям чи нетя́ма, пере́єм чи пере́йма, перело́м чи
перело́ма, псало́м чи псальма́, рам чи ра́ма, розгро́м чи розгро́ма,
сом чи со́ма, тям чи тя́ма, шум чи шу́ма, за́плав чи запла́ва, за-
став чи заста́ва, обйав чи обйа́ва, облав чи обла́ва, оді́в чи оді́ва,
окро́в чи окро́ва, перері́в чи перерэ́ва, перэ́став чи переста́ва, під-
рі́в чи підорва́, по́став чи поста́ва, спо́жив чи спожі́ва; дрі́зд чи
дрозда́, облад чи обла́да, о́скард чи о́скарда, о́суд чи о́суда, по́жид
чи пі́жда, по́рід чи поро́да, по́сад чи поса́да, по́суд чи посу́да,
про́від чи прово́да, рибо́ід чи рибоі́да, слі́д чи слі́да, сорокопу́д чи
сорокопу́да; гли́ст чи глиста́, за́кот чи зако́та, за́кут чи заку́та, за-
мет чи заме́та, керт чи кёрта́, кйбі́т чи кебе́та, плат, сплат, ви-
плат, за́плат чи пла́та, спла́та, випла́та, запла́та, про́сьвіт чи про-

свѣта; зані́з чи зано́за, згрі́з чи згрі́за, сказ чи ска́за, сні́з чи сно́за; кі́с чи ко́са, кля́с чи кля́са, крас чи краса́, по́голос чи по́голоса (поголо́ска), прас чи праса́, спис чи списа́, сто́колос чи сто́колоса; замі́н, обмі́н чи заміна́, обміна́, пови́н чи пови́на, при́пін чи припо́на, при́тин чи прити́на, ро́зчин чи ро́зчина, у́клін чи уклі́на; дри́вотень чи дри́вітня; баню́р чи баню́ра, ви́хор чи ви́хора, ви́хор (віхор) чи ви́хра (віхра), ке́др чи ке́дра, па́р чи па́ра, по́зір чи позо́ра, по́мір чи помо́ра, по́твір чи потво́ра, сі́кор чи сі́кора, соко́р чи соко́ра, стожа́р чи стожа́ра, су́пір чи су́пра, у́мор чи умо́ра, чви́р чи чви́ра; застьо́л чи застьо́ла (чим застеляють), карпе́ль чи карпе́ля, моти́ль чи моти́ля, прова́л чи прова́ла, туту́л чи титу́ла; мо́зуль чи мозу́ля (мозо́ля), бу́сель (бу́сел) чи бу́сля; о́діж чи одѣ́жа, про́даж чи прода́жа, стя́ж чи стяжа́; не́теч чи нете́ча, гу́щ чи гу́ща, ха́щ чи ха́ща, хлю́щ чи хлю́ща, збі́й чи збо́я, змі́й чи змія́, оклі́й чи оклі́я, приви́лей чи приви́лея, приста́й чи приста́я; за́сіє чи за́сієка, ма́няє чи ма́няєка, мо́рок чи моро́ка, озна́є чи озна́єка, па́тиє чи па́тиєка, перелі́к чи перелі́ка, підса́є чи підса́єка, полі́є чи полі́єка, розті́к чи розто́єка, смере́є чи смере́єка, таба́є чи таба́єка, червото́є чи червото́єка; о́дяг чи одя́га, о́круг чи окру́га, пере́міг чи перемо́га, пересну́г чи пересну́га, проті́р(г) чи прото́рга, сма́г чи сма́га, смуѓ чи сму́га, стони́г чи стони́га, стру́т чи стру́га, супру́г (супря́г) чи супру́га (супря́га), ся́г чи са́га, че́рег чи че́рга, штельва́г чи штельва́га; капе́люх чи капе́люха, ла́х чи ла́ха, маку́х чи маку́ха, па́рх чи па́рха, про́дух чи проду́ха, про́мах чи про́маха, пта́х чи пта́ха, скору́х чи скору́ха?

Може де-яких з цих слів уживають у Вас в обох формах, але не з тим самим значінням, напр., може скажуть *постав полотна, матерії*, але *постав свѣтата*, а *сумління злодійське, просвѣт*—просвѣток як падає свѣт, а *просвіта*—наука, і т. п.; коли так у Вас трапляє ся, то зазначте більше прикладів.

в) ма́їє чи ма́їєка, мете́лиє (моти́лиє) чи моти́льєка? і далі, чи говорять: армі́лоє, вербу́ноє, відбі́тоє, відбу́тоє, да́тоє, жа́йвороноє, кві́тоє, коша́воє (коша́лоє, коша́вець), моту́зоє, огрі́зоє, підлі́тоє, підмі́тоє, підреші́тоє, підсубі́йоє, по́кидьоє, пошані́воє, при́вароє, пта́шок, ці́цьоє, чи скажуть армі́єка, вербу́нка, відбі́тека, відбу́тека, да́тека, дзя́воронка, кві́тека, коша́века (коша́лка), моту́зка, огрі́зка, підлі́тека, підмі́тка, підреші́тека, підсубі́їєка, по́кидьєка, пошані́века, при́варєка, пта́шка, ці́цьєка?

г) ви́плат, го́вір, погові́р, го́мін, гу́тір, нага́й, пові́й, по́глум, по́голос, по́хвал, при́спів, пропі́й, прочуха́н, чи ви́плата, гові́река,

поговірка, гомінка, гутірка, нагайка, поглумка, поголоска, похвалка, присьпівка, пропійка, прочуханка; і теж бій чи бійка або битва, нетерпій чи нетерпляча або нетерплячка?

г) плюсе чи плюскота, коповіз чи коповозиця; нічліг чи ночівля; ненасит чи ненаситність, поквал чи поквалність?

д) кошіль чи кошалка (кошавка)?

е) той шибень чи та шибениця, коловатень чи коловатиця?

є) готовіє чи готівка; четвертіє чи четвертівка; волівніє чи волівня, налюшніє чи налюшня, берестніє чи берестніця, димніє чи димніця, дійніє чи дійниця, заушніє чи заушніця, падальніє чи падалиця, пелевніє чи пелевня; попільніє чи попільня; очкурніє чи очкурня?

ж) поживоє чи пожива, тьмоє чи тьма, кұльбабоє чи кұльбаба; поратуноє чи поратівля; і теж податоє чи подать?

з) кресак чи кресаня; вишніє чи вишнівка, малиніє чи малинівка; крижніє чи крижанка або крижавка; борлак чи борланка?

и) падалець (паданець) чи падалка (падавка, паданка, падачка)?

і) калабач чи калабання?

2) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) бадиль, грезен, див, кил, оболоє, човен, чуд, шив чи бадилб, грезно, діво, кло (йкело), оболоєо, човноб, чудо, шво?

б) друже, запит, перекін, покай, поліє, попас, розгрів, розпліт чи друкування, запитання, переконання, покайня, полієкування, попасання, розгрівання, розплітання; і теж чи дозвіл, запал, обрид, пересьвід, переступ, погріб, покрут, пробуд, розплід чи дозволєння, запалїння, обридження, пересьвідчення, переступлення, погрібєння, покручення, пробудження, розплодження; і ще подзвін чи подзвіння (дзвін по померлому), помір (поміроє) чи помірря; паркан чи паркання; провал чи провалля? Опріч того чи скажуть у Вас лази, підслухи, поступи, співи, ходи і, т. п., чи лази́ння (-є), підслухування (-є), посту́пання (-є), співа́ння (-є), ходже́ння (-є) або ході́ння (-є) і т. д.?

Може у Вас уживають цих і до них подібних слів в обох формах, то подайте більше фраз, щоб показували, в яких власне випадках їх уживають в тій і в яких в іншій формі.

в) вудод, одуд, вудвуд чи вудко, вудкало?

г) поліомінь чи поліомйа (полумйа); поліудень чи поліудня; заступень чи заступільно?

г) злочин чи злочинство; ненажир чи ненажірство?

д) піжмає чи піжмо; держак чи держало (держально, держівно), черпак чи черпало?

е) зімовник чи зімовище?

є) загуменоє, полуденоє, просоноє, сьвітаное, сьніданое чи загумення, полудання, просоння, сьвітання, сьнідання; політоє, прожитоє чи поліття, прожиття; піддашое чи піддашя; і теж притулоє, прихілоє чи притулище чи прихілище?

ж) левчує чи левча (левеня), вовчує чи вовча (вовченя), байструє чи байстра, бондарчує чи бондарча, кухарчує чи кухарча, москальчує чи москальча, потирчує чи потирча і т. п.?

з) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) бабра, бобрунка, брова, вапна, з(д)рінка, кашавка, ніздрa, повіка, омеля, перла, порохня, ховста чи бабро, бобрунко, бривб, вапно, з(д)рінко, кашеўко, ніздро, повіко, ямело, перло, порохнб, ховсто; та биль чи те бילו; і теж бадилька чи бадильце?

б) обезпека, облога, обуда, подоба позолота, порука і т. п., чи обезпечення, обложення, обудження, подобання, позолочення, поручення і т. д.; дача чи дання, задача чи завдання, драча чи драття, лежа чи лежання, нетерпляча чи нетерпіння, проща чи прощення, молоча чи молотіння (молочіння)? Їда, їжа чи їдло, покрова чи покрывало?

в) подорож чи подорожка, прогаль чи прогалья, проваль чи провалля, повідь чи повіддя?

г) учба чи учення (-є), творба чи творення (-є), борба, боротьба (борня) чи борення (-є) (боріння-є), прозьба чи прошення (-є); гульба (гульня) чи гуляння (-є)?

г) грошва чи грошя (-є) або грошачча (-є); дїтва чи дїтвачча (-є)?

д) а) прохань чи прохання (-є), казань чи казання (-є); просторонь чи простороння (-є)? б) запросини чи запрошення, зносини чи знощення, вводи́ни чи введення і т. ін.?

е) порєбрина чи порібня (-є); займина чи займище; гноївня чи гноїще або гнойовище?

е) а) знакомість чи знакімля, безгрошевість чи безгрошевія або безгрішша (-є); безсонність, безсонниця чи безсоння (-є), безсоромність чи безсоромня (є), безжурність чи безжурря (-є), безсторонність чи безстороння (є)? б) бездїтність чи бездїцтво, бідність чи бідні́вство, злочинність чи злочинство, недбалість чи недбалѣство?

ж) збіранка (збірані́на, збірані́ця) чи збирання (-є); бранка

(орані́на, орані́ця) чи ора́ння (-а); сі́янка (сі́янніна, сі́яни́ця) чи сі́яння (-а); і теж бра́тка чи браття́ (-а), да́чка чи дання́, жи́тка чи життя́ (-а), жа́хання чи жаха́ння, ле́жанка чи лежа́ння, по́льовка чи полюва́ння?

3) греблі́ця чи гребл́о, підгóriця чи підгóriля?

4) Як скажуть у Вас, напр.:

а) піду́ст, піду́стка чи піду́ство; о́брид, о́бридли́вість (о́бридні́сть) чи о́бридзтво; папі́р, папе́ра чи папе́ро?

б) волоса́н, волосі́нь чи волосі́ння (-а)?

§ 126. В українській мові є ще й такі слова, що не міняючи свого значіння і не відрізняючись у першому відмінку своїми кінцівками, по різних говірках мають не однаковий рід і через те відмінюють ся по різних деклінаціях; нижче подаємо приклади таких слів.

Як у Вас напр., скажуть: той зруб (2-й відмінок: зру́бу) чи та зруб (2-й відмінок: зру́би), той брид (-у) чи та брид (-и), той смрід (сморі́д, сморо́ду) чи та смрід (смро́ди), і далі: жо́лудь (-я) чи жо́лудь (-и), ло́коть (лі́ктя) чи ло́коть (ло́коти), пу́ть (-я) чи пу́ть (-ї, -ї), гу́сь (-я) чи гу́сь (-и), ша́ркани́ (-я) чи ша́ркани́ (-и), слéжени́, се́лезени́ (-я) чи се́лезени́ (-и), по́ломіни́ (-я) чи по́ломіни́ (-и), мо́чар (-у, -а) чи мо́чар (-и), бі́ль (бо́лю) чи бі́ль (бо́ли, -ї), баді́ль (-я) чи баді́ль (-и, -ї), бу́тель (-ю) чи бу́тель (-и, -ї), мі́ль (мо́ля) чи мі́ль (мо́ли, -ї), ку́жі́ль (-еля) чи ку́жі́ль (-ели, -ї), па́ль (-я) чи па́ль (-и, -ї), ці́ль (-ю) чи ці́ль (-и, -ї), спо́ріж (-а) чи спо́ріж (-и, -ї)?

Як скажуть у Вас: той соба́ка чи та соба́ка?

§ 127. Так само як і речівники, часом і прикметники одного кореня й значіння по різних говірках не однакові мають кінцівки (суфікси, наростки); як у Вас, напр., говорять:

1) Чи скажуть:

а) ба́бій, ведме́жий, гу́сій, кі́тчий, когу́тій, ри́бій, па́вій, лі́сій чи ба́бйачий, ведме́жачий, гу́сячий, ко́тйчий, когу́тячий, ри́бйачий, па́вйачий, лі́сячий або лі́си́чий; жа́бій, жа́бінний (або жа́бні́й) чи жа́бйачий, ко́зій, ко́зі́ний (-ні́й) чи ко́зячий; ку́рій, ку́рі́ний (-ні́й) чи ку́рячий; лебе́дій, лебе́ді́ний (-ні́й) чи лебе́дячий; ми́шій, ми́ші́ний (-ні́й) чи ми́шачий; о́рлій, о́рлі́ний (-ні́й) чи о́рля́чий; пта́ший, пта́ші́ний (-ні́й) чи пта́шачий; со́ко́лій, со́колі́ний (-ні́й) чи со́коля́чий?

б) горобі́ний (-ні́й) чи горобі́йчий, лю́ді́ний (-ні́й) чи лю́ді́нячий, ле́ві́ний (-ні́й) чи ле́вовий, журавлі́ний (-ні́й) чи журавле́вий?

2) Чи скажуть, напр.:

а) мідний чи мідяний, деревний чи дерев'яний, житній чи житняний (житняний), нічний чи нічяний, борошєний чи борошєний, залізний чи залізяний, зірний чи зоряний і т. п.?

б) бунтівний чи бунтовливий, боязний, боязкий чи боязливий, важний чи важливий, гнівний чи гнівливий, богобоязний чи богобоязливий, вередний, вередовний чи вередливий, зрадний чи зрадливий, кебетний чи кебетливий, клопінтий чи клопотливий, кукібний чи кукібливий, можний (-ній) чи можливий, морочний чи морочливий, недбалий чи недбайливий, обачний чи обачливий, покірний чи покірливий, щасний чи щасливий, шкідний чи шкодливий, чарівний чи чарівливий і теж смілий чи сміливий?

в) зімний (зімний) чи зімовий (зимовий), вечірний (вечерішний) чи вечеровий, крамний (крамсьєий) чи крамовий?

г) обрідний чи обрієий, важний чи важкий, відний чи відєий, страшний чи страшний, парний чи парєий, стідний чи стідєий?

3) Як у Вас говорять: горóхяний чи горóховий, дротяний чи дротовий, жорняний чи жорновий, кита́йчаний (кита́йчастий) чи кита́євий, кита́йко́вий, лопу́шяний чи лопу́ховий, медяний чи медовий, папі́ряний (папі́рчатий) чи папі́рбовий?

4) Чи скажуть у Вас: балаклівий чи балакучий, брязкотливий чи брязкучий, гомонливий чи гомонючий або гомінєий, давкий чи давучий, жалливий чи жалючий або жалєий, кусливий чи кусючий? і теж беркий чи беручий, вертеий чи вертючий, гнучєий чи гну́чий?

5) Чи скажуть у Вас: ба́бйачий чи ба́бсьєий, дітячий або дитя́нячий чи дітьєий (дітьсьєий), жа́бйачий (жа́бінний) чи жа́бсьєий, ко́нячий чи кінсьєий; во́ячий чи во́яцьєий, жебра́чий чи жебра́цьєий, коза́чий чи коза́цьєий, дівóчий чи дівóцьєий?

6) Чи скажуть у Вас: искра́вий чи искрі́стий, зóрявий чи зорі́стий і теж гугна́вий чи гугна́вий?

7) Як у Вас скажуть, напр.:

а) трудо́чий, видю́чий, могу́чий, палю́чий, спілю́чий, тяму́чий і т. п., чи трудо́щий, видю́щий, могу́щий, палю́щий, спілю́щий, тяму́щий і т. д., теж—рва́чий чи рву́чий, ко́лячий чи колю́чий, свѣ́тйачий чи свѣ́тлю́чий?

б) поме́рший чи поме́рлий, мину́вший чи мину́лий і т. п.?

в) відомий чи віду́чий, знайо́мий, знако́мий, чи зна́ний?

г) бра́ний чи бра́тий, за́гнаний чи за́гнаний, зако́ваний чи зако́ваний або заку́тий, зйа́заний чи зйа́заний; ко́лений, бо́рений

чи **ко́лотий**, **бо́ротий**; **ве́рнений**, **ки́нений**, **одя́гнений**, **стрі́нений**
чи **ве́рнутий**, **ки́нутий**, **одя́гнутий**, **стрі́нутий**; **за́мкнений**, **за́ми-
каний** чи **за́мкнутий**; **за́прєний** чи **за́пертий**?

г) **да́рований** чи **да́рений**, **ку́пований** чи **ку́плений**, **напо́ва-
ний** чи **напо́бєний**, **позолóчуваний** чи **позолóчений**, **за́с(т)ланий** чи
застéлений, **обску́баний** чи **обску́блений**, **зла́маний** чи **зла́млений**?

§ 128. В українській мові часом прислівки одного кореня і
значіння по різних говірках уживають ся з неоднаковими кінців-
ками. Нижче подаємо приклади таких прислівків і просимо зазна-
чити, як у Вас говорять в таких випадках:

1) Чи скажуть, напр., **зна́вши**, **ході́вши**, **плі́вши** чи **зна́вшє**,
ході́вшє, **плі́вшє**, а також замість: **но́сячи** або **но́сяче**, **сідя́чи(є)**,
сто́ячи(є), **ходя́чи(є)**, **хóтячи(є)**, — **но́ся**, **сідя**, **сто́я**, **ходя**, **хóтя**; і
теж **перегодя́** чи **перего́дом**?

2) Чи скажуть: **боса́ка** чи **боса́ком** (і теж **бо́со**, **босо́біж**),
сторча́ка чи **сторча́ком** або теж **сторч** чи **сторчма́**; **за́годя** чи **за́-
годі**, **зара́ння** чи **зара́ні** або **зара́нше**?

3) Чи скажуть: **піду́ домі́в** чи **піду́ до-до́му**, **кинь до́лів**, **долу́**
чи **до-до́лу**?

4) Як у Вас скажуть в таких випадках, напр.:

а) **навєру́г** чи **навкру́гі**, **навє́р** чи **навє́рєи**, **нав(с)кíс**, **нав(с)-
кося́** чи **нав(с)косі́**, **навпросте́ць** чи **навпроше́ї**; **на́(в)стíж** (**на́в-
стяж**), **на́(в)сте́жень** чи **на(в)стежі́**, **настежі́р**; **завдо́вж** чи **зав-
до́вже́ї**, **завто́вш** чи **завто́вше́ї**; **завши́р** чи **завши́р(ш)є́ї**; **навки́дя**,
навки́дча́ чи **навкíдьєи**, **навті́кача́** чи **навті́єи** або **вте́ком**; **нав-
мана́(я́)** чи **навмані́** або **навманці́**; **наздо́гін** або **наздогоні́** чи **наз-
до́гінці́**; **по́тай** чи **по́тайєом**, **по́тайєи**, **по́тайці́** або **по́тайно**, **по-
та́ємне**?

б) **ни́ць** чи **ни́цьма́**?

в) **навде́рі** чи **навде́ранці́**, **навко́льєи**, **навко́лішеи** чи **нав-
ко́лі́нці́**?

5) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) **на́глядом** чи **на́глядці́**, **хильце́м** чи **хильці́**, **загалóм** чи **вза-
галі́**, **незаба́ром** чи **невзаба́рі**, **при́хапцем** чи **при́хапці́**; **на́хильце́м**,
на́хильєи чи **на́хильці́**; **крадько́м**, **крадьєи**, **крадькома́** чи **кра́дці́**;
згíнцем, **згíнєи** чи **згíнці́**; **по́лапцем**, **по́лапєи** чи **по́лапці́**; **ха́п-
ко́м** чи **ха́пєи**, **по́хапцем** чи **по́хапєи**?

б) **біго́м**, **бігце́м** чи **бігма́**, **ми́ттю** чи **ми́тьма́**, **пла́зом** чи **плазь-
ма́**, **притьмо́м** чи **притьма́**, **слідо́м**, **слідо́ю** чи **слідьма́** або **у-слі́д**,
тайко́м чи **тайкома́**?

в) верхо́м чи ве́рхи, мовчко́м чи мо́вчки, піхо́м, пішко́м чи пі́шки, ра́ком чи ра́чки?

г) лі́том чи в-лі́то, в-лі́ті або влі́теу; зі́мбоу (зимою) чи в-зі́(й)-му, в-зі́(и)мі або взі́(и)мкеу; весно́ю чи на-весні́, о́сінню чи в-о́сіннь або в-осе́нй; дне́м чи в-дене́, ні́ччу, в-ні́ч чи вночі́, ве́чером, (в)ве́чір чи в-ве́чері, ра́нком, ра́но чи вра́нці?

г') лягма́, ліжма́ чи навлéжєи, навлéжачєи; сидьма́ чи навсідєи, навсідячєи; стовма́ чи навстїєи, навстобячєи? Може у Вас вживають обох форм, але з ріжницею в значінню; коли так буває, то подайте більше виразів з тими формами.

б) Чи скажуть у Вас: бага́то чи бага́цьєо або бага́цьо; трóха, трóху чи трóхи; кі́лько, кі́лька чи кі́льки, ті́лько чи ті́льки, дві́чі (двойчі); дві́йєи чи два раз(і́); трі́чі (трейчі), трійєи чи три раз(і́); у-дві́йзі, у-трі́йзі чи у-двох, у-трох; одна́к чи одна́ково; поспóлу, поспóли чи поспі́ль?

7) Чи скажуть у Вас: лё́двє чи лё́дво або лё́дві, ма́рне чи ма́рно або ма́рні, і далі: ла́дне, о, ї, дарéмне, о, ї, кра́сне, о, ї, поря́дне, о, ї, до́бре, о, ї, зле, о, ї і т. п.?

8) Чи скажуть у Вас: по-лю́дзькому, по-на́ському, по-туре́цькому, по-по́льському, по-німе́цькому, по-соба́чому і т. п., чи по-лю́дзьку, по-на́ську, по-туре́цьку і т. д., або-ж по-лю́дзьки, по-на́ськи, по-туре́цьки і теж—по-лю́дзькі, по-на́ські, по-туре́цькі і т. д.? По-ма́лу чи по-ма́ли?

9) Як у Вас скажуть: іна́к чи іна́ко, іна́ково, іна́кше, іна́че, і́нше, и́нша́к, и́нйа́к? завсе́гда́, завсі́(г)ді́, за́вжди чи за́вше; тут, ту́та, ту́тай, ту́ти чи ту; там чи та́мо; кудá, тудá, сю́да чи куді́, туді́, сю́ді? чи може ще кажуть: кудóю, тудóю, сю́дою, в таких, напр., виразах: кудóю тут вийти на село? чи тудóю, чи сю́дою краще обмину́ти калюжу? і т. д.; і теж тепéр, тепéра чи тепре́?

10) Як скажуть у Вас: ні́де взяти чи не́ма́ де взяти; ні́коли робі́ти чи не́ма́ ко́ли робі́ти; ні́куди поста́вити чи не́ма́ ку́ди поста́вити; ні́звідєи взяти чи не́ма́ зві́дєи взяти?

41) Які у Вас подибують ся форми нижче поданих прислівників-сполучників, чи скажуть, напр., у Вас: до́ки чи до́коли, до́кіля́, або до́кіль, до́каль; по́ки чи по́кіль, по́каль, по́кля; за́ки, за́к чи за́кіль, за́кля або за́ким; до́ти чи до́тиль, до́тіль, до́таль; ві́дки, ві́дси, ві́дти чи ві́діля́, ві́діля́, ві́діля́ або ві́діль, ві́діть; і теж хоч, хоч чи хотя́, хоча́? лиш, лишé чи лишéнь?

§ 129. Українські часівники по пню в інфінітиві (въ неопре-дѣленномъ наклоненіи, w bezokoliczniku) поділяють ся на *шість*

клас. До *першої* класи належать пні безсуфіксні. напр.: рев-ті, тер-ти, тек-ті і т. п.; до *другої*—пні з суфіксом -ну-, напр.: гор-ну-ти, то-ну-ти, крик-ну-ти і т. п.; до *третьої*—пні з суфіксом -ї-, -а- (по ж, ч, ш, й), напр.: бол-ї-ти, біл-ї-ти, леж-а-ти, крич-а-ти, товщ-а-ти, більш-а-ти, сто-й-а-ти і т. п.; до *четвертої*—пні з суфіксом -и-, напр.: хвал-й-ти, вір-и-ти, див-й-тись, і т. п.; до *п'ятої*—пні з суфіксом -а-, напр.: каз-а-ти, да-в-а-ти, мин-а-ти, ви-скуб-а-ти і т. п.; до *шостої*—пні з суфіксом -ува- (-ова-), напр.: дар-ува-ти, вискуб-ува-ти, вой-ува-ти, завойов-ува-ти.

По де-яких говірках часівники одного й того самого кореня і значіння мають не однаковий пенъ в інфінітиві і через те в одній говірці вони належать до одної класи, а в другій до другої. Нижче подаємо приклади таких часівників і просимо зазначити як говорять у Вас.

1) Як скажуть, напр.:

а) втек-ті, втік-ти чи втік-ну-ти, рос-ті чи рос-ну-ти, цвіс-ті чи квіт-ну-ти (квіт-ува-ти—про збіжжа), вип'я-с-ти чи вип-ну-ти, завй-ти чи зави-ну-ти?

б) гус-ті чи гуд-ї-ти, рев-ті (ревсті, рўсти) чи рев-ї-ти, соп-ті чи соп-ї-ти, хроп-ті чи хроп-ї-ти, біг-ти чи біж-а-ти?

в) довб-ті чи довб-а-ти або долоб-а-ти, лїз-ти чи лїз-а-ти, дер-ти чи др-а-ти; і теж кў-ти чи кув-а-ти, псў-ти чи псўв-а-ти?

2) Як скажуть у Вас, напр.:

а) холó-ну-ти чи холод-ї-ти, жóвк-ну-ти чи жовт-ї-ти, лі-ну-ти чи лет-ї-ти, поквас-ну-ти чи поквасн-ї-ти?

б) ви́плес-ну-ти чи ви́плеск-а-ти, ви́плю-ну-ти чи ви́плюв-а-ти, ви́пх-ну-ти чи ви́пх-а-ти, затк-ну-ти чи затк-а-ти, зга́д-ну-ти (зга́ну-ти) чи згад-а-ти, здрі́м-ну-ти чи здрі́м-а-ти (ся), ти́с-ну-ти чи ти́ск-а-ти?

в) чи не викидають у Вас суфікс -ну-, напр., в таких часівниках: чи скажуть холó-ну-ти чи холó-ти, вйá-ну-ти чи вйá-ти або вйас-ті і далі: гáс-(ну)-ти, глўх-(ну)-ти, грўз-(ну)-ти, дóх-(ну)-ти, завйс-(ну)-ти, кй́с-(ну)-ти, лі́п-(ну)-ти, мйáк-(ну)-ти, мóк-(ну)-ти, нй́к-(ну)-ти, одйг-(ну)-ти, пўх-(ну)-ти, слáб-(ну)-ти, слі́п-(ну)-ти, со́х-(ну)-ти, стй́г-(ну)-ти, стрі́-(ну)-ти, ти́с-(ну)-ти, тй́х-(ну)-ти і т. п.?

3) Чи скажуть у Вас:

а) хрумт-ї-ти чи хрумч-а-ти, убож-ї-ти чи убож-а-ти?

б) здорож-ї-ти чи здорож-й-тись, здум-ї-ти чи здум-й-тись, зляш-ї-ти чи зляш-й-тись, змал-ї-ти чи змал-й-тись, знемй́л-ї-ти чи

знемил-и-тись, зубож-і-ти чи зубóж-и-тись, стар-і-ти чи стар-и-тись, туман-і-ти чи тумán-и-тись, хмар-і-ти чи хмár-и-тись?

в) вид-і-ти чи вид-á-ти, гляд-і-ти чи гляд-á-ти, свист-і-ти чи свист-á-ти; белькот-і-ти бурхот-і-ти, гримот-і-ти, тупот-і-ти чи белькот-á-ти, бурхот-á-ти, гримот-á-ти, тупот-á-ти і т. п.; і теж стуч-á-ти чи стýк-а-ти, лящ-á-ти чи ляск-а-ти?

г) пошкóд-і-ти чи пошкод-ува́-ти, прохор-і-ти чи прохор-ува́-ти?

4) Як у Вас скажуть в таких випадках:

а) вийм-і-ти, найм-і-ти чи вийм-á-ти, найм-á-ти, готóв-и-ти чи готув-á-ти, гон-і-ти чи гн-á-ти, лом-і-ти чи лам-á-ти, парен-и-ти чи парен-á-ти, приїзд-і-ти чи приїждж-á-ти, прос-і-ти чи прох-á-ти, прочұм-и-тись чи прочұм-а-тись, руб-і-ти чи руб-á-ти, скорот-і-ти чи скорот-á-ти?

б) баб-и-ти чи баб-ува́-ти, вівчár-и-ти чи вівчар-юва́-ти, гетьман-и-ти чи гетьман-ува́-ти, горд-і-ти чи горд-ува́-ти, господар-и-ти чи господар-юва́-ти, змарн-і-ти чи змарн-ува́-ти, мамч-и-ти чи мамк-ува́-ти, марч-и-ти чи марн-у-ва́-ти, обмеж-и-ти чи обмеж-ува́-ти, пантр-и-ти чи пантр-ува́-ти, пекар-и-ти чи пекар-юва́-ти, пест-і-ти чи пест-ува́-ти, плім-і-ти чи плям-ува́-ти, поп-и-ти чи поп-ува́-ти, прач-и-ти чи прач-ува́-ти, цар-и-ти чи цар-юва́-ти і т. п.?

5) Чи скажуть у Вас, напр.: виваж-á-ти, вигаш-á-ти викрав-á-ти, винош-á-ти, випліт-áти, виплюв-á-ти, виповн-á-ти, виріз-á-ти, вируб-á-ти, вискуб-á-ти, вихвал-á-ти, закраш-á-ти, запрош-á-ти, застел-á-ти, затовк-á-ти, зниж-á-ти, корист-á-ти(сь), купл-á-ти, наближ-á-ти, обмеж-á-ти, обскуб-á-ти, памйат-á-ти, позамик-á-ти, полўдн-а-ти, пригляд-á-тись, розкид-á-ти і т. п., чи вивáж-ува-ти, вигáш-ува-ти, викрó-юва-ти, винош-ува-ти, виплїт-ува-ти, виплбóв-ува-ти, випбóвн-юва-ти, виріз-ува-ти, вирúb-ува-ти, вискуб-ува-ти, вихвáл-юва-ти, закраш-ува-ти, запрóш-ува-ти, застéл-юва-ти, затóвк-ува-ти, зніж-ува-ти, коріст-ува-ти(сь), куп-ува́-ти, наближ-ува-ти, обмеж-ува-ти, обскуб-ува-ти, памйат-ува́-ти, позамік-ува-ти, полўдн-ува-ти, пригляд-ува-тись, розкид-ува-ти; і теж пóвз-а-ти чи плаз-ува́-ти?

Форми здрібнілости й згрубілости.

§ 130. По різних говірках в українській мові уживають часом таких форм слова, що надають йому певного відтінку в значінні, чи то здрібнілого, чи то згрубілого. Нижче подаємо приклади слів з такими формами і просимо занотувати, які з них чути в Вашому селі?

а) *Форми здрібнілості.*

§ 131. Чи скажуть у Вас тільки:

а) брата́н, вуй, дівер, свєкір, стрій, та́то, ба́тько, дя́дько, чи -но тільки брата́ноє або брата́нець, вуйко, діверко, свєкорко, стрійко, та́тко, ба́тьо, дя́дьо, і теж Гриць, Семє́н і т. п., чи Грицько́, Семє́нко; чи може вживають обох форм, але останні з відтінком здрібнілості?

б) Чи кажуть у Вас тільки (в)вєсь, вєсєй, вєсєнь чи тільки вєсє́нький?

в) Чи скажуть тільки нині́ чи ниньє́и або нє́ньки?

§ 132. Які форми здрібнення чути у Вас в речівниках в таких ось словах:

1) Чи кажуть, напр.:

а) брата́ньо, діду́ньо, кону́ньо, тату́ньо і т. п., чи брата́сь, діду́сь, кону́сь, тату́сь і теж брата́сьо, діду́сьо, кону́сьо, тату́сьо, або навіть брата́льо, діду́льо, кону́льо, тату́льо і т. п.?

б) бабу́ня, діву́ня, маму́ня, Ганну́ня, Катру́ня, Насту́ня і т. п., чи бабу́ся(-сь), діву́ся(-сь) або дівбо́ся, маму́ся(-сь), Ганну́ся, Катру́ся, Насту́ся і т. п.? Може де-які з цих і до них подібних слів уживають ся з здрібнілим значінням на -у́ля: бабу́ля, діву́ля, маму́ля, Ганну́ля, Катру́ля, Насту́ля? чи може ті або інші з них мають збільшене або згрубіле значіння? може, напр., діву́ля значить майже те саме що і дівзно́ і т. п.? теж і дівбо́ха?

2) Чи скажуть у Вас, напр.:

а) ба́сик, во́зик, га́йє, гво́здик, дзвоник, д́дик, жупа́ник, зу́бик, когу́тик, ко́лик, листик, лі́сик, медведик, но́сик, о́бразик, пахо́лик, ріджик, ря́дик, сви́щик, соко́лик, хво́стик, ху́торик чи басо́є, возо́є, гайо́є, гвіздо́є, дзвоно́є, дідо́є, жупано́є, зубо́є, когуто́є, кіло́є, листо́є, лісо́є, медведо́є, носо́є, образо́є, пахоло́є, рижо́є, рядо́є, свисто́є, соколо́є (соко́лко), хвосто́є, хуторо́є (або хуторо́ць) і т. п.? Може у Вас подібують ся в одних словах перша форма, а в других друга, а може навіть і обидві форми, але з ріжницею в значінні, напр., *но́сик* може значить *невеликий ніс*, а *носóк*—в *чайнику* або-що, *лі́стик паперу*, а *листо́к*—на *дереві*. Коли так буває, то зазначте більше прикладів.

б) ві́трик, ка́менє, ка́рбик, лебе́дик, реме́ник, ро́вик, сто́лик і т. п., чи ві́трєць, ка́мінєць, карбо́ць, лебе́дєць, реміне́ць, ровє́ць (рівча́є), стіле́ць? Чи може *сто́лик* значить *невеличкий стіл*, а *стіле́ць* та *стілчик*—що на ньому сидять?

